

NI 12963
392

И. С. Тургенев

ОТЯЛАР
ВА
БОЛАЛАР

1954-5317

И.С. ТУРГЕНЕВ

ГБ УзССР

5317

ОТАЛАР
ВА
БОЛАЛАР

NI 12963
392

ЎзССР ДАВЛАТ НАШРИЎТИ
ТОШКЕНТ - 1953

7182

МАЛТИН РАДЖОН
таржимаси

.....

*Виссарион Григорьевич
Белинскийның хотирасна
бағишматна*

Еши қирқлардан сал ошган, чапг босган пальто ва катак чолвор кийган бадавлат одам, 1859 йилнинг 20 майида*** деган тош йўл бўйидаги саройнинг зна-поясига бошланг чиқиб, ўзининг еш, бети чўзинчоқ, иягига оқиш туклар чиққан, кўзлари кичик ва хира хиз-маткоридан:

— Хўш, Пётр? Ҳали кўринмаяптими? — деб сў-ради.

Ҳар жиҳати: қулоғидаги феруза исирғаси ҳам, бўял-ган сочи ҳам, сертавози' ҳаракатлари ҳам, хуллаас бу-туи қиёфаси энг сўнгги ва баркамол бўғинга мансуб киши эканлигини кўрсатиб туручи бу хизматкор му-рувват блан йўлга қараб:

— Йўқ, тақсир, кўринмаяпти.— деди.

— Кўринмаяпти дегин-а?— қайтариб сўради хўжа-йни.

— Ҳа, кўринмаяпти.— деб яна жавоб қилди хиз-маткор.

Хўжайни уҳ тортди-да, скамейкага ўтирди. У оёқла-рини буккан ҳолда скамейканинг тагига тикиб, ўнга толиб, теварак-атрофга назар ташлаб ўтираркан, биз китобхонларни у блан таништириб чиқамиз.

Унинг номи Николай Петрович Кирсанов. Сарой-дан ўнбеш чақирим нарида унинг яхшигина бир име-

ипеси¹ блан икки юз нафар деҳқонни ёки ўша вақтлардан бери ўзининг айтишича, деҳқонлар блан ўз мулкисининг чегарасини аниқлаб «ферма»² қурган кунидан бошлаб, икки минг десятина ери бор эди. Унинг отаси, 1812 йилнинг шижоатли генералларидан, чаласавод, қўпол, лекин хушфел рус бўлиб, бутун умри меҳнатда ўтган, аввал бригада, сўнгра дивизия қўмондони бўлган, доимо провинцияда яшаб, ўз мартабаю-даражаси соясинда анча обрў қозонган киши эди. Николай Петрович, акаси Павел сингари (акаси тўғрисида кейинроқ ҳикоя қилинади), Россиянинг жанубида туғилиб, ўнгўст ёшигача унда, арзон-гаровга ишлайдиган мураббийлар (гувернёрлар), бетакаллуф, лекин хушомадгўй адъютантлар, полк ва штаб аҳллари муҳитида тарбияланган эди. Унинг волидаси колязинлар наслидан бўлиб, қиз вақтида Agathe (Агафья) деб, генералга текканидан кейин эса Агафоклея Кузьминична Кирсанова деб юритилар ва «қўмондон оғим» лардан бўлиб, ҳашаматли чепчик³ блан ғалати шойи кўйлак кияр, бутхонага борганида санам олдига аввал шу ўтар, шангиллаб кўп гапирар, болаларига ҳар кун эрталаб қўлини ўпгани ижозат берар ва кечалари эса ётар олдида уларни дуо қилар — хуллас, ўз гаштини суриб роҳатда яшар эди. Генералнинг ўғли бўлган Николай Петрович ҳам, дов'юрак бўлиш нарида турсин, ҳатто қўрқоқ деган лақаб сргдиришга сазовор бўлса-да, акаси Павелга ўхшаб ҳарбий хизматга кириши лозим эди-ю, лекин ўзининг ҳарбий мактабга олингани ҳақидаги хабар келган кунидек оёғини майиб қилиб қўйиб, икки ой тўшакда ётганидан кейин умрбод «чўлоқ» бўлиб қолган. Огаси ундан қўл силтаб, уни граждан хизматига қўйган эди. Ўғли ўнсаккиз ёшга тўлиши блан отаси уни Петербургга олиб бориб, университетга жойлаштириб қўйди.

Худди ўша кезде унинг акаси ҳарбий мактабни

¹ *Имение* — помещикка қарашли ер-сув, ўрмон ва шу жойдаги ҳовли-жой.

² *Ферма* — именьининг айрим хўжалик шаклида ажратилган бир қисми.

³ *Чепчик* — кекса аёллар бош кийими.

гвардиячи полк офицери бўлиб битириб чиққан эди. Ака-ука она авлод бўлган тогалари, катта амалдор Илья Колязиннинг назорати остида бир хонада турар эдилар. Уларнинг отаси ўз дивизиясига ва ўз рафиқаси ёнига қайтиб келиб, ўғилларига ҳар замон-ҳас замонда катта кулранг қоғозга мирзаси томонидан бадхат қилиб ёзилган хат юбориб турарди. Бу хатларнинг охирига ўз қўли билан ажи-бужи қилиб «Генерал-майор Пиотр Қирсанов» деб имзо қўярди. 1835 йилда Николай Петрович университетни битириб, кандидатлик унвонини олди ва худди ўша йили, аскарлари кўришдан кўнгилсиз ўтгани учун хизматдан бўшатилган генерал Кирсанов ҳам хотини билан Петербургда турмушларини ўтказиш учун кўчиб келди. У, Таврический бўғи ёнидаги бир уйни ижарага олиб, инглиз клубига¹ ёзилмоқчи бўлган эди-ю, аммо бирданга ўлиб қолди. Агафоклея Кузьминична ҳам ундан кейин узоқ яшамади: у, пойтахтнинг карқулоқ ҳаётига кўнжаолмади, истефодан кейинги ҳаёт гуссаси уни гўрга тикди. Николай Петрович эса, ота-онаси ҳаётлигидаёқ, уларнинг қаттиқ рақишларига қарамасдан, ўзининг собиқ уй хўжайини бўлмиш Преполовский деган амалдорнинг қўхликкина ва, айтишларинча, ўқимишли, яъни журналларнинг «фан» бўлимидаги жиддий мақолаларни ўқиб туручи қизини яхши кўриб қолган эди. Николай Петрович ота-онасига тутган аза кунлари ўтиши бланоқ шу қизга уйланди ва отаси ошна-огайнингарчилиги билан жойлаштириб қўйган ер ишлари министрлигидаги хизматиини ташлаб, ўзининг Машаси билан бошда Ўрмон институтига яқин бир боғда, кейин шаҳарда зинапояли ва совуқроқ меҳмонхоналик яхшигина бир уйда, ниҳоят, қишлоқда — буткул кўчиб келган жойида — кайф-сафо билан умр кечирди ва тез орада фарзанд кўриб, отини Аркадий қўйишди. Эру хотин жуда иноқ ва тинч умр кечирар эди. Булар ҳечқачон деярли бир-бирларидан ажралншмас, бирга китоб ўқишар, биргалашиб пианино чалишар, лапар айтишарди. Хотини гул ўтқа-

¹ Петербургда фақат помешчик ва бадавлат бояр халқининг а'золикка қабул қилучи клуб.

виш ва парранда боқиш блан машгул бўлар, эри эса ба'зан овга чиқар ва хўжалик ишлари блан шуғулланарди. Аркадий ҳам бу тинч ва яхши ҳаётда кундан-кунга ўсаверди. Ун йил худди тушдек утиб кетди. 1847 йилда Қирсановининг хотини вафот қилди. Николай Петровичга бу жудолнк қаттиқ та'сир қилиб, бирнеча ҳафта ичида сочлари оқариб кетди; бироз бўлса-да овуниб келмоқ учун чет элга беришга ҳозирланган эди... Аммо 1848 йил¹ бошланиб қолди. У истар-истамас қишлоғига қайтди ва узоқ вақт бекор ётганидан кейин хўжаликни тузатиш ишларига киришди. 1855 йилда ўғлини университетга олиб, Петербургда уч қишни ўғли блан бирга ўтказди. У Аркадийнинг ўртоқлари блан дўстлашмоқчи нстаб, ҳақчаёққа ҳам чиқмас эди. Кейинги қишда у Петербургда бораолмади,— ана энди биз уни 1859 йил май ойида соч-соқоллари оқарган, бироз букчайган ва шишиқираган ҳолда кўриб турибмиз: у, бир замонлари ўзи ҳам кандидатлик унвонини олганидек кандидат бўлиб қайтаётган ўғлини кутиб турмоқда эди.

Хизматкор одоб юзасиданми ёки хўжайиннинг кўз ўстида туришини ўнғайсиз деб билганиданми, дарвоза ичига кириб, тамаки чекабошладди. Николай Петрович эса, бошини қуйи солиб, чирик зина пояга кўз ташлади. Каттакон чипор жўжа зинапоя босқичларида кўнол сариқ оёқлари блан тап-тап этиб юрипти. Зинапоянинг панжараси ўстида шўмшайиб ўтирган ифлос бир мушук унга хўмрайиб қараб турибди. Офтоб қизлирар, саройнинг ярим қоронги даҳлизидан иссиқ қора нон ҳиди келиб турарди. Бизнинг Николай Петровичимиз хаёл дарёсига чўмган. Унинг бошига ҳадеб «Ўғлим... Аркаша... кандидат бўлибди-да...» деган ўй келгани келган эди; у, бошқа нарса тўғрисида ўйламоқчи бўлар эди-ю, лекин бошига ҳадеб шу ўй келаберар эди. Марҳума хотини эсига тушди... «Шу кунларга етаолмади!» деб шивирларди у ўз-ўзинча, қайгириб... Шу онда йўлга катта бир кўк каптар учиб тушди ва қудуқ ёнидаги кўлмакдан сув ичиш учун ўша тўмонга йўргалаб кет-

¹ Габрий Европада революция ҳаракатлари бошланган йил.

ди. Николай Петрович каптарга қарар ва қулоғига, яқинлашиб келаётган гилдирак товушлари эшитила бошлади...

Хизматкори дарвоза ичидан чиқиб:

— Келишаётганга ўхшайди,— деди.

Николай Петрович иргиб ўриндан турди-да, йўлга кўз ташлади. Учга бекаат отлари қўшилган тарантас¹ келаётгани кўринди. Унда студент шалкасининг ҳошияси ва қадрдон кишининг таниш башараси кўзга чаллянди.

— Аркашам! Аркашам! — деб қичқириб юборди Кирсанов ва қучоғини очиб чопди... Бироздан кейин унинг лаблари ёш кандидатнинг соқолсиз, чанг босган ва офтобда қорайган юзларидан ўпабошлади.

II

Даҳасининг эркалатишидан вақти чоғ бўлган Аркадий узоқ йўл босиб келгани сабабли хириллаб қолган, лекин ёшларга хос жаранглаган овоз блан:

— Уст-бошимни қоқиб олай, дада, бўлмаса ҳамма сенингизни ифлос қилиб қўяман,— дерди.

Николай Петрович илжайиб:

— Ҳечқисн йўқ, ҳечқисн йўқ, ўғлим,— деди ва ўғлининг шинели сқасини, ўз пальтосини бир-икки марта қеқди.— Қани, менга қара, дурустроқ кўрайчи.— деб орқага тисарилди ва: «Мана бу ёққа, бу ёққа, отларни ҳам тезроқ олиб келинглар» деган сўзларни такрорлаб, жадаллаганича саройга қараб юрди.

Николай Петрович ўглидан кўра ўзи кўпроқ ҳозликқандай, ўзини бироз йўқотиб кўйгандай, бирсаялагандай кўринар эди. Аркадий уни тўхтатиб:

— Дада, жанажон ўртоғим Базаров блан таништириб қўйишга ижозат беришг. Мен бу ўртоғим тўғрисида сизга кўп хат ёзган эдим. Ўртоғим шундай илтифотли одамки, Сизиникида меҳмон бўлиб қолишга рози бўлди,— деди.

¹ Смон йўллардан юришга мосланган арава.

Николай Петрович дарров орқасига қайрилиб, эп-дигина тарантасдан тушган, попукли узун чопон (бала-хон) кийган новча йигитнинг олдига келди-да, унинг аста узатган яланғоч, қизил қўлини қаттиқ қисиб:

— Хурсандман, бизникига ташриф буюрганнингиз-дан миннатдорман, умид қиламанки... исмингиз ва ота-ингизнинг исмларини билсак мумкин бўлармикан? — деб гап бошлади.

Базаров аста, лекин шахдамлик билан:

— Евгений Васильев,— деди-да, чопонининг ёқасини қайтарди, унинг бугун юзини Николай Петрович кўрди. Новча ва чувак, пешонаси кенг, усти ялпоқ ва қирра бурунли, кўкка мойил катта кўзли, осилиб тушган ялтироқ чекка соқолли юзи мулойим табассум билан жонланиб, бу кишининг ўзига ишончи зўр ва ақлли бир кимса эканлигини кўрсатиб турарди. Николай Петрович сўзида давом қилиб:

— Муҳтарам Евгений Васильич, бизникида зеркиб қолмаёсиз, деб ўйлайман,— деди.

Базаровнинг позик лаблари сал-пал қимирладию, лекин ҳечқандай жавоб қайтармади, фақат шапкасини сал кўтариб қўйди. Унинг узун ва қуюқ, қорамтир-сарик сочи каттакон бошини бутунлай беркитиб турмас эди.

Николай Петрович яна ўғли томон бурилиб:

— Хўш, Аркадий, отларни hozир қўшишаверсинми ёки пича дам оласизларми? — деди.

— Уйда дам олармиз, дада, отларни қўшишга буюраверинг,— деди Аркадий.

Николай Петрович дарров:

— Ҳозир, ҳозир. Ҳой, Пётр, эшитаяпсанми? Буюр, ука, чаққон бўл,— деди.

Баркамол хизматкор сифатидаги Пётр, Аркадийнинг олдига яқин келмасдан, узоқдангина таъзим қилди-да, яна дарвоза ичига кириб кетди. Николай Петрович ўғлига:

— Мен ўзим ҳам бу ерга извошда келган эдим, аммо сенинг тарантасинг учун ҳам учта от тайёр,— деди шошиб-пишиб; ўша пайтда Аркадий, сарой бекаси об-желган мис чўмичдан сув ичиб турарди. Базаров эса

тубкасига тамаки солиб чекди-да, отларни чиқараётган ямшик ёнига келди:

— Менинг извошим икки кишилик, холос. Аммо ўртоғингни...— деб гап бошлаган эди Николай Петрович, Аркадий унинг гапини бўлиб шивирлади:

— У биз келган тараптасда борар, унга ошиқча такаллуф қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. У жуда ажойиб ва содда йигит, кейин билиб қоларсан.

Николай Петровичнинг кучери отларни етаклаб келди.

Базаров ямшикка қараб:

— Қани, тезроқ бўл, патаксоқол! — деди.

Унинг ёнида қўлини пўстинининг йиртиғига тикиб турган ямшик шеригига қараб:

— Ҳой, Мигюха, хўжайин нима деяптилар, эшига-япасми? Ростдан ҳам патаксоқол экансан-ку,— деди.

Мигюха эса, телпагини силкитди-да, ўртадаги терга чишган отнинг тизгинини тортди.

— Ҳой, йигитлар, чаққон-чаққон бўлсаларингчи, чойчақалик чиқиб қолар, ахир! — деди Николай Петрович.

Бирпасла отлар қўшилиб бўлди. Ота-бола извошга чиқинди. Пётр кучер ёнига чиқиб олди. Базаров иргиб тараптасга чиқди-да, бошнинг тери ёстиққа қўйди. Иккала экипаж йўлга тушди.

III

Николай Петрович ўғлининг гоҳ елкасига, гоҳ тизасига қоқиб:

— Шундай қилиб, ахири кандидат бўлиб, ўз уйинга қайтибсан-да, жуда соз! — дерди.

Аркадий, ўзининг бутун вужудини қамраб олган бодаларча сайимий хурсандлигига қарамасдан, ҳаяжонлантиручи гапларни тезроқ бошқа ёққа бурмасқчи бўлиб:

— Амаким қалайлар? Саломатмилар? — деди.

— Саломат, сени кутиб олиш учун мен блан бирга келмоқчи эди, аммо нимагадир келмади,— деди Николай Петрович.

— Сиз мени кўп кутиб қолдингизми? — деб сўради Аркадий.

— Беш соатча.

— Дадагинамдан ўргилай.

Аркадий дадаси томон тез бурилди-да, унинг бетидан чўпилайтиб ўпиб олди. Николай Петрович эса, секин кулиб қўйди-да:

— Мен сенга галати бир от ҳозирлаб қўйибман! Уни ҳали кўрарсан. Хужранга ҳам гулдор қогозлар ёпиштирилаган,— деди.

— Базаровга ҳам хужра борми?

— Унга ҳам топшииб қолар.

— Жон дада, уни қўлингдан келганча ҳурмат қил. Уни нақадар қадрлашимни сенга айтиб битираолмайман.

— Сен у блан яқинда танишибмидинг?

— Ҳа, яқинда.

— Шунинг учун ҳам ўтган йилги қишда уни мез кўрмаган эканман-да. Нима блан шугулланади?

— Асосан табиий фанлар блан шугулланали. Шундай бўлсада ҳамма нарсани билади. Келар йилда докторликка имтиҳон бермоқчи.

— Ҳа-ҳа! У медицина факультетида экан-да,— деди Николай Петрович ва бироз жим қолди, кейин қўлини бир томонга чўзиб:

— Пётр, анавн кетаётганлар бизнинг деҳқонларимиз эмасми? — деб сўради.

Пётр, хўжайини кўрсатган томонга қаради. Сулукенз отлар қўшилган бирнечта арава қишлоқнинг тор йўлларидадан физиллаб кетмоқда эди. Ҳарқайси аравада узун пўстинларининг олди очиқ биттадан деҳқон, кўп бўлса иккитадан ўғириб кетишарди.

— Булар қайсқа кетаётибди экан, шаҳаргами дейман-а?

— Шаҳарга бўлса керак. Когоқхонагадир-да.— деб қўшимча қилди нафрат блан Пётр кучерга қес-ирик қилгандай, унинг томонига сал энгашиб. Броқ кучер пинагини ҳам бузмади, чунки у эски замон кишиси бўлиб, янги маслакларга сра тоби йўқ эди.

Николай Петрович ўглига қараб кна гап бошлади:

— Бу йил деҳқонлар мени кўп ташвинга солиб кўйдди. Оброк тўлашмаяпти. Улар блан нима қилса бўлади?

— Ёллаган хизматкорларингиздан ўзингиз розимисиз?

— Ҳа,— деди Николай Петрович гижиниб,— лекин уларни бошқалар қутуртиришмоқда, бутун бало шунда. Булар ҳали ҳам жон куйдириб ишлашмайди. От-афзалларини ишдан чиқаришмоқда. Аммо ерларни тузук ҳайдашди... Майли, бу савдслар ҳам ўтиб кетади. Ҳозир сен хўжалик ишларига қизиқармидинг?

Аркадий дадасининг сўнгги саволига жавоб қайтармасдан:

— Бу ерда соя-салқин жой йўқ, шуниси ёмон,— деди.

— Мен болсхонанинг шимол томонига катта парда тўсиб қўйдим. Энди очиқ ҳавода овқат қилинса ҳам бўлаверади.— деди Николай Петрович.

— Ундай бўлса дачага жуда ҳам ўхшаб қолар эканда... Хайр, буларнинг аҳамияти йўқ. Аммо бу ернинг ҳавосини айтмайсизми? Нақадар хушбўй-а! Менимча, бу ерларники каби хушҳаво дунёнинг ҳеч ерида бўлмас керак! Бу ернинг осмони ҳам...

Аркадий бирдан гапини тўхтатди, қайрилиб орқасига кўз ташлади-да, жим бўлиб қолди.

— Албатта,— деди Николай Петрович,— сен шу ерда туғилиб ўсгансан, шунинг учун ҳам бу ердаги ҳамма нарса сенга қимматли бўлиб кўринади...

— Йўқ, дедя, киши қаерда туғилиб ўсмасин, баринбир.

— Ҳарҳолда...

— Йўқ, ённинг ҳеч фарқи йўқ.

Николай Петрович ўглига қиё боқиб кўйди, яна суҳбат бошланиб кетгунча извош ўрмачиқим йўл содди. Николай Петрович гап бошлади:

— Ёдимда йўқ, сенга ёздимми, йўқми бурунги энанган Егоровна вафот этди.

— Йўғ-э? Шўрлик кампир! Прокофьич тирикми?

— Тирик, ҳеч ўзгаргани йўқ. Ҳамон тўнгиллаб юргани-юрган. Хуллас Марьиода¹ катта ўзгаришлар бўлгани йўқ.

¹ Марьино — Николай Петрович Қирсановнинг турадиган қишлоғи — қўрғони.

— Гумаштангиз ҳали ҳам ўша кишимп?

— Ҳа, айтгандек, бошқа гумашта олдим. Крепостнойликдан озод қилинган хизматкорларни сақламайдиган бўлдим, сақласам ҳам уларга бирор жавобгарлик иш топширмайдиган бўлдим. (Шунда Аркадий кўзлари билан Петрга ишора қилди. Il est libre en effet',— деди Николай Петрович аста — аммо бу камердинер-ку². Ҳозирги гумаштам шаҳарлик йиғит, жуда ишбиларманга ўхшайди. Мен унга бир йилга икки юз эллик сўм маош тайинладим. Айтгандек,— деб қўшимча қилди Николай Петрович пешонаси ва қошларини қўли билан артиб, Николай Петрович ташвиш тортиганида, ё бирор нарса демоқчи бўлган ида ҳар доим шундай қилар эди. — Мен ҳозир сенга Маринода айтилган ўзгаришлар бўлгани йўқ дедим-ку... бу гапим унчалик тўғри эмас. Мен сенга шунини ҳам айтиб қўймақчиманки, гарчи...

Николай Петрович бирпас дудуқланиб қолди-да, гапини французча давом қилдирди:

— Ахлоқ бобида ўтакетган қаттиқ қўл бўлган киши менинг очиклигимни ножўя деб топар; лекин, аввало, бунини яшириб бўлмайди, сўнгра, отанинг, ўғлига муносабати масаласига келганда ҳардоим алоҳида йўл тутиб келганлигимни ўзинг яхши биласан. Албатта, менинг тўғримда нима ҳукм чиқарсанг ҳақлисан. Менинг шу ёшимда... ҳуллас, ҳалиги... ўша қиз, эҳтимол, сен унинг ҳақида эшитган бўлсанг керак.

— Феничками? — деб сўради Аркадий, мулоҳаза қилмасдан.

Николай Петрович бир қизарди-ю, сўзида давом этди:

— Унинг номини секинроқ айтгин... ҳа у... ўша қиз ҳозир меникида яшаётир. Мен унга жой бердим... анави ерда иккита кичик уйча бор эди. Албатта, лозим бўлар экан, буларнинг ҳаммасини ўзгартириш мумкин.

— Қўйсангизчи, дада, нега энди?

— Уртоғинг бизникида меҳмон бўлиб қолади-ку... ўнгаймасиз...

¹ У ҳақиқатан озод (крепостнойлик қуллигидан) — деган ма'нода.

² *Камердинер* — уй эгасининг шахсий хизматкори.

— Базаров хусусида хотиржам бўлаверинг. У, бундай масалаларда жуда олижаноб киши.

— Шундайликка шундайку-я, лекин флигельнинг⁹ мазаси йўқ, шуниси ёмон,— деди Николай Петрович.

— Дада, сизни қаранг-а, афв сўрамоқчимисиз дейман! Уяг эмасми?

Николай Петрович борган сари қизариб:

— Албатта уяг,— деди.

— Бўлди, дада, бўлди, бас! — мулоим кулиб қўйди Аркадий. Кейин «Нималан афв сўраётинпти!» деб ўйланиб қолди ва дилида қандайдир яширин, отасидан устунлик ҳисси тугилиб шафқатли ва мулоим даласига раҳми келди.— Бас килинг,— деб такрорлади у яна, ўзининг камолга эришганлигидан беихтиёр ҳузурланиб.

Николай Петрович, пешонасини артар экан, бармоқлари орасидан ўглига қаради ва қандайдир бир нарса қалбига санчилгандай бўлди... Брок ўша заҳотиёқ ўзини-ўзи айблади; анча сукут қилганидан кейин у:

— Ана энди бизнинг ерларимиз бошланди,— деб яна гап бошлади.

— Анави кўрннаётган ўрмон ҳам бизники бўлса керак? — деб сўради Аркадий.

— Ҳа, бизники. Лекин мен уни сотиб юбордим. Бу бил кесишади.

— Нега уни сотдингиз?

— Пул зарур бўлиб қолди. Ундан ташқари, бу ер деҳқонларга ўтиб кетади.

— Сизга оброк тўламайдиган деҳқонларгами?

— Бу энди уларнинг иши; ҳарҳолда қачон бўлсада тўлашар.

— Эссизгина ўрмон! — деди Аркадий ва чор атрофга назар ташлай бошлади.

Булар ўтиб бораётган жойларини хушманзара деб айтиб бўлмайди. Уфққача чўзилиб кетган бепоси паст-баланд далалар; баъзан сийрак ва пастак буталар қоплаган кичик ўрмонлар, ўз манзаралари билан Екатеринбург замонасида айнан ишланган қадимги планларини ёслатучи чуқурликлар кўрнинарди. Қирғоқлари ўпирн-

⁹ Ҳовли ичига солинган айрим кичкина уй.

либ тушган анҳорлар, эскириб кетган тўғонлар блан бўғилган кичкина дамлар, томлари похол блан ёпилган ва походи қарайган, кўпинча томларининг ярмисини шамол учириб кетган пастак уйлардан иборат қишлоқчалар, бўшаб қолган хирмонхоналар ёнидаги деворлари четандан қилинган қишиқ ва дарвозалари ланг очиқ бостирмалар, унда-бунда шувоқлари кучно кетган гиштин бутхоналар ва баъзан вайрон бўлган қабристон блан бути бир томонга қийшайиб кетган ёғоч бутхоналар ҳам учраб қолар эди. Аркадийнинг юраги қисилб-бешлади. Худди аксига олгандай усти-боши жултур, ориқ эт минган деҳқонлар учраб турар эди; йўл бўйидаги пўстлоғи шилинган ва шохчалари синган толлар худди жулдуреақа кийган гадойдек кўринарди; гўё ғажиб ташлангандек миждов сизирлар аряқ бўйларидаги ўтларли ютаққандай апил-тапил ейишарди. Булар гўё кимнингдир кўрқинчли ва ҳалокатли панжаларидан ҳазиргина қутулиб чиққандай кўринардилар. Бу шўрлик жониворларнинг гўзал кўклам кунларида шундай хунух кўриниши бўронли ва қорли, кўнгилсиз совуқ қиш кунларини эслатарди... «Йўқ, бу ўлка бой эмас,— деб ўйлади Аркадий,— бунда на фаровонликдан асар кўринади, на меҳнат роҳатидан; бу ўлканинг шундайлигича қолини ярамайди, асло, уни ўзгартириши зарур... брок буни қандай амалга оширса, нимадан бошласа бўларкин?..»

Аркадий ўйларкан, кўклам ўз ишини қиларди. Ҳамаёқ кўмкўк, ҳамма нарса — дарахтлар, буталар, ўтлар—аста эсган илиқ шабадада майин тўлқинланиб, тевланиб турар; ҳар томонда тўргайлар чултраб сайрар, қушлар гоҳ пастқам ўтлоқлар устидан сайраб учишар, гоҳ тиниб тўнғактан тўнғакча сакрашар, эндигина кўкариб келаётган майин буғдойлар орасида қузғунлар қорайиб учар, булар эндигина оқариб келаётган қора буғдой ичига кириб кўздан гўйиб бўлар, гоҳо унинг тутунсимон тўлқинлари орасида бошларигина кўриниб қолар эди. Буларга ҳадеб тикилаб берган Аркадийнинг хаёллари аста-секин тарқалабошлади. У, устидаги шинелини счиб ташлади ва ёш болаларча суюниб дада-сига қаради. Дадаси уни яна бағрига босди.

— Анд энди яқин қолди,— деди Николай Петрович:— ҳу анави тепаликка чиқиб олсак бас, уйимиз ҳам кўришиб қолади. Биз, Аркаша, сен билан яйраб-яшнаб умр кечирамиз. Агар хўжалик ишлари зериктирмаса, бу ишда менга қарашасан. Энди икковимиз бир-биримиз билан иноқ бўлишимиз, бир-биримизни яхши билишимиз керак, шундай эмасми, ўғлим?

— Албағга,— деди Аркадий.— Бугун кун мунча ҳам яхши-я!

— Сенинг келишинг шарафига-да, нури дийдам. Ҳа, кўкларнинг энг яшнаган чоғи. Айтгандек, Пушкин билан қўшиляшаман, Евгений Онегиндаги қуйидаги мисраълар эсингдами:

Келишинг нақадар ҳасрат бахш этар,
Баҳор, баҳор! Сен эй сезги мавсуми!
Қандай...

Шу онда орқадан тараптада тастаган Бага озини:

— Аркадий! Гугуртингни бериб юбор, тамакини чекиб олай,— деган овози эшитилиб қолди.

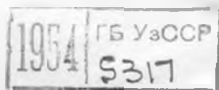
Николай Петрович жим бўлди. Унинг гапларига бироз ажабланиб ва шу билан бирга фикрига хайрихоҳлик билан қулоқ солаётган Аркадий чўнтагидан дарров кумуш қутичали гугуртини олиб, Пётрдан Базаровга бериб юборди. Базаров яна:

— Сигарка чекасанми?— деб қичқирди.

— Майли, бериб юбор! — деб жавоб қилди Аркадий.

Пётр қайтиб келиб Аркадийга гугурт билан бирга битта йўғон қора сигара узатди. Аркадий уни дарров тутатиб, атрофга аччиқ тамаки хиди тарқатди. Умрида ҳеч тамаки чекмаган Николай Петрович, ўғлини ранжитмаслик учун, сездирмасдангина, беихтиёр, бурнини четга ўгирди.

Чорак соатдан кейин иккала экипаж ҳам қизил ту누ка томли, кулранг бўёқ билан бўялган янги ёғоч уйнинг зинапояси олдига келиб тўхтади. Новая-Слободка ёнги деҳқонлар тили билан айтганда, Бобилий-Хутор деб аталадиган Марьино қишлоғи худди мана шу эди.

Хўжайинларни кутиб олгани хизматкорлар эшик олдига ёпирилишиб чиқмади: фақат ўн икки ёшлар чамасидаги бир қиз чиқди, унинг кетидан худди Пётрга ўхшаган, оқ тамға (герб¹) тугмали калта жийлан кийган бир йигит — Павел Петрович Кирсановнинг хизматкори кўринди. У, индамасдан келиб, извошнинг эшигини очдида, тарантаснинг пардасини очди. Николай Петрович, ўғли блан Базаровни эргаштириб, қоронгироқ, бўмбўшгина залдан ўтиб, янгича қилиб ясалган меҳмонхонага кирди. Булар залдан ўтиб кетаётганларида зал эшиги орқасидан ёшгина бир жувошнинг юзи кўзга ташланди.

Николай Петрович бошидан шапкасини олиб, сочларини тузатар экан:

— Ана энди уйга ҳам етиб келдик, ҳозир энг муҳими, овқат еб, дам олишимиз керак,— деди.

— Дарҳақиқат, овқатланиб олсак ёмон бўлмайди,— деб керилган ҳолда гапга қўшилди Базаров ва диванга ўтирди.

— Ҳа, ҳа, қани, овқатни обкелинглар, тезроқ,— деб бекордан-бекорга депсинди Николай Петрович.— Ана, Прокофьич ҳам келди.

Устига мис тугмали жигарранг фрак кийган, бўйнига пуштиранг рўмол ўраган олтмиш ёшлар чамасидаги оқ сочли, ориққина, қорамагиз бир олам эшикдан кириб келди. У, илжайганича, Аркадий блан келиб кўришди, кейин меҳмонга та'зим қилиб, эшик ёнига борди-да, қўлларини орқасига қилиб турди.

— Мана у, Прокофьич,— деб гап бошлади Николай Петрович — шундай қилиб Аркадий ҳам келди... Қалай? Қўзингга қандай кўринаяпти?

— Жуда жойида,— деди чол яна илжайиб, кейин дарров қалин қошларини паст тушириб, қовоғи солинган ҳолда,— стол устига дастурхон ёзилишини буюрасизми? — деб сўради салмоқлаб.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди Николай Петрович чолга,

¹ Уруғ ёки давлат тамғаси

кейин Базаровга қараб,— Евгений Васильич, аввал унингизни кўриб чиқмайсизми?

Базаров чопонини ечаётиб:

— Ташаккур, ҳожати йўқ, чемоданим билан мана бу кийимни ўша ёққа оёчиқиб қўйишни буюрсангиз, шунинг ўзи кифоя,— деди.

— Хўп, хўп, Прокофийч, шинельларини олгин. (Прокофийч, ҳайрон бўлгансимон, Базаровнинг кийимини икки қўллаб олиб, баланд кўтарганича, оёқ учи билан юриб чиқиб кетди). Сен-чи, Аркадий, ҳужрангга бирров чиқиб келасанми?

— Ҳа, тозиланиб олиш керак,— деб Аркадий энди эшик томон юрмоқчи бўлган пайтда ўрта бўйли, инглизча қорамтир костюм кийган, янги чиққан галстук таққан ва қисқа кўнжли амиркоп этик кийган Павел Петрович Қирсанов кириб келди. Қўрнинишдан бу киши қирқ беш ёшларга борган эди, унинг оқарган ва калта қилиб қирқилган сочлари худди янги кумушдек ярқираб турарди. Унинг захил, аммо ажинсиз, ниҳоятда келишиган ва тиниқ юзи илгари жуда ҳам чиройли йигит бўлганлигидан далолат бериб турарди. Айниқса унинг нурли ва чўзиқроқ қора кўзлари чиройли эди. Аркадийнинг гўзал ва насл-насабли амакиси бутун қиёфаси билан ёшлик сохтини ва кишиларда тахминан йигирма ёшлардан кейин йўқ бўлиб кетадиган ўша ўсиш, ўзини ер-сув ишларидан четга тортиш ҳавасини сақлаб келган бир киши эди.

Павел Петрович узун, пуштиранг тирноқли чиройли қўлини шимининг чўнтагидан чиқариб жияшига чўзди, унинг қўли бир йирик тугмали оппоқкина қўлқопида янада чиройлироқ бўлиб кўринарди. Павел Петрович жияни билан аввал европачасига қўл бериб сўрашди, кейин жияни билан русчасига уч марта ўпишди, яъни ўзининг хушбўй мўйлабларини унинг юзига уч марта текизди-да:

— Хўш келдингиз,— деди.

Николай Петрович уни Базаров билан таништирди; Павел Петрович ўзининг ихчам гавдасини андак энгаштириб табассум қилса-да, лекин қўл бермади ва ҳатто қўлини яна чўнтагига тиқиб қўйди; кейин оппоқ

тишларини ярқиратиб, кифтини қоқиб, назокат блан тсбраниб, ёқимли бир товуш блан:

— Мен сизларни бугун келмассизлар деб ўйлай бошлаган эдим, йўлда бирор ҳодиса рўй бермадимми? — деди.

— Ҳечнама бўлгани йўқ. — деб жавоб қилди Аркадий, — шундай, ўзимиз шошилмасдан келдик. Шу учун ҳам бўридек қорнимиз оч. Дада, Прокофьичингизга айтсангиз, тезроқ қимирласа, мен ҳозир қайтиб келаман.

Аркадий шундай дейиши блан Базаров бирданига диврандан туриб:

— Шошма, мен ҳам сен блан бирга бораман! — деди, икки ён йигит чиқиб кетишди.

— Бу ким? — деб сўради Павел Петрович.

— Аркадийнинг ўртоғи. Унинг айтишича, жуда ақлли йигит эмиш.

— Бизникида меҳмон бўлиб турарканми?

— Ҳа.

— Шу пахмоқ-а?

— Ҳа.

Павел Петрович тирноғи блан столни чертди.

— Менинча Аркадий *sest dégoured!*. Қайтганига жуда хурсандман. — деди у.

Кечки овқат маҳалида кам гапиришилди. Айниқса Базаров ҳеч гапирмади деса бўлади, аммо овқатни кўп еди. Николай Петрович ўз ҳаёти, ўзи айтишича, фермерлик ҳаётида бўлиб ўтган турли ҳодисалардан яқинда ҳукумат томонидан амалга ошириладиган чоралар, комитетлар ва депутатлар, машиналар олиб ишлатиш ва шу сингарилар ҳақида гапираркетди. Павел Петрович столовойда аста-секин уёқдан-буёққа юрар (у сра кечқурун овқат емасди), тўлатиб қизил вино қуйилган қадаҳдан ора-чора бир-икки қултум хўплаб қўяр ва ҳар замонда бир гапирар, ёинки; «ҳа! ҳа-ҳа! ҳим!» деб қўяқолаётди. Аркадий Петербург янгиликларидан гапириб берди. Аммо у бироз уялар эди. Бошқалар уни ёшлигидан кўриб юриб бола деб одатланиб қолган

! Андишасиз бўлиб қолибди

жойга қайтиб келган ёш йигит доим шундай уятчан бўлади. У жўрттага гапини чўзар, «дада» деб айтмасликка ҳаракат қилар ва ҳатто бир сафар тил учида «ота» деган сўзни ҳам айтиб қўйди; Аркадий ортиқча андишасизлик блан пиёлага чамадан ошиқча вино қўйиб ҳаммасини ичиб юборди. Прокофьич ундан кўзини узмасдан лабларинигина қимтиб қўяқолди. Кечки овқатдан кейиноқ ҳамма гарқалди.

Базаров, устидаги халати блан Аркадийнинг кровати ёнида калта трубкасини тортиб ўтирар экан:

— Амакинг қизиқ табиатли бир кишига ўхшайди. Қишлоқда ҳам шунақанги олифтагарчиликми! Тирноқларига қара, тирноқларига, кўргазмага юборса ҳам бўлади! — деди.

— Ҳали сен унинг кимлигини билмайсан, ўз даврида арслондай киши бўлган. Вақти блан мен сенга унинг тўғрисида гапириб берарман. У, жуда чиройли киши бўлиб, кўп хотинларнинг бошини гаранг қилиб юрган, — деди Аркадий.

— Шундақа дегин! Эски одати қумсаянги дегин. Афсуски, бу ерда шайдо бўладиган жазман йўқ-да. Мен ҳамма ёғини кўрдим; ёқасини айтгин, худди тошдан қилинганга ўхшайди-я. Бақбақаларини ҳам жуда силлиқ қилиб ҳирдирипти. Аркадий Николаич, дейман, бу кулгили эмасми?

— Эҳтимол, лекин ўзи жуда яхши одам.

— Эскирган одат-да! Броқ даданг яхши киши экан. Аммо ше'р ўқигини ўзига бироз келишмайди, хўжалик ишларига ҳам уқуви бўлмаса керак дейман, лекин ўзи яхши одам экан.

— Дадам олтин одам.

— Анлак чўчиияпти-а, фэҳмладингми?

Аркадий, гўё ўзи чўчимагандек, бошини чайқаб қўйди.

— Бу кекса хаёлпарастлар ажиб одамлар-да! — деб давом этдирди Базаров.— Ўзларини асабийлаштиргунча ҳаракат қиладилар-да... мувозанат деган нарса ҳам дарров бузилади. Энди, хайр! Менинг хўжрамда инглиз областаси турипти, лекин хўжранинг эшиги

қулфланмайди. Ҳарҳолда бунга тақдирлаш керак — инглиз обдастаси, я'ни маданият!

Базаров чиқиб кетди. Аркадийнинг вақти чоғ эди. Ўзи тугилган уйда, эҳтимолки, энагасининг мулойим ва ҳормас-толмас меҳрибон қўллари билан тикилган юмшоқ таниш кўрпа ичига уйқуга кетиш қандай ширин. Аркадий энагаси Егорозинани эслаб, оғир хўрсиниб қўйди ва «жойинг жаннатда бўлсин» деди. Ўзи ҳақида худога илтижо қилмас эди.

Аркадий ҳам, Базаров ҳам тезда уйқуга кетишди, лекин ундаги бошқа кишилар анчагача ухлашмади. Ўғлининг келганига Николай Петрович ўзида йўқ суюнган эди. У жойига ётди-ю, лекин шамни ўчирмади. Қўлини бошига тираб узоқ ўйга толди. Акиси Павел Петрович эса, ярим кеча бўлишига қарамасдан, ўз уйида, ташкўмир хиёл яшнаётган камин олдидаги катта юмшоқ курсида ўтирар эди. У, счинмаган, фақат амир-коң этигини ечиб, дастаксиз қизил хитой туфли кийиб олган эди. Павел Петровичнинг кўлида «Galignani»¹ журналининг энг сўнгги сони бўлиб, лекин у журнални ўқимасди. Камин ичидаги гоҳ яшнаб, гоҳ ўчаётган ҳаворанг алангага тикилиб турар эди... Унинг хаёли қарларда учиб юрганини худо билсин, лекин унинг ўйлари ёлғиз ўтган замон тўғрисидагина эмас эди, чунки унинг чеҳраси чуқур ўйга толган ва қовоғи солинган эдики, ёлғиз ўтмиш хотираларинигина ўйлаган кишининг чеҳраси бундай бўлмайди. Орқадаги кичкина уйда, катта сандиқ устида ҳаворанг нимча кийган, қўнғир сочли бошига оқ рўмол ташлаган Феничка отли бир ёш жувон ўтирарди. У, гоҳ, нимагадир қулоқ солар, гоҳ уйқисираб мудрар, гоҳ очиқ эшикка қараб қўярди. Эшик орқасидан болалар кровати кўринар ва унда ухлаб ётган чақалоқнинг бир зайлда нафас олгани эшитилиб турар эди.

V

Эртасига эрталаб Базаров ҳамчалап илгари уйғонди ва уйдан ташқарига чиқди. Атрофга бир назар сол-

¹ Инглиз тилида чяқадиган журнал.

гәнидан кейин: «Бә, бу жойлар у айтгандай яхши жойлар эмәс экан-ку!» деб ўйлади. Николай Петрович ўз деҳқонлари билан ерининг чегарасини аниқлаб олганида янги кўрғон солиш учун тўрт десятинна тептекис, қуруқ ер ажратиб олган эди. Шу ерда у бир уй, хизматкорлар ва мол-ҳол учун бошқа ёрдамчи иморатлар ва ферма иморатлари солдирган, боғ қилган, ҳовуз ва иккита қудуқ қавлатганди, броқ ёш дарахтлар яхши ўсмаган, ҳовузла сув жуда кам бўлган ва қудуқларнинг суви шўр чиққан эди. Фақатгина шийпон атрофидаги сирень гул билан акас дарахтигина яхши ўсган; бу шийпонда ба'зан чой ичишар, овқат ейишади. Базарсв бирнеча минут ичида боғнинг ҳамма йўлларидан айланиб чиқди, молхона билан отхонага ҳам кирди, кейин иккита хизматкор боляни топиб, улар блач дарвор танишиб олди, кейин учовлашиб кўрғондан бир чақирим наридаги кўлга бақа тутгани кетишди. Болалардан бири ундан:

— Бақани нима қиласиз, хўжайин? — деб сўради.

Ўзидан паст одамларни назар-писанд қилмай, улар билан доимо илтифотсиз муомала қиладиган бўлса ҳам, аммо уларни ўзига ром қилишга жуда уста бўлган Базаров, боланинг саволига жавобан:

— Қорнини ёриб унинг ичида нималар бўлаётганини қарайман. Сен билан биз ҳам шу бақага ўхшаш жонивормиз, фарқимиз шуки, биз тикка туриб юрамыз; бақанинг ичини билганимдан кейин ўз ичимизда нималар бўлаётганини ҳам билиб оламан.

— Билиб нима қиласиз?

— Агарда бетоб бўлиб қолсанг, сени даволайдиган бўлсам, ўшанда янгилишмаслик учун.

— Сиз дохтурмисиз?

— Ҳа.

— Васька, эшитаяпсанми, хўжайин айтаяптиларки, сен билан биз ҳам худди ўша бақанинг ўзи эмишимиз. Қизиқ-а!

Пахта сингари оппоқ сочли, устига тик ёқали узун камзул кийган ва ялангоёқ етти яшар Васька:

— Мея бақадан қўрқаман, — деди.

— Имасидан қўрқасан? Бақа еб қўярмиди?

— Қани, сувга тушингларчи, шоввозлар,— деди Базаров уларга.

Бу орада Николай Петрович ҳам уйғониб, уст-бошини кийиб бўлган Аркадийнинг олдига кириб келди. Ога-бола айвонга чиқинди. Айвоннинг панжараси олдида қўйилган столда иккита каттакон гулдаста орасида самовар қайнаб турар эди. Кеча меҳмонларни биринчи бўлиб кутиб олган ҳалиги қизча айвон олдида келди-да, майин овоз блан:

— Федосья Николаевнанинг тоблари келишмай туряпти, чойга чиқаолмайдилар. Чойни ўзларингиз қуяверасизларми, ё бўлмаса Дуняшани юборсинларми? Шунн сизлардан сўрашга буюрдилар,— деди.

— Ўзим қуяман, ўзим,— деди Николай Петрович шошиб-пишиб,— сен, Аркадий, чойни нима блан ичасан: қаймоқ блан ё лимон блан?

— Қаймоқ блан,— деб жавоб қилди Аркадий ва бироздан кейин саволнамо қилиб:— дада?— деди.

Николай Петрович жовдираб ўглига қаради-да:

— Нима гап? — деди.

Аркадий пастга қаради.

— Агар саволим сизга ноҳўя бўлиб кўринса, кечирасиз, дада,— дея гап бошлади у — Кечаги очиқтигинги: блан мени ҳам очиқ гапиришга мажбур қилаяпсиз... хафа бўлмаисизми?..

— Гапиравер.

— Сиз менинг бетлаб сўрашимга йўл қўйяпсиз... Нега Фен... менинг бу ердалигим учунгина у бу ерга келиб чой қуйиб бермаётирми?

Николай Петрович юзини сал четга ўгириб:

— Эҳтимол, шундайдир... У балки... уялаётган-дир...— деди у.

Аркадий дадасига бир қараб қўйди.

— У бекордан-бекорга уялаётир. Биринчидан, менинг турмушга қандай қарашим сизга ма'лум (бу сўзларни Аркадий жуда ёқтириб айтарди), иккинчидан, наники мен сизнинг турмушингиз, одагларингиз ҳақида бирон нарса десам? Бунинг устига аминманки, сиз ҳарқанақа хотинни ҳам хушлай бермайсиз. Агар у блан бирга турмуш кечиришга жазм қилган бўлсангиз, де-

мак у шунга лсїиқ экап-да. Ҳарҳолда ўғил отага, ай-
ниқса мендай ўғил ва айниқса менинг ҳечқандай ра-
йїмни қайгармайдиган сиздай отага судья бўлолмайди.

Бошда Аркадийнинг товуши титрарди, чунки у ўзи-
ни шу тобда олижаноб ҳис қиларди. Аммо шу блан бир-
га дадасига насиҳатгўйлик қилаётганини ҳам сезарди.
Кишининг ўз нутқи ўзига қаттиқ та'сир қилади. Шу-
нинг учун Аркадий сўнги сўзларини шахдам ва ҳатто
та'сирли қилиб гапирди.

Николай Петрович мулоим товуш блан:

— Раҳмат, Аркаша,— деди ва қўли блан яна қош-
ларини, пешонасини артабошлади.— Сенинг тахминла-
ринг тўғри. Албатта, бу қиз лойиқ бўлмаганда эди...
Ҳарҳолда бу иш дуруст ўйланмай қилинган иш эмас.
Бу ҳақда сен блан сўзлашиш менга ўнғайсиз. Сенинг
олдинга чиқиш, хусусан уйга биринчи келган кунингоқ
чиқиб ўтириш унинг учун жуда огир.

Аркадийнинг олижаноблик ҳислари яна мавж уриб:

— Ундай бўлса унинг олдига мен ўзим бораман,—
деди-да, ўрнидан сапчиб турди,— менадан уялиб ўти-
ришнинг ҳожати йўқлигини унга тушунтирай.

Николай Петрович ҳам ўрнидан турди.

— Аркадий,— деди у,— шошилма... қандай бўла-
ди... уёқда... мен сизга айтганим йўқ..

Броқ Аркадий унинг гапига қулоқ солмасдан, югур-
ганича айвондан чиқиб кетди. Николай Петрович унинг
орқасидан қараб қолди ва боши қотиб, курсига ўтир-
ди. Унинг юраги гупуллаб урабошлади... Шу топда у,
келгусида ўгли блан ўзи ўртасида муқаррар ғалати
муносабатлар рўй беришини ўйлардимни, бу ишни қил-
маганида Аркадий балки уни кўпроқ ҳурмат қилар деб
иқрор этар эдимни, ёки ўзининг заифлигидан ўзи койи-
ниб ўтирармиди — буни айтиш қийин эди, бу хаёллар-
нинг бариси ҳам кўнгилдан жой олган бўлсада, лекин
ҳаммаси фақат сезги шаклида бўлиб, у ҳам равшан
эмас, юзи бояғидек қизил ва юраги эса ҳамон тепмоқда
эди.

Тез-тез юриб келаётган оёқ товуши эшитилди. Ар-
кадий айвончага қайтиб келди. У юзида қандайдир му-
лойимлик ва хурсандлик ифодаси блан:

— Ота, биз танишдик! Федосья Николаевнанинг ростланам бугун сал тоблари йўққа ўхшайди, кейинроқ чиқаман, дедилар. Нега менга укам борлигини айтмадингиз? Мен уни кеча кечқуруноқ, ҳозир ўпганимдай ўпиб-ўпиб олган бўлар эдим.

Николай Петрович нимадир демоқчи, ўрнидан туриб қучоғини очмоқчи бўлди. Аркадий унинг бўйнига ташланди.

Шу онда улар орқасидан Павел Петровичнинг:

— Тағин нима гап? Яна қучоқланаяпсизларми?— деган товуши эшитилди қолди.

Унинг шу тобда ҳозир бўлганлигидан ота-бола ба-равар севинишди. Ба'зан та'сирли ҳолат бўлади, ундан тезроқ қутулишни истайсан киши.

Николай Петрович вақти чоғ бўлиб:

— Нега ҳайрон бўлаяпсан? Аркашани қачондан бўён кутаман, ахир... Кечадан бери унинг дийдорини кўриб тўялмайман,— деди.

— Асло ҳайрон бўлаётганим йўқ,— деди Павел Петрович,— ўзим ҳам у билан қучоқлашишга тайёрман.

Аркадий амакисининг олдига келди ва бетига яна унинг хушбўй мўйлаблари текканини сизди. Павел Петрович стол ёнига ўтирди. Унинг устида ўзига жуда ярашган эрталаб кийиладиган инглизча костюм, бошида кичкинагина фас. Бу фас ва бўшгина бойланган галстукча қишлоқ ҳаётининг эркинлигидан дарак бериб турар эди. Броқ кўйлагининг тор ёқаси одатдагича қаттиқ қисиб, устара билан қирилган иягига тиралиб турар, кўйлагини ҳам оқ эмас, балки чипорроқ бўлиб эрталабки ясан-тусан қондасига мувофиқ эди.

Павел Петрович Аркадийдан:

— Уртоғинг қани? — деб сўради.

— Уйда йўқ. Одатда у эрта туриб бирор жойга чиқиб кетади. Энг муҳими, унга э'тибор қилмаслик керак. У такаллуфни ёқтирмайди.

— Ҳа, ҳа, сезилиб турибди,— деди Павел Петрович ва нонга бамайлихотир мой суркарди:— Бизникида узоқ турадимиз?

— Нон-насибга қараб. Отасининг олтига кетаётган эди, йўл-йўлакай бизникига тушиб қолди.

— Отаси қаерда тураркэн?

— Бизнинг губернамизда, бу ерга саксон чақиримча келади. У ерда отасининг кичкинагина мулки бор. У киши илгари полк доктори бўлган экан.

— Ҳа, ҳа, бўлди. Базаров деган фамилияни қаерда эшитган эканман деб доимо ўз-ўзимдан сўраб юрардим. Николай, отамизнинг дивизиясида Базаров деган табиб бўлар эди, эсингда борми?

— Бор эди шекилли.

— Бор эди, бор эди, ана ўша табиб унинг отаси экан-да, ҳм!— деди Павел Петрович мўйлабини бураб ва бироз сукут қилгач:

— Хўш, Базаров афандининг ўзи ким бўлади? — деб сўради.

Аркадий кулмсираб:

— Базаров ким бўлади дейсизми? Хоҳласангиз, амаки, мен унинг кимлигини сизга айтиб бсраман,— деди.

— Марҳамат, жиянгишам.

— У, нигилист.

— Нима? — деб сўради Николай Петрович. Павел Петрович эса мой олинган пичоқни юқорига кўтарганича турган жойида қотиб қолди.

— У нигилист,— деб такрорлади Аркадий яна.

Николай Петрович сўзга киришиб:

— Нигилист. Бу, лотинча nihil, я'ни ҳечнима деган сўздан олинган бўлса керак, дейман. Бинобарин, бу сўз ҳечнимани э'тироф этмайдиган кишига қарата айтилар экан да? — деди.

Павел Петрович унинг сўзига қўшилиб:

— Ҳечнимани ҳурмат қилмайдиган кишига айтилади дегин,— деди-да, яна мой ейишга тутинди.

— Ҳар нарсага танқид нуқтаи назаридан қарайверадиган кишиларга айтилади,— деб қўшиб қўйди Аркадий.

— Барибир эмасми? — деб сўради Павел Петрович.

— Йўқ, барибир эмас. Нигилист ҳечқандай обрўли зотлар олдида бош эгмайди, ҳарқандай ҳурмагга сазовор бўлган принципни ҳам э'тиқод тарзида қабул қилмайди.

Павел Петрович унинг сўзини бўлиб:

— Хўш, шу яхшими энди? — деди.

— Ҳаркимга ҳархил, амаки. Бировларга яхши, бировларга ёмон.

— Шундай дегин. Брсқ бу бизга тўғри келмайди-ганга ўхшайди. Биз эски одамлармиз. Бизнинг фикримизча, принципсиз (Павел Петрович бу сўзни франкузлардай охирги ҳижога босиб «принцип» деб, Аркадий эса, аксинча, «принцип» деб биринчи ҳижога босиб талаффуз этар эди), сен аymoқчи, э'тиқод тарзида қабул қилинган принциплардан бўлак бир қадам ҳам босиш ва нафас олиш мумкин эмас. Vous avez change tout cela,¹ худо умрларингни узоқ қилсин ва генераллик мансабини берсин, биз бўлсак, сизларни кўриб завқланайлик... ҳалиги нима эди?

— Нигилистлар, — деди Аркадий аниқ қилиб.

— Ҳа. Илгари гегельчилар бўлар эди, энди нигилистлар чиқибди-да. Кўрамиз, ҳамма нарсага мушқир бўлиб қандай яшар экансизлар, энди, укам, Николай Петрович, бир жиринглатсанг бўларди, менинг какао ичадиган маҳалим ҳам бўлиб қолди.

Николай Петрович қўнғироқ чалди ва «Дуняша!» деб чақирди, лекин Дуняша ўрнига айвонга Феничканинг ўзи чиқди. У оппоққина, юмшоққина, қорасоч ва шаяхло кўз, лаби болаларники сингари қишқизил бўртган, позик қўлли, йнгирма уч ёшлар чамасидаги ёш бир жувон эди. Унинг устида озедагина чит кўйлак, лўппигина елкаларига запгор дуррачаси тушиб турарди. У катта пиёлада какао олиб кириб Павел Петровичнинг олдига қўйди-да, жуда уялиб, мулойим юзи лоладай қизариб кетди. У ерга қараб, бармоқ учларини тираб стол ёнида тўхтаб қолди. У, бч ерга келганига хижолат чеккандай, шу блан бирга, келишга ҳақлидай кўринар эди.

Павел Петрович қошларини чимириб қўйди, Николай Петрович эса нима қилишини билмаи:

— Салом, Феничка, — деб қўяқолди.

¹ Сизлар бунинг ҳаммасини ўзгартирдиларинг.

Феничка оҳистагина, лекин қўнғироқдай овоз блан: — Салом,— деди ва дўстона жилмайиб ўтирган Аркадийга кўз қирини ташлади-да, секингина чиқиб кетди. Юрганда у бироз чайқалиб юрар, аммо бу унинг ўзига ярашар эди.

Айвонда бирнеча минут жимлик ҳукм сурди. Павел Петрович какаони ичаётиб, бирданига бошини кўтарди-да, секин:

— Мана, жаноб нигилист ҳам биз томонга ташриф буюриптилар,— деб қўйди.

Ҳақиқатан ҳам Базаров боғдаги гул пушталари устидан юриб келмоқда эди. Унинг мовут пальтоси блан шими лой бўлиб кетибди. Эски, думалоқ шляпаси тепасида ёпишқоқ бир ботқоқ ўсимлиги чирмашиб осилиб турарди. Унг қўлидаги халтачада қандайдир бир жонивор қимирларди. У жадаллаб айвон олдига келди-да, бошини қимирлатиб:

— Салом жаноблар, чойга бироз кечикиб қолганим учун кечирасизлар. Ҳозир келамак, мана бу асирларни жойлаштириб қўйяй,— деди.

— Қўлингиздаги нима, зулукларми? — деб сўради Павел Петрович.

— Йўқ, бақалар.

— Бақаларни сйсизми, ённки кўлайтирасизми?

— Тажриба учун,— деб бепарво жавоб берди Базаров ва уйига кириб кетди.

— Бақаларни ёриб кўради,— деди Павел Петрович,— принципларга ишонмайди-ю бақага ишонаркан.

Аркадий, ўкинч блан, амакисига қаради. Николай Петрович сездирмасдангина кифтини учириб қўйди. Павел Петровичнинг ўзи эса, ўринсиз кочириқ қилганини фаҳмлаб қолиб, хўжалик ишлари тўғрисида, кунни кеча келиб, Фаима деган хизматкор «жанжалкашлик қилади» ва ўз билгича юради деб шикоят қилган янги саркор тўғрисида гап очиб қолди. Павел Петрович сўз орасида: «Езопнинг ўзи ёмон одам экан, ҳамма жойда ҳам ёмонлик блан ном чиқарган, ёшини яшаб, дунёдан аҳмоқлигича ўтиб кетар» деб қўйди. —

Базаров қайтиб келиб, стол ёнига ўтирди-да, ишиб-пишиб чой ича бошлади. Ака ука индамасдан чегі ткилишар, Аркадий бўлса бладирмай гоҳ отасига, гоҳ амакасига қараб қўярди. Ниҳоят Николай Петрович:

— Қаёққа бордингиз? — деб сўради.

— Шу ерда, теракзор ёнида кичкина кўл бэр экан, ўша ерга бордим. Бештача лойхўрак ҳуркиб учиб кетди. Сен отиб олсанг бўлади, Аркадий.

— Сиз овчи эмасмисиз?

— Йўқ.

Павел Петрович ҳам ўз навбатида гапга арзлашиб:

— Сиз аслда физика блан шуғулланасизми? — деб сўради.

— Ҳа, физика блан. Умуман табиёт фанлари блан шуғулланаман.

— Сўнги вақтларда германлар бу соҳада бошқалардан ўтиб кетган дейишади.

Базаров:

— Ҳа, шундоқ, немислар бу соҳада бизнинг устозимиз.— деб қўяқолди э'тиборсизгина.

Павел Петрович «немислар» дейиш ўрнига «германлар» сўзини ишлатиши истеҳзо блан айтилган бўлса ҳамки, бунн ҳечким фаҳламади. У камоли товозн' блан сўзини давом этдириб:

— Сиз немислар ҳақида шунчалик юқори фикр дамисиз-а? — деди. Нимадир унинг ичини тирнай бошлади. Базаровнинг ибосизлиги унинг кибор табиатиға озор берар эди. Бу табибвачча ҳайиқмаслик бир ёқта турсин, ҳатто чўрт кесиб гапирар, истар-жетамас жавоб қайтарар ва овозида аллақандай дағаллик ҳатто сурбетлик сезиларди.

— У ердаги олимлар ишбиларманд одамлар.

— Балли, баракалла. Рус олимлари тўғрисида сиз бунчалик баландпарвоз фикр эгаси бўлмасангиз керак?

— Ҳа, шундай деса бўлади.

Павел Петрович қоматини ростлаб, бошини орқаға ташлаб:

— Бу таҳсинга лойиқ фидожорлик. Бўлмаса Арка-

дий Николаич ҳозиргина бизга нима учун сизни ҳеч-қандай обрўли зотни э'тироф этмайди деди? Сиз обрўли зотларга ишонмайсизми?— деди.

— Ахир нима учун мен уларни э'тироф этай? Уларнинг нимасига ишонай? Менга тўғриси айтилса ўшанга қўшиламан, вассалом.

— Немисларнинг ҳаммасиям тўғриси айтишар эканми? — деди Павел Петрович ва шу гапни айтганида афти шундай лоқайд бўлдики, гўё бу дун'ени қўйиб кўкларга учиб кетгандек эди. Сўз талашиб ўтиришни мутлақо истамаган Базаров салгина эснаб:

— Ҳаммаси эмас,— деди.

Павел Петрович: — дўстинг жуда ҳам назокатли киши экан» демоқчи бўлгандай Аркадийга бир қараб қўйди.

Павел Петрович яна чираниб гапира кетди:

— Менга қолса, айбга қўшмайсиз, немисларни тақдирламайман. Рус немисларини бу ерда зикр қилиб ҳам ўтирмайман, чунки уларнинг қандай зот эканликлари ҳаммага ма'лум. Аммо немис немислари ҳам менинг табиатимга тўғри келмайди. Илгарилари-ку, унча-мунча тузук эди. У вақтларда уларнинг, масалан, Шиллер, ёхуд Гётте сингари кишилари бор эди... Мана, укамиз уларни айниқса яхши эҳтиром қилади... Эндиликда эса аллақандай химиклар билан материаллар кўпайиб кетди...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Яхши химик ҳарқандай шоирдан ҳам юз қарра фойдалироқ,— деди.

— Шунақа деиш-а, демак сиз сан'атни э'тироф этмас экансиз-да?— деди Павел Петрович ва қошларини уйқусираган каби сал кўтариб қўйди.

— Текинга пул топиш сан'ати бўлмаса, бовосил ҳам бўлмайди',— деди Базаров таҳқиромиз жилмайиб.

1 Бу ўринда Базаровнинг мазох қилиб айтган сўзи бовосил касалидан бутуллаш қутулиш ҳечқандай дори-дармон бўлмагани каби, сан'атга ҳам устулик берилиши мумкин эмас, деган ма'нони англатади.

— Балли, балли, шунақанги ҳаёиллашаяпман денг-а. Демак, сиз буларнинг ҳаммасини инкор этар экансиз-да? Хўп, шундай ҳам бўлсин, Бинобарин, сиз фақатгина фанга ишонар экансиз-да?

— Мен сизга, ўзимнинг ҳечнарсасага ишонмаганлигимни қайд қилиб ўтган эдим. Фан, умуман фан, нима демак? Ҳарқандай фан ма'лум бир ҳунар ёки билимдан иборат: умуман фан деган нарсанинг зотан ўзи йўқ.

— Жуда соз. Хўш, бўлмаса, одамлар қабул қилган бошқа тартиб-қоидалар хусусига келганда нима дейсиз, уларни ҳам инкор этасизми?

— Нима бу, сўроқ қилаётирсизми? — деди База-ров.

Павел Петровичнинг ранги сал оқарди... Николай Петрович гапга аралашини лозим топиб:

— Биз, марҳаматли Евгений Васильич,— деди,— бу масала ҳақида сиз билан қачон бўлсада муфассалроқ суҳбатлашамиз; ўшанда сизнинг фикрингизни билиб, ўз фикримизни ҳам айтишимиз. Мен сизнинг табиёт фанлари билан шуғулланаётганингизга жуда хурсандман. Ерларни ўғитлаш тўғрисида Либих¹ ажойиб нарсалаз кашф қилибди, деб эшитдим. Сиз менга бирор фойдали маслаҳат бериб, менинг агрономия ишларимга ёрдам беришингиз мумкин.

— Бош устига, Николай Петрович. Лекин бизга ҳали Либихдай бўлиш қаёқда дейсиз! Аввало алифсе ўргакиш, кейин китоб ўқишга тутинишимиз керак, биз эсақ ҳали алифни ҳам танитаймиз.

Николай Петрович, «росданам пигилистнинг ўзгичаси экансан-ку» деб ўйлади.

— Ҳарқолда, фурсати билан ўзингизга мурожаат қилишга руҳсат этинг,— деди у ҳаммага эшитдириб,— энди, биродар, бориб гумашта билан гаплашадиган вақт ҳам бўлгандир,— деб овозини чиқариб қўшиб қўйди.

¹ Либих, Юстус (1803—1873 йиллар) — химия бобида катта кашфиётлар қилган машҳур немис химиги. Бу киши агрономия илимига асос солучи ҳисобланади.

Павел Петрович курсидан турди ва ҳечкимга қарамасдан:

— Шундай буюк доно кишилардан узоқлашиб, беш йилча қишлоқда яшаш — ўзи бир бало! Аҳмоқнинг худди ўзгинаси бўлиб қоласан киши. Ўқиган нарсаларингни унутмасликка тиришасанку, натижа — ҳеч! Ўқиган нарсаларнинг ҳаммаси сафсата бўлиб қолади ва сенга, йўлни таниган киши ҳозир бунақанги беҳуда нарсалар билан шуғулланмайди, сен орқада қолган кишисан, дейишади. Нима ҳам қиласан! Кўриниб турибдики, ёшлар бизлардан кўра ақллироқ,— деди.

Кейин Павел Петрович товони билан аста бурилдида, сскин айвондан чиқиб кетди. Николай Петрович ҳам унинг кетидан шундай қилди.

Ака-ука кетидан эшик ёпилиши бланоқ Базаров совуққонлик билан Аркадийдан:

— Нима, амакнинг доим шундайми?— деб сўради.

— Менга қара, Евгений, сен унга жуда дағал муомала қилдинг, уни ҳақоратладинг,— деди Аркадай.

— Бс, бунақанги қишлоқ аристократларига бўш келаманми! Бунинг ҳаммаси худбинлик, қуруқ мақтанчоқлик, олифтарчилик! У шунақа... одам экан, ўз ишини Петербургда давом қилдирсин эди. Ҳа, майли, нима ишимиз бор... Лйтгандек мен, жуда сийрак учрайдиган сув қўнғизларидан *Dytiscus marginatus* топдим. Биласанми? Уни сенга кўрсатаман.

— Мен сенга унинг тарихини сўзлаб беришни ваъда қилган эдим,— деди Аркадий.

— Қўнғизнинг тарихиними?

— Бўлар, Евгений. Амакимнинг тарихини. У сен ўйлагандай одам эмаслигини кўрарсан. У мазах қилишга эмас, кўпроқ ачинишга лойиқ бир кишидир.

— Мен да'воин-достон қилишаётганим йўқ; лекин сен нима учун ҳадеб ўша тўғрида гапираверсан?

— Одиё бўлиш керак-да, Евгений.

— Нега ундай деяпсан?

— Йўқ, сен қулоқ солгин...

Аркадий унга амакисининг тарихини сўзлаб берди. Китобхонлар уни қуйидаги бобдан топадилар.

Павел Петрович Кирсанов ҳам ўз укаси Николай сингари аввал уйда ва кейин ҳарбий мактабда пажеский корпусда¹ тарбияланди. У, болалик чоғиданоқ жуда ҳам чиройлилиги билан ажралиб турар эди. Бунинг устига ўзига ишонган, бироз пичингчи ва, нучукдир, одамнинг кулгисини қисатадиган заҳар бир киши эди. Шунинг учун уни ҳамма ёқтирарди... У, офицер бўлиб чиқиши билан ҳар ерда ҳозир бўлабошлади. Уни ҳар ерда жуда ҳурмат қилишарди; ўзича тантиқланар ҳатто тентакликлар қилар, қийшангланарди, лекин ҳамма қилиқлари ўзига ярашарди. Хотин-қизлар уни кўрганда шайдо бўлишарди, эркаклар уни олифта дейишар ва зимдан куюнишарди. У, илгари айтилгандек, укаси билан бир уйда турар, гарчи укасига ҳечбир ўхшамаган бўлса-да, укасини жуда яхши кўрарди. Николай Петрович бироз оқсарди, юзи кичкина, иссиққина, лекин бироз ғамгин, кичкина кўзлари қопқора, сочлари юмшоқ ва сийрак бир йигит эди. У бироз ялқов бўлса ҳам, локин китоб ўқишга серҳавас, ёр-жўраларга аралашидан кўрқарди. Павел Петрович эса, бир кеча ҳам уйда ўтирмас, дадиллик ва абжирлик билан машҳур эди. (У, кибор ёшлар ўртасида гимнастикани ҳам расм қилган эди). У бор-йўғи беш-олтита французча китоб ўқиган, холос. Йигирма саккиз ёшга кирганида капитанлик унвонига эришди. Келгусидан умиди зўр эди-ю, лекин бирданига барчаси ўзгариб кетди.

Уша вақтда Петербург киборлари ўртасида, ҳар замонда Р. деган княгиня пайдо бўлиб қоларди. Уни ҳозиргача ҳам унутмайдилар. Унинг яхши тарбия кўрган ва келишган, лекин бироз тентакнамо эри бўлиб, болалари йўқ эди. Бу хотин тўсатдан четэлга кетиб қолар, тўсатдан яна Россияга қайтиб келар ва умуман қизиқроқ бир ҳаёт кечирар эди. У халқ орасида енгилтак-сатанг деган ном олган, ҳархил кайф-сафога жуда ўч, ҳолдан тойгунча танца қилар, ёшлар билан кули-

¹ Революциядан бурун Россияда аристократик ҳарбий ўқув юрти. Бунга фақат катта тўра ва олий дворян болаларигина олинарди.

шар, ҳазиллашар ва уларни обед олдида қоронғи меҳмонхонада қабул қилар, кечалари эса йиғлар ва ибодат қилар, ҳеч қаердан таскин тополмай, ғам блан кўлларини сиқиб, уй ичида саҳарга давр юриб чиқар, ёники ранги-қути ўчиб, жулжикиб Забурни ўқиб ўтирар эди. Тошг отиши блан яна кибор аёл қиёфасига кирар, яна кўчага чиқар, ўйин-кулги қилар ва ўзига салпал кўнгитхушлик берадиган ҳарбир парсага ўзини ташлар эди. Қадди-қомати келишган ажойиб бир аёл эди. Унинг олтин ранг ва салмоқли сочлари тиззасидан пастроққа тушиб турарди; лекин уни ҳечким чиройлик деб айтаолмас эди. Унинг бутун юзида фақат кўзларигина яхши эди. Ҳатто кўзларининг ҳам ўзи эмас,— кўзлари кичкина ва кулранг эди,— ҳаммадан унинг, ўткир, беҳад хотиржам, гамгин ва ўйчан қарашлари гўзал эди. Ҳатто тили ҳарқандай беҳуда гапларни гапириб турган маҳалда ҳам, кўз қарашлари ғалати порлар эди. У жуда яхши кийинарди. Павел Петрович уни бир зиёфатда учратиб қолди-да, мазуркага бирга танца қилди. Танца маҳалида у бир оғиз ҳам ма'ноли сўз айтмади. Павел Петрович унга ошиқу беқарор бўлиб қолди. Муваффақият қозониб ўрганиб қолган Павел Петрович бу ерда ҳам тезда мақсадига эришди; аммо осонлик блан муддаога эришиш Павел Петровичнинг кўнгилини ера совутмади. Аксинча, бу хотинга у янада бешбаттар қаттиқроқ боғланди; бу хотин ҳаттоки жондили блан таслим бўлганда ҳам, Павел Петровичнинг назарида бу хотинда қандайдир муқаддас ва ҳечким муяссар бўлаолмайдиган яна бир нарса қолгандай бўлар эди. Бу хотиннинг қалбида яна нималар бор — буни худо ўзи билади! Гўёки бу хотин ўзига ҳам нома'лум бўлган қандайдир сирли кучлар ихтиёрида эди. Бу сирли кучлар уни ҳар мақомга солиб ўйнатар, унинг кичкинагина ақли эса бу кучларнинг орзусига қарши туролмасди. Унинг фел'-атвори ҳам антиқа эди. Эрининг ҳадиксираши жўяли бўладиган хатларни у ўзига бутунлай деярли ёт бўлган одамга ёзар эди. Унинг муҳаббати ҳам гам-ғуссага айланарди, чунки яхши кўрган кишиси блан ўйнаб-кулмас ва ҳазиллашмас, унинг гапини анграйиб тинглар ва унга анқайиб

қарарди. Ба'зан, кўпинча тўсатдан, унинг бу анқайиши даҳшатга айланарди. Шундан кейин унинг башараси ўликникидай оқарар ва ёзвойи бир тусга кирарди. У ётоғига кириб эшикни беркитиб олар, оқсочи эса, калид тешигига қулоғини қўйиб тингласа, унинг ўксиниб йиғлаган товушини эшитар эди. Павел Петрович Кирсанов бир мартагина эмас, балки кўп мартаба бўлган ширин учрашувлардан кейин уйига қайтаётиб, буткул муваффақиятсизликка учрагандан кейингина юракда пайдо бўладиган аччиқ аләмни ҳис қиларди. «Яна мен нимани истайман?» деб у ўз-ўзидан сўрарди, юраги эса, ҳамон сиқиларди. У бир куни хонимга сфинкс¹ сурати солинган бир узук ҳад'я қилди.

— Бу нима? — деб сўради у: — сфинксми?

— Ҳа, шу сфинкс сиз бўласиз,— деди Кирсанов.

— Мен? — деб сўради у ва Кирсановга сирли қилиб бир назар ташлади.— Бунинг мен учун ифтихорли эканлигини биласизми? — деб қўшди, унинг қарашини боягидек қандайдир ғалати эди.

Княгиня Р. уни ҳатто севган чоғида ҳам Павел Петрович учун огир эди. Лекин княгиня ундан совунгандан кейин бу ҳодиса жуда тез рўй берди, у жинни бўлаёзди. У азоблар ва рашк қилар, унга тинчлик бермас ва доим унинг кетидап югани-юрган эди. Унинг ҳеч ажралмай пайига тушиб юриши княгиняни безор қилди ва у четэлга кетиб қолди. Павел Петрович, ошна-оғайнилариининг илтимосига ва бошлиқларининг ўғит-насиҳатларига қарамасдан хизматдан бўшади ва княгинянинг орқасидан четэлга жўнаб кетди. Павел Петрович гоҳ хонимнинг кетидан югуриб, гоҳ жўрттага уни кўз ўнгидан йўқотиб, гўрт йилча четэлларда умр кечирди. У ўз-ўзидан уялар, ўзининг жур'атсизлигига аччиғланарди... лекин бунинг ҳечқанча нафи йўқ эди. Ма'шуқасининг сирли, даярли бема'ни, лекин жозибадор қиёфаси Павел Петровичнинг қалбида жуда чуқур из қолдирган эди. Павел Петрович Баден² шаҳарида

¹ Билиб бўлмайдиган одам.

² Австрияда (ҳозир Чехословакияда) курорт жойи. Бу ерга рус бойлари даволаниш учунгина эмас, балки кайф-сафо қилиш учун бориб юрганлар.

нима бўлдию у блан яна боягича қалин бўлиб қолди: гўёки хоним унга илгаригидан ҳам зиёдароқ ошиқ бўлгандай туюлар эди... Аммо орадан бир ой ўтгандан сўнг иш пачава бўлди: аланга бир ловулладию, кейин бутунлай сўнди қўйди. Княгинядан ажралиш муқаррар эканлигига кўзи етгандан кейин, Павел Петрович гўёки шундай хотин блан дўстлашиш мумкин бўлгандай, ҳеч бўлмаганда унинг дўстигина бўлиб қолишга уриниб кўрди... Хоним эса Баден шаҳаридан секингина жўнаб кетди ва ўшандан бери Кирсановдан қочиб юрарди. Павел Петрович Россияга қайтиб келгач бурунгича давр суришга уриниб кўрса-да, аммо энди илгариги изига тушаолмади. У, худди заҳарланган кишидек, уёқдан-буёққа тентираб юрди, сафар қилиб ҳам кўрди, ўзининг киборлик одатларини ҳам йўқотмади, икки-учта хотинини ўзига мойил қилганлиги блан мақтанса бўлар эди; лекин у энди на ўзидан ва на бошқалардан ҳечқандай яхшилиқ кутмас ва бунга уриниб ҳам кўрмасди. У қариди, сочлари ҳам оқарди; кечқурунлари клубда ўтириш, ўз-ўзидан диққат бўлиш, ўзи сингари сўққабошлар блан бўлмаган баҳслашувлар унга зарурат бўлиб қолди. Ма'лумки, булар яхшилиқ аломати эмас. Уйланишни, у, албатта, хаёлига ҳам келтирмасди. Шундай қилиб, ўн йил кўнглисиз, фойдасиз, тез, жуда тез ўтиб кетди. Ҳечбир жойда вақт Россиядагидек тез ўтмайди. Қамоқхонада эса, вақт янада тезроқ ўтади, деб айтадилар. Кунлардан бир кун клубда обед қилиб ўтирганида, Павел Петрович княгиня Р. нинг ўлган хабарини эшитди. У, Парижда ярим жинни бўлиб қолай деган ҳолда вафот этибди. Шунда Павел Петрович столдан турди-да, клуб ичида анчагача уёқдан-буёққа юрди, ба'зан қартабозлар ёнига келиб гўдайиб турди, лекин уйига одатдаги вақтдан олдин қайтмади. Бирқанча вақтдан кейин у ўз нэмига ёзилган бир пакет олди. Шу пакетдан княгиняга ҳад'я қилган узуги чиқди. Княгиня узук қошидаги сфинкс устига крест чиқиб қўйибди-да, Павел Петровичга: сирнинг ма'носи ана шу деб айтишга амр қилибди.

Бу воқиа 48 йил бошида, я'ни Николай Петровичнинг хотини ўлиб Петербургга келган вақтида воқи'

бўлди. Павел Петрович қишлоққа кўчиб чиққандап бери укаси блан деярли кўришмаган эди, чунки Николай Петровичнинг тўйи Павел Петровичнинг княгиня блан эндигина танишган вақтига тўғри келган эди. Павел Петрович қўстёллардан қайтиб келгандан кейин, укасиникида бир-икки ой меҳмон бўлиш ва унинг бахтли ҳаётини кўриш ниятида уникига келди-ю, лекин бир ҳафтадан ортиқ тураолмади. Ака-уканинг аҳволи бир-бириникидан жуда фарқ қиларди. Аммо 48 йилда бу фарқ камайди, чунки Николай Петрович хотинидан ажралди. Павел Петрович эса ўзининг ма'нуқаси ҳақидаги хотиралардан маҳрум бўлди. Княгиня ўлгандан кейин унинг ҳақида ўйламасликка тиришди. Аммо Николайда эса тўғри ўтказилган ҳаётнинг изи қолган, ўғли кўз олдида ўсиб борар эди. Павел эса, аксинча, сўққабошлигича ёшлик даври ўтиб, истиқболи хира, дудмол даврга, умидига ўхшаган пушаймонлар, пушаймонга ўхшаган умидлар бўладиган даврга, я'ни ёшлик ўтиб, қарлик ҳали келиб стмаган бир даврга қадам қўябошлаган эди.

Бу давр ҳаркимсадан ҳам Павел Петрович учун оғирроқ эди, чунки у ўтмиши блан бирга бутун ҳаётини ҳам қўлдан бой берган эди.

Бир куни Николай Петрович акасига:

— Мен энди сени Марьинога таклиф қилмайман (у ўз қишлоғини хотинининг ҳурмати учун шу ном блан атаган эди), у ерда марҳума тириклик вақтида ҳам зерикар эдинг, эди бўлса диққатпазликдан ўласан,— деган эди.

Павел Петрович унга жавобан:

— Мен у вақтларда ҳали тентак ва ҳовлиқма эдим; энди, мабодо ақлтироқ бўлмаган бўлсам ҳам анча босилиб қолдим; ҳозир, аксинча, агар сен хўп десанг, бутунлай сеникига кўчиб боришга тайёрман,— деди.

Жавоб ўрнига Николай Петрович уни қучоқлаб олди. Аммо Павел Петрович ўзининг бу ниятини амалга оширунча бир ярим йил ўтиб кетди. Лекин қишлоққа кўчиб келганидан кейин, ҳатто Николай Петрович ўғли блан уч йил Петербургда тўриб қолган вақтда ҳам қишлоқни ташлаб кетмади. У китоб ўқийшга

киришди, кўпроқ инглизча ўқирди; у умуман бутун ҳаётини инглизча тузган эди. Пэвел Петрович қўниқўшнилари билан ҳам камдай-кам учрашар ва фақат сайловларгагина борар эди. Сайловларда эса аксари сукут қилар ва ба'зи вақтлардагина эскилик гарафдори бўлган пэмешчикларни ўзининг либерал қилиқлари билан кўрқитар, дўқ қилар, аммо янги бўғин вакилларига яқинлашмас эди. Эскилик тарафдорлари ҳам, янгилек тарафдорлари ҳам уни мутакаббир дейишар, лекин унинг ажойиб киборлик одатлари учун ва унинг галабалари тўғрисидаги хабарлар учун, унинг жуда кийинганлиги учун, энг яхши мусофирхонанинг энг яхши хонасига тушгандлиги учун, унинг умуман яхши обед қилгани ва бир сафар ҳатто Людовик-Филиппникида¹ Веллингтон² билан бирга обед қилгани учун, унинг безанув асбоблари солинган асл кумуш қутчаси билан сафар ваннасини ҳар доим ўзи билан олиб юргани учун, ундан қандзйдир «ажойиб» хушбўй атир ҳиди келиб тургани учун, карта ўйинига уста бўлиб доим ютқазгани учун ҳурмат қилардилар ва, ниҳоят, уни ўтакетган номусли бир киши эканлиги учун ҳам ҳурмат қилардилар. Хонимлар уни ажойиб савдойи бир киши дейишарди, аммо унинг хотинлар билан иши йўқ эди...

Аркадий, ҳикоясини тамомлар экан:

— Ана, кўрдингми, Евгений, амакимдан хафа бўлишинг ҳеч тўғри эмас-да! Унинг отамни неча мартаба балолардан қутқазганини, ўзининг бор-йўқ пулларини унга берганини ҳали мен сенга айтганимча йўқ. Сенинг хабаринг бўлмаса керак, уларнинг мулки тақсим қилинмаган, шундай бўлсаям, у ҳақмага ёрдам қилишга

¹ *Людовик-Филипп* (1773—1850_йиллар) француз короли. Бу киши 1830 йилги июль революцияси вақтида халқ енгандан сўнг буржуазия томонидан тахтга ўтқазилган. 1848 йилги революцияда тахтдан туширилган, Англияга қочган ва ўша ерда ўлган.

² *Веллингтон, Артур* (1763—1850 йиллар) — инглиз аскар бошлиги (саркардаси) ва давлат ходими; бу киши Ватер Лоо ёкида 1814 йилнинг 18 июнида бўлган урушда бирлашган союз армиясига қўмондолик қилган; бу уруш натижасида француз подшо Наполеон аскарлари енгилб, унинг бутунилай йиқилишига сабаб бўлган.

тайёр ва шу блан бирга доим деҳқонларнинг тарафини олади. Броқ шуниси борки, деҳқонлар блан сўзлашганида афтини буриштириб, атир искаб туради...— деди.

Базаров Аркадийнинг сўзини бўлиб:

— Турган гап, асабий-да,— деди.

— Балки шундайдир, лекин унинг кўнгли бўш. раҳмдилу беақл ҳам эмас. У менга қандай яхши маслаҳатлар берарди... айниқса... хотин-қизлар блан бўладиган муносабатлар тўғрисида.

— Ҳа! Сутдан оғзи куйган, бирор ичаётган қатиқни пуфлайди. Буни биз жуда яхши биламиз!

Аркадий сўзида давом қилиб:

— Хуллас, у жуда шўрпешона одам, менга ишонгин, уни таҳқирлаш гуноҳ,— деди.

Базаров унга э'тироз блан гапираркетди:

— Ким уни таҳқирлаяпти, ҳарҳолда,— деди Базаров унга э'тирсө қилиб,— ҳарҳолда мен шуни айтаманки, ўзининг бутун умрини хотин-қизлар ишқига сарф қилиб, бу йўлдаги ҳаракатлари чиппакка чиққач, кейин ҳаётдан айниб, руҳи тушиб ҳечқандай, ишга яроқсиз бўлиб қолган бундай киши эркак зотидан эмас. Сен уни шўрпешона деясан, албатта, бу нарса сенга ойдинроқ, броқ унинг миясидан тенгаклик батамом чиқиб кетгани йўқ. Мешинг имоним комилки, у ўзини бекорга ишбиларман киши деб ўйламайди, чунки, Галиньяшкани¹ ўқийди ва ҳар ойда бир марта деҳқонни жазолашдан озод қилади.

— Ҳа, хўп, сен унинг тарбиясини, у яшаган даврни назарга олсанг-чи,— деди Аркадий.

— Тарбиями? — деди унинг сўзини илиб олиб Базаров.— Ҳарбир кимса узини-ўзи тарбия қилмоғи лозим. Масалан, айтайлик, ақалли менинг каби... Энди давр масаласига келсак, нима учун мен даврга тоби' бўлай? Яхшиси — давр менга тоби' бўлсин. Йўқ, биродар, булар ҳаммаси бебошлик, ма'носизлик! Эрлар блан хотинлар ўртасида қандай сирли муносабат бўлиши мумкин? Биз физиологлар бу муносабатларнинг нима эканини биламиз. Сирли кўз қарашлар дегани

¹ Французча журнал номи.

ҳам беҳуда гап: кўз анатомиясини бир яхшилаб ўқиб кўрсанг, ўзинг ҳам бунинг беҳуда эканлигига ишонасан. Булар ҳаммаси романтизм, сафсата, чиринди — гўзаллик холос. Юр, яхшиси, кўнғизни тамоша қилайлик.

Шундан кейин иккала дўст Базаровнинг ҳужрасига киришди. Уйдан арзон тамаки ҳиди блан медицинадаги жарроҳлик ҳиди келиб турар эди.

VIII

Павел Петрович укаси блан саркор ўртасида бўлаётган суҳбатда кўп ўтирмади. Ориққина ва новча маъингина сил овоз ва доғули кўз саркор Николай Петровичнинг ҳарбир гапига: «Кечирасиз, бор гапку» деб жавоб қилар, деҳқонларни арақхўр ва ўғри қилиб кўрсатишга тиришар эди. Яқиндагина янги усулда қурилган хўжалик, ёғланмаган араванинг гилдирагидек фикрлар ва нам ёғочдан қўлда уқувсиз уста ясаган курсидай қирсиллаб турарди Николай Петрович унга хафа бўлмаса ҳам, лекин кўпинча оҳ тортар ва ўйга толар эди: у ишнинг пулсиз элга бормаслигини сезар, броқ пулининг ҳаммаси еб бўлинган деса бўларди. Аркадий тўғри гапирган эди Павел Петрович ўз укасига кўп ёрдам қилган. У, укасининг пулга муҳтож бўлиб, нима илож қилсам буларкан, деб бош қотираётганини кўриб, астагина дераза олдига келади-да, қўлини чўнтагига тиқиб: «*mais je puis vous donner de l'argent*»¹ деб гурунглаб, укасига пул бериб кетар эди. Аммо бугун ўзининг ёнида ҳемирсис бўлмагани учун у ўзини бир четга тортишни мақул кўрди. Хўжалик ишларидаги жанжаллар уни ғамга соларди. Шу блан бирга, укаси гайратли ва жонкуяр бўлишига қарамасдан, унга доим ишни нотўғрироқ юргизгандай бўлиб кўринар, лекин унинг хатосини кўрсатиб беришга қодир эмас эди. «Укам унча ҳам тажрибали эмас-да, уни алдашяпти» — деб ўз-ўзича муҳокама қиларди, Николай Петрович эса, аксинча, экам жуда тажрибали деб ўйлар ва доим ундан маслаҳат сўрарди. У яқинда «Менинг табиатим юмшоқ, бўш, бутун умримни қорон-

¹ Шундай бўлгач мен сизга пул бераоламан (*французчи*).

ги бурчакда ўтказган одамман, сен эса кўп одамни кўргансан, уларни яхши танийсан, сенинг кўзинг лочиннинг кўзидай» дер эди. Павел Петрович бу сўзларга жавоб бериш ўрнига тескари ўгирилар, аҳоимо укасининг фикрини рад қилмасди. Павел Петрович укасини ўз хонасида қолдириб, ҳовляни иккига ажратиб турган йўлакдан юриб бориб, пастгина эшик ёнига келгач, ўйланиб тўхтаб қолди, мўйлабини бураб, эшикни тақиллатди.

Ичкаридан Феничканинг:

— Ким у? Қираверинг,— деган овози эшитилди.

— Бу мен,— деди Павел Петрович ва эшикни очди.

Феничка боласини ушлаб ўтирган курсисидан ирғиб турди ва уни дарров шу ерда турган оқсоч қизга бериб, шошиб-пишиб рўмолини тузатди. Оқсоч қиз эса, болани дарров уйдан олиб чиқиб кетди.

— Кечирасиз, халақит бердим шкилли,— деб гап бошлади Павел Петрович Феничкага қарамасдан,— сиздан бир илтимосим бор эди... бугун шаҳарга одам юбормоқчилар шекилли... менга кўкчоё олиб келишни буюртирсангиз деб эдим...

— Хўп, қанча буюрадилар? — деб сўради Феничка...

— Ярим қадоқ бўлса етар деб ўйлайман,— деди Павел Петрович ва теваракка бир кўз ташлади, кўзи Феничканинг юзига ҳам тушди.— Уйингиз ўзгариб қолганими?— деди ва Феничканинг бу гапни тушунмаганини сезиб,— мана бу пардалар,— деб пардаларга ишора қилиб қўйди.

— Ҳа, пардалар, Николай Петрович ин'ом қилдилар; осганимизга анча бўлди.

— Менам кўпдан бери бу ерга кирганим йўқ эди. Энди уйингиз жуда яхши бўлибдики...

— Николай Петровичнинг марҳаматлари блан,— деб шивирлаб қўйди Феничка.

Павел Петрович мулоимгина, лекин ҳеч ҳам жиймаймасдан:

— Илгариги снҳужрадан кўра бу ер сиз учуи яхшироқ бўлса керак-а? — деб сўради.

— Албатта, яхши.

— Сизнинг ўрнингизга кимни қўйибдилар?

— Ҳозир у ерда кир ювадиган хотинлар туради.

— Шундайми!

Павел Петрович жим бўлиб қолди: «Энди кетар» деб ўйлади Феничка, лекин у кетмади. Феничка Павел Петровичнинг олдида бармоқлариши ўйнаб, қотиб қолгандай турар эди.

Ниҳоят, Павел Петрович:

— Нима учун чақалоғингизни олиб чиқиб кетишни буюрдингиз? Мен болаларни яхши кўраман, уни менга бир кўрсатсангиз,— деди яна.

Феничка уялганидан ва шодлигидан қипқизариб кетди. У, Павел Петровичдан кўрқарди, чунки Павел Петрович у блан ҳеч вақт сўзлашмас эди.

— Дуняша,— деб оқсочини чақирди-да Феничка,— Митяни буёққа обкетинг (у, уйдагиларнинг ҳаммасини ҳам сизларди). Ҳа, шошмай туринг, кўйлак кийдириш керак,— деб қўйди ва эшикка қараб юрди.

— Майли, барибир эмасми,— деди Павел Петрович.

— Мен ҳозир,— деб жавоб берди Феничка ва тезда чиқиб кетди.

Павел Петрович уйда ёлғиз ўзи қолгач, атрофга бошқача назар блан қарай бошлади. Ўзи ўтирган бу уй пастгина ва кичикроқ бўлса ҳам, лекин жуда озода ҳамда саранжомлик эди. Уйда газак ўт, лимон ва янги бўялган полдан бўёқ ҳиди келиб туради. Девор олдида тож шаклидаги курсилар тизилиб турипти. Бу курсилар марҳум генерал томонидан Польшага қилинган юриш вақтида сотиб олинган эди. Уйнинг бир бурчагида пашшахона тутуглиқ кроватьча, унинг ёнида қопқоғи юмалоқ тунука сандиқ турипти. Нариги бурчақда Николай Чудотворецнинг катта қора сурати олдида шам' чироқ ёнар эди. Авлиёнинг кўкрагидаги ёнгоқдай кичкинагина чинни тухумча қизил тасма блан осиб қўйилипти. Дераза тоқчаларида бултурги мураббололар солинган оғзи маҳкам боғланган кўмкўк шиша идишлар тизилиб турипти, уларнинг қоғоз қопқоқлари устига Феничка ўзи йирик ҳарфлар блан «Қорағат» деб ёзиб қўйган эди. Николай Петрович айниқса шу мураббони яхши кўрарди. Узун ип блан шипга осиб қўйилган қафас ичида жингарча ҳадеб чирқиллаб сай-

раб турарди, унинг ҳаракатидан қафас доим чайқалар ва ундан тик-тик этиб каноп уруғи полга тўкилиб турар эди. Икки дераза орасидаги кичкина жавон устида Николай Петровичнинг ўткинчи бир рассом чизиб берган турли ҳолатдаги хунуккина суратлари осилиб турарди. Худди ўша ерда Феничканинг мутлақо беўхшов сурати ҳам осилган эди: қора рсм ичида қандайдир бир беқўз башара кулиб турар — бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. Феничканинг сурати устида кавказча бурка кийган, ипалар қадаб қўйиш учун ипакдан қилинган ва пешонасигача тушиб турган ёстиқчаси тагидан даҳшат билан қовоғини солиб, узоқ кавказ тоғларини ташмоша қилиб турган генерал Ермоловнинг¹ сурати осилган эди.

Орадан беш минутча вақт ўтди. Қўшни хонадан шитир-шитир ва шивир-шивир эшитилди. Павел Петрович жавондан Масальскийнинг Стрельцов² номли кирланиб кетган томини олиб варақладн... Эшик очилиб, уйга Митяни кўтариб Феничка кириб келди. У Митяга еқасига уқа гиқилган қизил кўйлак кийгизган, сочларини тараган, белларини артган эди. Бола ҳарсиллар, ҳамма соғ болалар сингарини ҳадеб қўлларини ёзар ва бутун гавдасини билан олға толпинар эди. Чиройлик кўйлак унга ёққан бўлса керакки, унинг момиқдай гавдасидан хурсандлик аломаги акс этиб турарди. Феничка ўз сочларини ҳам тараб-тузатиб олган ва бошинга бошқа яхшироқ рўмол ўраган эди. Лекин у илгариги ҳолича турса ҳам бўларди. Дарвоқиб кўлига соғлом бола кўтариб турган чиройли ёш онадан ҳам жозибалироқ бир нарсанинг дунёда бўлиши мумкинми? Павел Петрович мулойимгина қилиб:

— Қандай дўндиқ бола-я,— деди ва кўрсатгич бармоғининг узун тирпоқлари билан Митянинг бақбақасини

¹ Ермолов, Алексей Петрович (1777—1861 йиллар) — 1816 йилдан 1827 йилгача айрим Кавказ армиясига қўмондонлик қилган рус генерали. Тахтга Николай I ўтирганидан кейин, Ермолов декабристларга хайрихоҳ деб шубҳа қилингани учун Кавказдан қайтарилган ва умрини бекор ўтказган.

² Рус ёзучиларидан Масальскийнинг (1802—1861 йиллар) реалистик романи.

қитиқлаб қўйди. Бола сариқ чумчуққа қараб кулабош-лади.

Феничка юзини боласига яқин келтириб ва уни сал-пал силкиб қўйиб:

— Бу киши амакинг бўлади,— деди.

Шу пайтда Дунияша тамаки чекиш учун ёқилган шамни чақага ўрнатиб, аста дераза тоқчасига қўйди.

— Неча ойлик бўлди? — деб сўради Павел Петро-вич.

— Олти ойлик; яқинда, ўн биринчи числода, еттин-чи ойга қадам қўяди.

— Саккизинчи ойга эмасми, Федосья Николаев-на? — деб гапга аралашди Дунияша уялиброқ.

— Йўқ, еттинчи ойга. Вой сени қара! — Бола яна кулди, кейин сандиққа тикилди-да, бирданига онаси-нинг бурни ва лабига чангал солди. Феничка унинг қўлини юзидан олмасдан: — жуда шўх-да,— деб қўйди.

— Худди укамнинг ўзия,— деди Павел Петрович.

Феничка ичида: «Бўлмаса кимга ўхшасин?» деб қўйди.

Павел Петрович гўё ўзи-ўзига гапиргандай сўзини давом этдириб:

— Ҳа, баайни ўзи,— деди ва Феничкага диққат блан, қарийб ма'юсона назар ташлади.

Феничка шивирлаб:

— Бу киши амакинг бўлади,— деб такрорлади.

Шу пайт бирданига Николай Петровичнинг:

— Ийя, Павел! Шу ерда экансиз-ку,— деган тову-ши эшитилиб қолди.

Павел Петрович шошиб орқасига қаради-да, қово-ғини солди: аммо укаси унга шу қадар хурсанд ва мулойим боқар эдики, унинг кулиб жавоб беришдан бўлақ иложи қолмади:

— Уғлинг жуда ҳам яхши,— деди ва соатига қараб қўйди.— Мен бу ерга чой тўғрисида кирган эдим.

Павел Петрович ҳечнарсига э'тибор қилмагандай бўлиб, дарҳол уйдан чиқиб кетди.

Николай Петрович Феничкага қараб:

— Ўзи кирдимми? — деб сўради.

— Ҳа, ўзлари, эшикни тақиллатиб кириб келдилар.

— Хўш, Аркаша-чи, сенинг олдинга бошқа киргани йўқми?

— Бошқа киргани йўқ. Ёнхужрага кўчиб чиқсам қандай бўлар экан, Николай Петрович?

— Нима сабабдан?

— Ҳозирча яхшироқ бўлмасмикан дейман-да.

Николай Петрович бироз дудуқланиб:

— Йў...қ,— деди ва пешонасини артди,— илгаридроқ шундай қилиш керак... Салом, пуфакча, ишлар қалай?— деб болага яқин келди-да, унинг бетидан ўлди, кейин сал эгилиб, лабларини Феничканинг Митянинг қизил кўйлакчаси устида сутдек оқариб турган қўлига текизди.

— Николай Петрович! Сизга нима бўлди? — деди Феничка ерга қараб, сўнгра бошини аста кўтарди... унинг ер остидан қарагандай бўлиб, мулойим ва бироз анграйиб жилмайган чогидаги кўз қарашлари жуда ажиб ва чиройли эди.

Николай Петрович Феничка билан мана бундай равишда танишган эди. Бир кунги, бундан уч йилча бурун, Николай Петрович узоқ уезд шаҳарларидан бирида, саройда қўниб қолган эди. Хужранинг озодалиги билан ундаги кўрпа-ёстиқнинг тозалиги уни жуда ҳайратда қолдирди: унинг бошига «нима бало, саройнинг эгаси немис аёл эмасмикин?» деган фикр келди. Броқ сарой эгаси элик ёшларга борган, яхши кийинган, юзи кўркам ва идрокля, гапи салмоқдор бир рус хотин экан. Николай Петрович чой маҳалида у билан гапиришиб ўтириб, уни жуда ёқтириб қолади. Бу чоқларда Николай Петрович эндигина янги кўрғонига кўчиб келган ва ўз ҳузурда крепостноиларни сақлашни истамай, ёлланиб ишловчиларни қидирар эди. Сарой эгаси эса, шаҳарда ўткинчиларнинг камлигидан, замонанинг оғирлигидан зорланарди. Николай Петрович унга, ўз уйда рўзгор ишларини бажаручи бўлиб хизмат қилишни таклиф этди. Хотин роза бўлди. Хотиннинг эри алақачон ўлиб кетган бўлиб, ундан Феничка деган бир қизгина қолган эди. Орадан икки ҳафта ўтди деганда Арина Савишна (янги ходиманинг исми шундай эди) қизча билан Марьинога кўчиб келиб, ёнхужрага жойлашди.

Николай Петровичнинг бу топган ходимаси жуда кўн-гилдагидек бўлиб чиқди. Арина уйда тартиб ўрнатди. У чоқда эндигина ўнсаккиз ёшга чиққан Феничка тўгрисида ҳечким ҳеч нарса гапирмас ва у кўзга жуда кам кўринар эди: у жимгина, камсуқум бўлиб яшар, Николай Петрович яхшаиба кунларигина маҳалла ибодатхонасида четроқ бир жойда унинг оппоқ ва позик юзини ён томондан кўриб қолар эди. Шу ҳолда бир йилдан ошиқ вақт ўтди.

Бир кун эрта блан Арина, Николай Петровичнинг уйига келиб, одатдагича унга эгилиб салом бергандан кейин, қизининг кўзига печкадан чиққан ўт учқуни кирганини арз қилди ва унга Николай Петрович ёрдам қилмасмикинлар, деб илтимос қилди. Доим уйда ўтиручи кишилар сингари, Николай Петрович ҳам касалларни даволаш блан шуғулланар, ҳатто гомеопат усулида даволаш учун ишлагилладиган дори-дармонларни ҳам обкелтирган эди. У дарҳол Аринага қизини обкелишни буюрди. Феничка эса, хўжайин чақираётганини эшитиб, қўрқиб кетди, лекин онасига эргашиб борди. Николай Петрович уни дераза олдига обкелиб, иккала қўли блан унинг бошидан ушлади. Унинг қизариб ва шишиб кетган кўзини яхшилаб қарагандан кейин, кўзини суюқ дори блан ҳўллаб туришини буюрди ва дорини ҳам дарров ўзи тайёрлаб, дастрўмолини йиртиб, қандай ҳўллаш кераклигини Феничкага кўрсатди. Феничка унинг гапини уқиб олгандан кейин чиқиб кетмоқчи бўлди, лекин онаси унга: «Вой жинни, хўжайиннинг қўлларини ўпсангчи» деди. Николай Петрович унга қўлини бермади, аммо ўзи уялинқираб, Феничканинг энгашиб турган бошидан сочининг фарқидан ўпди. Феничканинг кўзи тезда тузалиб кетди. Аммо Феничканинг Николай Петровичда қолдирган таассуроти тезда унутилмади. Унинг покнза, мулоим ва чўчигансимон юзи Николай Петровичнинг доим кўз ўнгидан кетмасди. У Феничканинг юмшоқ сөчларини кафтлари блан сийпалаётгандек ҳис қилар, унинг ма'сум, салгина очилиб турган лабларини ва улар орасидан офтоб нурнда иңжу каби ярқираб турган тишларини кўз олдига келтирар эди. Шундан кейин Николай Петрович ибодатхонада унга

кўпроқ тикиладиган ва у блан гаплашишга ҳаракат қиладиган бўлиб қолди. Бошда Феничка Николай Петровичдан тортинарди, бир купи кечқурун Николай Петровични учратиб қолиб, унга кўринмай деб, бўтакўз блан шувоқ босган қалин буғдойпоя ичига кириб яширинади. Николай Петрович унинг олтиндай бошоқлар орасидан кийик боласи каби бошини чиқариб қараб турганини кўриб, мулойимгина қилиб:

— Яхшимисан, Феничка! Мендан мунча кўрқасан, тишлаб олмайман-ку, ахир! — деди.

Феничка турган еридан чиқмасдан секингина:

— Салом,— деб жавоб берди.

У аста-секин Николай Петровичга ўрганабошлади. Лекин Николай Петрович бор жойда ҳамон тортинарди; шу орада онаси Арина вабо қасали блан ўлиб қолди. Энди Феничка қаёққа борсин? У ўз онасидан тартиб севишни, ҳар ишда эҳтиёг ва вазмин бўлишни мерос қилиб олган эди; лекин у ҳали жуда ёш ва ёлғиз эди. Николай Петрович эса жуда меҳрибон ва ювош бир киши эди. Бошқасини гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ...

Николай Петрович Феничкадан:

— Демак, акам сенинг олдинга ўзи кирипти-да! Эшикни тақиллатдию, очиб киравердимми-а? — деб сўради.

— Шундай.

— Хўп, жуда яхши. Қани, Митяни менга бергинчи, бир ўйнатай.

Николай Петрович болани худди шипгача етказиб ирғитиб ўйнай бошлади, бундан бола жуда шодланар, аммо онаси, болам йиқилиб кетмасин деб, кўрқиб, ҳарбир ирғишида унинг яланғоч оёқларидан ушлаб олмоқчи бўлиб, қўлларини чўзар эди.

Павел Петрович деворларига чиройли кулранг қоғозлар ёпиштирилган, ола-чипор эрон гилами устига ҳархил яроғ-аслаҳалар осиб қўйилган, ёнғоқдан қилин-

ган ва тўқ яшил бахмал қопланган мебельлар тизилган, жуда чиройли езув столи устига мис ҳайкалчалар қўйилган ва эски қора дуб ёғочидан *renaissance*¹ кутубхонаси бўлган камини печкали кабинетига қайтиб келди... Павел Петрович дарров ўзини диванга ташлади-да, қўлларини бошининг орқасига қўйиб, умидсизликдан ожиз бир ҳолда шипга тикилиб, жим қоғиб қолди. Юзида нималар содир бўлаётганини деворлардан яширмоқчи бўлибми, ёки бошқа бир сабабданми, нимагадир ўрнидан турди-да, деразаларнинг пардасини тушириб қўйиб, ўзини яна диванга ташлади.

IX

Уша куни Базаров ҳам Феничка билан танишди. У, Аркадий билан бирга богчада юриб, унга ба'зи дарахтларининг, айниқса дуб дарахтларининг нима учун кўкармаётганини тушунтириб юрди.

— Бу ерга қора тупроқ аралаштириб кўпроқ терак, арча ҳамда жука (липа) дарахтларидан ўтқазин керак; кўраяпсанми, шийпон ёнидаги дарахтлар қандай яхши кўкарган, чунки акация билан сирень беор бўлгани учун парварини талаб эмас,— деб қўшимча қилди Базаров.— Ийе, бу ерда биров борга ўхшайди,— деди.

Шийпонда Феничка Дуняша ва Митя билан бирга ўтирар эди. Базаров тўхтади, Аркадий эса эски танишдек Феничкага бош силкитиб қўйди.

Улар шийпон олдидан ўтгандан кейин, Базаров дарров:

— Бу ким? — деб сўради ва:— қандай нозанин-а!— деб қўйди.

— Сен ким тўғрисида гапирётирсан?

— Кимни айтардим, позанин фақат битта.

Довдираброқ қолган Аркадий биринча оғиз сўз билан Феничканинг ким эканлигини унга тушунтириб берди.

— Ҳа!— деди Базаров.— Отаниннинг диди жойида

¹ Уйғониш давр стилидан.

кўрипади, лекин отаги менга ёқадми азбаройи худо!
Боплапти! Танияшиб кўйишимиз керак,— деди-да, ший-
понга қайтди.

Кўрқиб кетган Аркадий, унинг орқасидан:

— Евгений! Худо ҳақи, эҳтиёт бўл,— деб қичқирди.

— Ташвишланма, кўпни кўрган одаммиз, оз-оз
шаҳар кўрган кишимиз,— деди Базаров.

У, Феничкага яқин келиб шапкасини олди ва та'-
зим қилиб салом берди.

— Рухсат этсангиз, танишсак. Аркадий Николаич-
нинг ўртоғи бўлман, ўзим ювош бир одамман,— деди.

Феничка скамейкадан турди ва индамасдан унга
қараб қолди.

— Мунча ҳам яхши болангиз бор экан! — деб да-
вом қилди Базаров,— хотиржам бўлинг, менинг ҳали
ҳечкимга кўзим теккани йўқ, нега бетлари бунча қизил?
Ё тиши чиқаяптими?

— Ҳа, тўртта тиши чиқди, ҳозир милки яна пишиб
турибди,— деди Феничка.

— Қани, кўрсатингчи... кўрқманг, мен докторман.

Базаров болани кўлига олди; бола онаси билан Ду-
няшани ҳайрон қолдириб, ундан ҳеч тортинмади ва
кўрқмади ҳам.

— Ҳа, ҳа, тиши чиқаётпти... Зарари йўқ, жойида,
тиши ўткир бўлади. Бирор гап бўлиб қолса, менга ай-
тинг. Ўзингиз соғмисиз?

— Худога шукур, соғлом.

— Жуда яхши,— деди Базаров, кейин Дуняшкага
қараб:— Сизчи? — деб сўради.

Дуняша, уй ичида ўзини жуда одобли тутиб, кўча-
кўйда ҳадеб кулиб юрадиган бир қиз бўлганидан Ба-
заровнинг саволига фақат пишқириб кўйдя.

— Жуда соз. Мана, бўлмаса, полвонингизни олинг?
Феничка боласини кўлига олди-да, секингина:

— Сизнинг кўлингизда қандай жим турди-я,— деди.

— Менинг кўлимда ҳамма болалар жим туради.
Мен бунга билман,— деди Базаров.

— Болалар уларни ким яхши кўришлигига ақллари
стали,— деди Дуняша.

Феничка унга кўшилиб:

— Рост, мана бу Митя ҳам ҳамма одамга боравермайди,— деди.

Бироз нарида туриб қолган Аркадий шийпонга яқин келиб:

— Менга келармикан? — деб сўради.

У Митяни ўзига имлади, лекин Митя бошини орқага ташлаб, йиғлаб юборди. Феничка жуда уялиб кетди.

— Майли, ўргансин, кейин келар,— деди Аркадий мулойимгина. Кейин иккала дўст ўз йўлларига кетишди.

— Унинг оти нима эди? — деди Базаров.

— Феничка... Федосья,— деди Аркадий.

— Отасининг оти нима экан? Буниям билиб қўйиш керак.

— Николаевна.

— Все¹. Унинг уялиб турмаслиги менга ёқди. Бошқа биров, эхтимол, буни айб қилар эди. Бўлмаган гап, уялишнинг нима кераги бор? Ўзи туққан бола-да.

— Бу гапинг тўғрику-я,— деди Аркадий,— лекин отам...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Отанг ҳам дуруст қилипти,— деди.

— Йўқ, мен уни дуруст қилди деяолмайман.

— Яна бир меросхўрча ортгани ёқмаётини шекилли?

Аркадий Базаровнинг бу сўзига жуда қизишиб:

— Наҳотки менда шундай фикрлар бор деб ўйласанг, уят эмасми! Мен отамни бунинг учун айблаётганим йўқ, менимча, отам унга уйланишлари керак эди,— деди.

— Ухў,— деди Базаров,— биз шунақа олижаноб кишилармиз дегин! Сен ҳам никоҳга аҳамият бериб юрар экансанда, буни сендан сра кутмаган эдим-а,— деди.

Икки дўст сукут ичида яна бирпеча қадам босишди.

Базаров яна гап бошлаб:

— Мен отангининг бутун хўжалигини кўриб чиқдим. Моллари ёмоқ, отлари ҳам пачоқ, иморатлари бўлса

¹ *Вене* (лотинча) — яхши.

Йиқилай деб турибди, хизматкорлари ҳам ўтакетган ялқов, саркори ё аҳмоқ, ё алдоқчи — ҳали бунисини яхши пайқолмадим,— деди.

— Бугун жуда жиддий кўринадан, Евгений Васильич.

— Яхши деҳқонлар ҳам отангни муқаррар алдайдилар. «Рус деҳқони худони ҳам алдайди» деган мақолни биласанми?

— Мен амакимнинг фикрига қўшилабошладим, сен руслар ҳақида жуда ёмон фикрдасан,— деди Аркадий.

— Нима қипти! Рус кишисининг фақат бир яхши томони шуки, у ўзи тўғрисида ёмон фикрда бўлади. Муҳими шуки, икки карра икки — тўрт, бошқа ҳаммаси бекорчи нарса.

Аркадий ўйга толиб, паст тушган офтоб нурида чиройли ва майин бўлиб ярқираб турган олисдаги рангбаранг далаларга кўз ташлаб:

— Табиат ҳам бекорчи нарсами? — деди.

— Сен тушунган маънода табиат ҳам бекорчи нарса. Табиат ибодатхона эмас, балки ишхона ва ундаги одамлар ишчилардир,— деди.

Худди шу онда, уй томондан виолончелининг чўзиб чалинаётган товуши эшитилди. Қимдир, маҳорат блан бўлмаса ҳамки, лекин, Шубертнинг¹ *Кутуш* деган асарини таъсирли қилиб чалар ва ҳавога мунгли садолар тарқалмоқда эди.

Базаров ажабланиб:

— Бу нима? — деб сўради.

— Отам чалаяпти.

— Отанг виолончели чаладимми?

— Ҳа.

— Неча ёшга кирган?

— Қирқ тўртга.

Базаров бирдан хохлаб кулиб юборди.

— Нимага кулаяпсан?

— Товба! Фалон қишлоқда *pater familias*² бўлган қирқ тўртга кирган бир киши... виолончели чалади!

¹ Романслар ёзиб шуҳрат қозонган немис композитори (1797—1828 йиллар).

² Оила отаси, оила бошлиғи (логича).

Базаров қотиб кулаверди, аммо Аркадий ўз муаллимини қанча ҳурмат қилса ҳам, бу сафар ақалли жилмайиб ҳам қўймади.

Х

Орадан икки ҳафтгача ўтди. Марьинода ҳаёт бир зайлда ўтаверди. Аркадий кайф-сафо қилар, Базаров эса ишлар эди. Уйдагиларнинг ҳаммаси Базаровга, унинг бетакаллуфлигига, қисқа-қисқа ва чўрт кесиб гапиришларига кўникиб қолишди. Айниқса Феничка унга шундай эл бўлиб қолдики, ҳатто бир куни кечаси, Митя шайтонлаб қолганда уни уйғатишга буюрди. Базаров келиб, одатдагича, сал-пал ҳазиллашиб, эснай-эснай унинг олдида икки соатча ўтирди-да, боласига ёрдам қилди. Павел Петрович бўлса ўзининг бутун вужуд билан Базаровни ёмон кўриб қолди. У Базаровни тақаббур, сурбет, ҳаёсиз ва паст одам деб ҳисобларди. Павел Петрович, Базаров мени ҳурмат қилмайди, ҳатто мени — Павел Кирсановни! Ёмон кўради, деб гумон қилар эди. Николай Петрович эса, ёш «нигилистдан» бироз кўрқар ва Аркадийга ёмон таъсир қилса керак, деб ўйларди. Аммо Николай Петрович Базаровнинг гапларини мароқ билан тинглар, унинг физика ва химиядан қилган тажрибаларига жон деб қатнашар эди. Базаров ўзи билан микроскоп обкелган, шу билан неча соатлаб овора бўлгани бўлган эди. Уй ичидаги хизматкорлар ҳам, гарчи Базаров уларни масхара қилиб ҳазиллашса ҳамки, уни яхши кўришар, чунки улар Базаровни ҳарҳолда киборлардан эмас, балки ўзларига яқин одам, деб билишар эди. Дуняша у билан жон деб қиқиллашар, унинг олдидан «бедана юриш» қилиб ўтган чоқларида қийшанглаб, унга кўз қириши ташлаб қўяр эди. Утакетган худбин ва нодон, доим пешонасини тирштириб юручи, ягона фазилати боадаб қарашдан, ҳижжалаб ўқишидан, жийланиши чўтка билан ҳадеб тозалаб туришдан иборат бўлган хизматкор Пётр ҳам, Базаров унга эътибор қилган вақтда жилмаяр ва чеҳраси очилар эди; хизматкорларнинг бола-чақалари эса, «дохтур» кетидан кучукчадай югуришгани-югуришгани,

Фақат мўйсафад Прокофьичгина уни ёмон кўрар, унга овқат обкелганида қовоғини солар, уни «қурумсоқ» ва «муттаҳам» деб атар, ўзининг чеккасоқоли (бакенбарди) блан худди бута орасида ётган чучқага ўхшайди, дер эди. Прокофьич, ўзича, Павел Петровичдан сра қолишмайдиган аристократ эди.

Иилнинг энг яхши кунлари — июнь ойининг биринчи кунлари келиб етди. Ҳаво жуда яхши эди. Узоқдан яна вабо касали таҳдид қилар, лекин*** губернасининг аҳолиси бу офатга ўрганиб қолган эди. Базаров уйқудан эрта турарди-да, ҳархил ўтлар ва ҳашаротлар йиғиш учун икки-уч чақирим нарига кетарди. Аммо у айлангани чиқмасди, чунки бекор айланиб юришни ёмон кўрарди. Ба'зан Аркадийни ҳам ўзи блан бирга олиб чиқар эди. Қайтиб келаётганларида улар ўртасида бирор нарса тўғрисида доим мунозара бошланар ва Аркадий ўртоғига қараганда кўпроқ гапирса ҳам, натижада ҳарвақт енгиларди.

Бир кун иккови анчагина кечикиб қолди; Николай Петрович уларни қарши олмоқ учун боғчага чиқди ва шийпон ёнига етганида бирданига уларнинг тез юраётган оёқ товуши ва гаплашган овозларини эшитиб қолди. Иккови шийпоннинг нариги томонидан келар ва шунинг учун Николай Петровични кўрмасдилар.

— Сен отамни ҳали яхши билмайсан,— деди Аркадий.

Николай Петрович дарров яширинди.

— Отанг яхши киши, лекин қатордан чиқиб қолган, унинг бозори ўтган,— деди Базаров.

Николай Петрович тинглаб қулоқ солди... Аркадий ҳечнима деб жавоб қайтармади.

«Қатордан чиқиб қолган киши» турган жойида бирпас қотиб қолди-да, кейин секингина уйга қараб кетди.

Базаров ўз сўзини яна давом этдириб:

— Утган кун қарасам, Пушкиннинг китобини ўқияпти, бу ишнинг кераксиз эканлигини унга тушунтир. Ахир у ёш бола эмас-ку, бунақанги бўлмағур нарсаларни ташлаш вақти келди. Ҳозирги замонда романтик бўлиш нима деган гап! Унга бидор фойдали китоб бергинда,— деди.

— Нима берсам бўлар экан? — деб сўради Аркадий.

— Менимча, биринчи галда, унга Бюхнернинг Stoff und Kraft¹ деган китобини бериш керак.

Аркадий Базаровнинг сўзини ма'қуллаб:

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим. Stoff und Kraft содда тил блан ёзилган,— деди.

Николай Петрович ўша куниёқ овқатдан кейин акасининг кабинетида ўтириб:

— Мана, ака, сиз блан биз қатордан чиқиб қолган киши бўлиб қолибмиз, бозоримиз ҳам ўтиб қолипти, на чора? Эҳтимол Базаровнинг гапи тўғридир; лекин тўғриси айтиш керакки, мен фақат бир нарсага ачинаман, у ҳам бўлса — мен худди мана шу пайтда Аркадий блан яқин дўст бўлмоқчи эдим, лекин мен орқада қолиб кетган эканман, у бўлса олдин кетибди, биз бир-биримизни тушунаолмаймиз,— деди.

Павел Петровичнинг тоқати тоқ бўлди.

— Нега энди у олдин кетипти? Нима блан у биздан бунчалик катта фарқ қилади? Унинг миясини ўша нигилист жанослари айнитган бўлса керак. Ўша табиб-нусхани жуда ёмон кўраман. Менимча, у тўғридан-тўғри товламачи. Мен ўйлайманки, ўзининг бақалари блан у физикада ҳам унчалик узоққа кетмагандир.

— Йўқ, ака, ундай деманг. Базаров ақлли ва билармон йигит.

Павел Петрович яна Николай Петровичнинг сўзини бўлиб:

— Худбинелиги ҳам одамни жиркантиради,— деди.

— Ҳа, у худбин,— деди Николай Петрович,— эҳтимол шундай булмаса ҳам тўғри келмас. Лекин мен бир нарсага тушунаолмайман. Замондан орқада қолмаслик учун мен ҳамма нарсани қилаяпман шекилли: деҳқонларни жойлаштирдим, ферма қурдим, ҳатто бутун губернада мене қизил² деб айтадилар. Ўқияпман, уни-

¹ Немис табиётшуносларидав Бюхнернинг «Куч ва матэрия» деган китоби.

² Тараққийпарвар ма'носида.

буни ўрганишга ҳаракат қилаяпман, умуман савиям ҳозирги замон талабларига жавоб берарлик бўлсин деб тиришяпман, улар эса мени бозори ўтган, дейишади. Шундай ака, мен ўзим ҳам, дарҳақиқат бозорим ўтиб кетибдимикин, деган ўйга келиб қолдим.

— Нима сабабдан?

— Сабаби шундай. Бугун ўтириб Пушкиннинг Лўлилар деган поэмасини ўқиб ўтирувдим, бирдапига Аркадий олдимга келди-да, юзида қандайдир мулойим ачиниш блан, худди болалар қўлидан тортиб олгандек, ҳечбир сўзсиз-несиз, ўқиётган китобимни сескингина қўлимдан тортиб олди ва олдимга бошқа бир немисча... китобни қўйиб, бир жилмайди-да, Пушкиннинг китобини обчиқиб кетди.

— Шундай дегин! Сенга у қандай китоб берди?

— Мана буни.

Николай Петрович жийлапининг орқа чўнтагидан Бюхнернинг тўққизинчи марта нашр қилинган машҳур китобчасини олиб берди.

Павел Петрович уни қўлига олиб, бирнеча марта айлантириб кўрди ва:

— Ҳим! Аркадий Николаевич сенинг тарбиянг ҳақида ҳам ейди. Хўш, ўқиб кўрдингми? — деди.

— Ўқиб кўрдим.

— Хўш, қалай экан?

— Е мен ақлсиз, ё эса бунинг ҳаммаси сафсата. Мен ақлсиз бўлсам керак.

— Немисчани унутганинг йўқми ахир?— деб сўради Павел Петрович.

— Немисчани тушунаман.

Павел Петрович китобни яна бир марта айлантириб кўрди ва ер остидан укасига қараб қўйди. Иккови ҳам жимиб қолишди.

Николай Петрович гапни бошқа ёққа буриб юбориш мақсади блан бўлса керак:

— Ҳа, айтгандай, Колязиндан хат олдим,— деди.

— Матвей Ильичданми?

— Ҳа, ушандан. У, губернани тафтиш қилиш учун***га келибди. Жуда э'tиборли киши бўлиб кетибди. Қариндошларча бизни кўриш орзусида эканини

ёзиб, сиз блан мени, Аркадийни шаҳарга таклиф қилипти.

— Борасанми? — деб сўради Павел Петрович.

— Йўқ, сиз-чи?

— Мен ҳам бормайман. Кисель ейман деб эллик чақирим ерга судралиб боришнинг нима кераги бор. Mathieu¹ бизга ўзининг савлатини кўрсатмоқчи бўлади, афти қурсин! Губернада мақташганим унинг учун кифоя қилиб турар, биз мақтамасак ҳеч боқиси йўқ. Тайний советник бўлса нима бўлибди! Агар мен ўша бема'ни хизматимни давом қилдираберганимда шу маҳалгача аллақачон генерал-ад'ютант² бўлардим. Ундан кейин сен блан биз қатордан чиқиб қолган кишилармиз.

— Шундай, ака, товут буюртириб, қўлларимизни кўкрагимизга чалқаштириб қўйиш вақти етган бўлса керак, — деди Николай Петрович хўрсиниб.

— Йўқ, мен ҳали-бери бўш келмайман. Мен ҳали бу табиб блан кўп олишаман, буни сезиб турибман, — деди Павел Петрович гулдурашиб.

Жанжал ўша кунидек кечки чой маҳалида бошланди. Павел Петрович меҳмонхонага узишишга тайёр, аччиғи чиққан ҳолда шахдам кириб келди. У, кушандасига ҳужум қилиш учун бирон баҳона излар, броқ баҳона топилмасди. Базаров эса, «кекса Қирсановлар» ҳузурида умуман оз гапирарди. (У ака-укани шундай деб атарди). Бунинг устига ўша кечаси кайфи ҳам жойида эмасди, шунинг учун индамасдан ҳадеб чой кетидан чой ичарди. Павел Петрович бетоқат бўларди, ниҳоят унинг истагани бўлди.

Қўшни помешчиклардан бири тўғрисида сўз очилди. Базаров у блан Петербургда учрашиб юрган экан. У бепарвогина сўзга аралашиб:

— Ифлос киши, аристократишко³, — деб қўйди.

¹ Матвей.

² Ишончли шахс сифатида подшо хизматини қилган генералларнинг фахрий унвони.

³ *Аристократишко* — «аристократ» сўзининг камситилиб айтилган шакли.

Павел Петровичнинг бу сўзга жаҳли чиқиб, лаблари қалтирай бошлади.

— Афв этасиз, сизнингча «ифлос» сўзи блан «аристократ» сўзи иккови бир ма'нодами? — деди.

Базаров чойдан тилар-тиламас бир хўллаб:

— Мен «аристократишко» деб айтдим,— деди.

— Тўғри, лекин мен аристократишколар тўғрисида қандай фикрда бўлсангиз, аристократлар тўғрисида ҳам худди шундай фикрда бўлсангиз керак, деб ўйлайман. Мен бундай фикрга қўшилаолмайман ва шунинг сизга билдириб қўйишни лозим, деб тэпаман. Мени ҳарким либерал ва тараққиётнинг тарафдори деб биледи, дейишга жур'ат этаоламан. Шу сабабдан аристократларни, чин аристократларни ҳурмат қиламан. Инглиз аристократларини хотирангизга олинг, муҳтарам афандим (бу сўздан кейин Базаров Павел Петровичга кўз ташлади), инглиз аристократларини хотирангизга олинг, муҳтарам афандим,— деб такрорлади Павел Петрович қизишиб кетиб,— улар ўз ҳуқуқларининг зарчасини ҳам бировга бермайдилар ва шунинг учун улар бошқаларнинг ҳуқуқларини эҳтиром этадилар. Улар ўзларига нисбатан бошқаларнинг вазифа ўташини талаб қиладилар ва шунинг учун ҳам улар ўзларининг вазифаларини ўтайдилар. Аристократия Англияга ҳуррият берди ва уни ёқлаб келди.

Базаров Павел Петровичга э'тироз билдириб:

— Бунақангги гапларни кўп эшитганмиз, бу блан сиз нимани исбот қилмоқчи бўласиз? — деди.

— Мен, муҳтарам афандим, бу блан шунинг исбот қилмоқчиманки, ўз қадрингни билмасдан, ўз-ўзингни ҳурмат қилмасдан (аристократларда бу туйғулар кучли тараққий этган) ижтимоий... *bien public*¹..., ижтимоий бино учун ҳечқандай мустаҳкам бир пойдевор бўлиши мумкин эмас. Энг муҳим нарса — шахсиятдир, муҳтарам афандим; кишилиқ шахсияти қоядай мустаҳкам бўлиши лозим, чунки ҳамма нарса ўшанга асосланиб қурилади. Мен, масалан, жуда яхши биламанки, сиз менинг одатларимни, ясаниш-тусанишларимни ва

¹ Ижтимоий саодат (ф р а н ц у з ч а).

ниҳоят покизалигимни кулгига оласиз, ваҳоланки булар ҳаммаси одамнинг ўз-ўзини ҳурмат қилиш туйғусидан, бурч, тақсир, бурч туйғусидан келиб чиқадиган нарсалардир. Мен қишлоқда, қоронғи гўшада тураман, лекин ўз этиборимни туширмайман, мен ўзимни одам ҳеб ҳурмат қиламан.

— Кечирасиз, Павел Петрович. Мана сиз ўзингизни ҳурмат қиласиз, лекин қўл қовуштириб бекор ўтирасиз, энди биен public учун бундан нима фойда? Ўзингизни ҳурмат қилмасангиз ҳам шундай қилар эдингиз,— деди Базаров.

Павел Петрович бўзариб кетди.

— Бу бутунлай бошқа масала. Ҳозир мен, марҳамат қилиб айтганингиздай, қўл қовуштириб бекор ўтиришимнинг сабабини сизга баён этишим асло тўғри келмайди. Мен фақат шунини айтмоқчи бўламан: аристократизм — принцип демакдир. Бизнинг замонимизда эса фақат ахлоқсиз ва қуруқ одамларгина принципсиз яшай олади. Мен буни Аркадийга келган кунини эртасигаёқ айтган эдим, энди бўлса сизга такрорлайман. Шундай эмасми, Николай? — деди у.

Николай Петрович бош ирғади.

— Аристократизм, либерализм, прогресс, принцип,— деди Базаров,— ўйлаб кўрсанг, қанчалик бефойда, ажнабий сўзлар-а; рус кишиси учун бу сўзлар текинга ҳам керак эмас.

— Бўлмаса, сизнингча унга нима керак? Сизнинг гапингизга қараганда, биз инсониятдан ҳамда унинг қонунларидан ташқарида яшар эканмиз-да? Кечирасиз, тарихий мантиқ шунини талаб қиладики...

— Бизга бу мантиқнинг нима ҳожати бор? Усиз ҳам ишимиз битади.

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўлар эди. Қорнингиз оч маҳалда бир бурда нонни оғзингизга солиш учун бунақанги мантиққа муҳтож бўлмасангиз керак, деб ўйлайман. Биз ҳам бундай мавҳум тушунчалардан узоқдамиз!

Павел Петрович қўл силтаб:

— Шундан кейин мен сизга тушунмайман,— деди.— Сиз рус халқини ҳақорат қилаяпсиз, мен ҳайронманки,

принципларни, қондаларни қандай қилиб э'тироф этмаслик мумкин? Сиз ахир нимага асосланиб иш тутасиз?

Аркадий сўзга аралашиб:

— Мен сизга, амаки, биз ҳечқанақа му'табар зотни э'тироф этмаймиз деб айтиб эдим,— деди.

— Биз ўзимиз фойдаланиб деб ҳисоблаган нарсалар асосида иш тутамиз,— деди Базаров,— ҳозирги вақтда энг яхшиси инкор этиш, шунинг учун биз инкор этамиз.

— Ҳамма нарсани-я?

— Ҳамма нарсани.

— Нечун? Фақат сан'атнигина, поэзиянигина эмас... балки яна ҳаттоки... айтишга одамнинг оғзи бормайди..

Базаров пинагини бузмай:

— Ҳамма нарсани,— деди.

Павел Петрович унга тикилиб қолди. У Базаровдан буни кутмаган эди. Аркадий завқи келганидан қизариб кетди.

Николай Петрович гап бошлаб:

— Бу қандай гап, сиз ҳамма нарсани инкор этасиз. ёки, аниқроқ қилиб айтганда, ҳамма нарсани вайрон қиласиз... Қуриш ҳам керак-ку, ахир.

— Бу бизнинг ишимиз эмас... Аввал замин танёрлаш керак.

Аркадий кибр блан Базаровнинг сўзига қўшилиб:

— Халқнинг ҳозирги аҳволи шуни талаб қилади. Биз бу талабларни бажаришимиз керак, шахсий манфаатни қондиришга берилишга ҳақимиз йўқ.

Аркадийнинг сўнгги жумлалари Базаровга ёқмади шекилли; бу гапдан философия, я'ни романтизмнинг ҳиди келарди, Базаров философияни ҳам романтизм дер эди; у ёш шогирдининг гапини рад қилишни лозим деб топмади.

— Йўқ, йўқ!— деб бирданга қизишиб кетди Павел Петрович,— мен сиз жанобларнинг рус халқини яхши билишларингизга, унинг талаб ва тилақларини бажо келтиручи эканликларингизга сра ишонгим келмайди! Йўқ, рус халқи сиз тасаввур қилгандек эмас. Рус халқи ўз ота-бобосидан қолган ривоятларни, ўғит-наси-

ҳатларни муқаддас кўради. У қадимий урф-одагга содиқ халқ, э'тиқодсиз яшай олмайди...— деди.

Базаров Павел Петровичнинг сўзини бўлиб:

— Бунга қарши э'тирозим йўқ, ҳатто бу сўзингиз тўғри деб айтишга ҳам тайёрман,— деди.

— Агар сўзим тўғри бўлса...

— Шундай бўлса ҳам, бу ҳечнарсани исбот қилмайди.

Аркадий рақибининг хатарли юриш қилишини олдиндан билиб турган ва шу сабабдан асло ажабга қолмаган уста шахматчи сингари дадил бўлиб:

— Ҳақиқатан ҳечнимани исбот қилмайди,— деб такрорлади.

Павел Петрович бу сўзга ҳайрон қолиб:

— Печук ҳечнимани исбот қилмайди? Демак, сиз ўз халқингизга қарши борар экансизда?

Базаров унга қарши қизишиб:

— Шундай бўлса нима қилипти? Момақалдироқ бўлганда халқ Ил'ёс пайғамбар осмонда арава чоптириб юрипти деб ўйлайди. Хўш, сизнингча менинг шунга қўшилишим керакми? Мана шу халқ,— рус, мен ўзим рус эмасми?

— Йўқ, ҳозирги гапларингиздан кейин сиз рус эмасиз! Сизни рус деб айтолмайман.

Базаров ифтиҳор блан жавоб бериб:

— Менинг бувам қўш ҳайдаган,— деди,— истаган деҳқонингиздан сўраб кўринг, у қайсимизни — сизни ми ёки мени — тезроқ ўз ватандоши деб айтар экан. Сиз улар блан гапириша ҳам билмайсиз.

— Сиз у блан гаплаша ва айни замонда ундан ҳазар ҳам қиласиз.

— Ўзи шунга сазовор бўлса нима қилай! Сиз менинг тутган йўлимни қоралайсиз, аммо менинг бутутган йўлимни тасодифий деб сизга ким айтди, бу йўл худди сиз жон куйдираётган халқ руҳидан келиб чиқмаган деб сизга ким айтган, ахир?

— Нигилистларнинг жуда кераги бор-да!

— Уларнинг кераги борми, йўқми, буни биз ҳал қилмаймиз. Ваҳоланки, сиз ҳам ўзингизни фойдасиз бир киши деб ҳисобламайсиз-ку.

Николай Петрович:

— Жаноблар, жаноблар, зинҳор шахсиятга кетма-инглар!— деди-да, ўрнидан турди.

Павел Петрович жилмайиб қўйди ва қўлини укасининг елкасига қўйиб, уни яна ўз жойига ўтиришга мажбур қилди.

— Хотиржам бўл, иззати нафс деган сўздан жаноб... жаноб доктор қаттиқ кулсалар ҳам, мен худди шу иззати нафс туфайли ўзимни йўқотмайман,— деди Павел Петрович ва Базаровга мурожаат қилди,— кечирасиз, сиз эҳтимол, ўз та'лимотингизни янги бир-нарсга деб ўйлаётгандирсиз? Бундай хаёл қилишингиз беҳуда. Сиз тарғиб қилаётган материализм бундан илгарип ҳам бирнеча бор майдонга чиққан эди-ю, лекин ҳечқачон барқарор бўлолган эмас.

— Яна ажнабий сўз-а! — деди Базаров унинг сўзини бўлиб. Унинг жаҳли чиқабошлади ва юзлари ну-чукдир бўзариб кетди.— Биринчидан, биз ҳечнимани тарғиб қилаётганимиз йўқ; бизда бундай одат йўқ...

— Бўлмаса нима қилаяпсиз?

— Мана бундай қилаяпмиз. Илгарилари, яқин орада, амалдорларимиз пора оладилар, бизда яхши йўллар, савдо-сотиқ ва одил судлар йўқ дердик...

— Ҳа, шундай, сизлар фош қилувчиларсиз, буни шундай деб айтишарди, шекилли. Фош қилган айбларингиздан кўпларини мен ҳам тан оламан, лекин...

— Кейин қуруқ гаплардан, ҳадеб жароҳатларимиз тўғрисидагила вайсаб юришдан ҳечнима чиқмаганини, бу фақат қабоҳат ва муҳофазакорликка олиб боришини англадик; биз олдинги сафдаги ва фош қилучи деб аталадиган билармандларимизнинг ҳечнимага арзимганини кўрдик; олдимизда кундалик тирикчилик масаласи турган бир пайтда, ўтакетган хурофот бизни бўғиб турган бир вақтда, бутун шеркатларимиз иппончли кишиларимиз камлиги орқасида барбод бўлаётган бир вақтда, деҳқонларимиз қовоқхонага кириб арақ ичгани, ўз-ўзини талашдан ҳам тортинмагани ҳолда ҳукумати-миз ҳаражат қилаётган озодликнинг бизга наф'я тегишига ҳали кўзимиз етмаган бир замонда аллақандай сан'ат, фалсафа блан пуғулланганимизни, я'ни бекор-

дан-бекорга аллақандай сан'ат, онгсиз ижодчилик, парламентаризм, адвокатчилик ва, худо билсин, қандай балою-баттарлар тўғрисида қуруқ гап сотиб юрганмизни пайқадик.

Павел Петрович униг сўзини бўлиб:

— Ҳа-ҳа, ҳа-ҳа, сиз буларнинг ҳаммасига ишонч ҳосил қилдингиз ва, демак, ҳечнарсга жиддий киришмасликка қарор қилдингиз,— деди.

Базаров Павел Петровичнинг сўзини жаҳл блан такрорлаб:

— Ҳечнарсга жиддий киришмасликка қарор қилдик,— деди. Бу жаноб олдида шунчалик фикр баён қилиб ўтириши бирданига Базаровнинг ўзига алам қилди.

— Фақатгина сўкишишгагина жиддий киришасизларми?

— Сўкишишга ҳам.

— Бу нигилизм дегани экан-да?

Базаров Павел Петровичнинг сўзини бу сафар ҳам янада дағалроқ қилиб тақрорлади-да:

— Ҳа, нигилизм дегани шу бўлади,— деди.

Павел Петрович кўзларини сал қисиб қўйди ва галати бир босиқ товуш блан гапирди:

— Ҳали шунақа деги! Нигилизм ҳамма дардга даво бўлиши керак, сизлар бизнинг халоскоримиз ва қаҳрамонларимиз бўласизлар, шундайми? Хўп, бўлмаса нима учун сиз бошқаларни, масалап, айтайлик, ўша фош қилучиларни ёмонлаб гапирасиз? Сиз ҳам бошқалар сингари сафсата сотаётганингиз йўқми? — деди.

— Бошқа айбимиз бўлса бордир, лекин бунақа айбимиз йўқ,— деб зарда блан жавоб қайтарди Базаров.

— Йўқса нима? Амалий ишга киришдингизми? Ёинки киришмоқчимисиз?

Базаров жавоб бермади, Павел Петрович қалтирай-бошлади, лекин дарров ўзини тутиб олди ва сўзини давом этдириб:

— Ҳим!.. Амалий ишга киришмоқ — вайрон қилмоқ... Ахир нима учун эканлигини билмай туриб, қандай вайрон қилади киши? — деди.

— Биз вайрон қиламиз, чунки биз кучмиз,— деб қўйди Аркадий.

Павел Петрович жиянига қараб, заҳарханда қилди. Аркадий яна сўзида давом қилиб:

— Ҳа, куч деган нарса ўйлаб ўтирмайди,— деб қоматини ростлади.

Шундан кейин Павел Петровичнинг асло тоқати қолмади ва балаид овоз блан:

— Бахтсиз! Сен ахир бўлмағур маслагинг блан Россияда нимага ёрдам қилаётганингни бир ўйлаб кўрганингда бўларди! Йўқ, бу ҳол фариштанн ҳам ғазабга келтириши мумкин! Куч эмиш! Ваҳший қалмоқда ҳам, мўғулда ҳам куч бор, лекин бунинг бизга нима кераги бор? Биз учун маданият қиммат. Ҳа, ҳа, муҳтарам афандим, биз учун унинг самаралари қиммат. Яна сиз менга бу самаралар ҳечнимага арзимамайди деб айтманг, энг ёмон un barbouilleur¹ рассом ҳам, бир кечалик меҳпати учун беш тийин оладиган машшоқ ҳам сизлардан фойдалироқ, чунки улар, дағал ваҳший мўғул кучининг вакиллари эмас, балки маданият вакиллари дидир! Сизлар ўзларингизни пешқадам деб хаёл қиласизлар, ҳолбуки фақат қалмоқ ўтовига муносиб одамларсизлар! Куч эмиш-а! Ахир ўйлаб қаранглар, сиздай кучли жаноблардан ниҳояти тўртта-тўрт ярим тагина бордир, ҳолбуки ўзларининг муқаддас имоинини оёқости қилгани сизларга йўл қўймайдиганлар миллион-миллионларча. Улар сизларни янчиб ташлайди!

— Яксон бўлсак бўлдик-да,— деди Базаров.— Аммо бувимнинг гапи ҳали қатъий эмас. Бизлар, сиз ўйлаганча, унчалик оз эмасмиз.

— Нечук, сиз ҳали чицдан ҳам бутун бошлик халқни снғмоқчи бўласизми?

Базаров бунга жавобан:

— Бир чеқалик шамдан бутун Москва ёниб кетганини биласизку²,— деди.

— Хўш, хўш. Бошда аллақандай моҳовотлару, кейин мазах. Мана, ёшлар нима блан шуғулланадию, ёш

¹ Бўсқчи, смон (французча).

² Француз армияси Москвага кирган пайтда (1812 йил сентябрь ойида) воқи' бўлган ва Москвани ёндириб битирган тарихий ёнгнига асосланган мақолдир. Ма'носи — жуда кичкина бир сабаб — катта натижаларга олиб бориши мумкин.

болаларнинг тажрибасиз юраги нималар билан заҳарланади! Мана кўринг, шундайлардан бири сизнинг ёни-
нгизда ўтирипти, сизга топинай дейишга тайёр туради,
тамоша қилинг (шу пайтда Аркадий тескари қараб,
қовоғини солди). Бу офат озмуңча тарқалган эмас.
Менга айтишдики, Римга борган рассомларимиз папа-
нинг саройига қадам босмас эмишлар. Улар, Рафаэль-
ни¹ обрўйли бўлгани учун ҳам тентак дейишга тайёр
эмишлар-а. Ўзлари эса ҳадсиз занф ва самарасизлар,
қанча уринсалар ҳам таёллари «Фонтан ёнидаги қиз»-
дан нарига етмайди. Қизнинг сурати ҳам жуда хунук
солинган. Сизнингча, улар азамат йигитлар бўлса ке-
рак-а?

Базаров унга эътироз қилиб:

— Менимча, Рафаэль сариқ чақага ҳам арзимади,
аммо сиз айтган рассомлар ҳам Рафаэльдан ортиқ
эмас.

— Офарин! Офарин! Эшитиб қўй, Аркадий... Ҳо-
зирги ёшлар гапни ана шундай гапириши керак экан-
а! Энди қандай қилиб улар сизга эргашмасин! Илгари
ёшларга ўқиш тўғри келарди, улар нодон қолишни ис-
тамас эдилар, шунинг учун мажбуран меҳнат қилар
эдилар. Ҳозир эса уларга «дун'ёда ҳамма нарса
сафсата!» дейилса бас, ҳамма иш жойида. Ёшлар
хурсанд бўлишади. Дарвоқи' илгари улар сўтак эди-
лар, ҳозирчи, бирдан пигилист бўлиб қолдилар.

Базаров бўшанггина жавоб берди.

— Мана, иззати нафс деган мағрурона туйғунгиз
чиппакка чиқди,— деб қўйди. Аркадий эса, қизишиб,
кўзлари чақнаб кетди.— Мунозарамиз жуда газак олиб
кетди... Тугатсак яхшироқ бўларди. Аммо, мен, ҳозир-
ги оилавий ёки ижтимоий турмушимизда батамом ва
раҳмсиз суратда рад қилишни талаб қилмайдиган би-
рорта одат борлигини кўрсатиб бермагунингизча фик-
рингизга қўшилаолмайман,— деб қўшиб қўйди ўрнидан
тураётиб.

— Мен сизга бундай одатларнинг миллионтасини
кўрсатиб бераман, миллионтасини!— деди Павел Пет-

¹ Рафаэль — машҳур италиян рассоми

рович,— маға, жуда бұлмаганда жамоа (обшчина)ни олайлик.

Базаров совуқ бир табассум блан:

— Жамоа тўғрисида мендан кўра укангиз блан суҳбатлашсангиз тузукроқ бўларди. Ҳозир энди у, жамоа, ўртоқ кафиллик¹, қувлик ва шунга ўхшаш нарсаларнинг нима эканини ўз тажрибасида синаб кўрганга ўхшайди,— деди.

— Ойла масаласини, деҳқонларимизнинг ҳозирги оилавий ҳаётини олайлик,— деб бақирди Павел Петрович.

— Менимча, бу масалани ҳам сиз батафсил текширмасангиз яхшироқ бўлар. Келинбоз қайнаталарни эшитган бўлсангиз керак? Менга қаранг, Павел Петрович, сиз бир-икки кун дам олинг, йўқса дарров бир нарса дейишингиз қийин бўлар. Сиз бутун табақаларини текшириб чиқинг, уларнинг ҳарбири устида яхшилаб мулоҳаза юритинг. Биз эса унгача Аркадий блан...

Павел Петрович унинг гапига гап қўшиб:

— Унгача ҳаммани мазах қилиб ўтирайлик денг,— деди.

— Йўқ, бақаларни ёриб кўрамиз. Юр, Аркадий, хайр жаноблар!

Икки дўст чиқиб кетишди. Ака-ука ёлғиз қолиб, бошда фақат бир-бирларига қараб ўтиришди.

Ниҳоят, Павел Петрович гап бошлади:

— Маана, маана ҳозирги ёшлар! Ана бизнинг ворисларимиз!

— Ворислар, — деб такрорлади Николай Петрович ма'юс хўрсиниб. У бутун баҳс давомида чўғ устида ўтиргандек бетоқат бўлиб ўтирар ва фақат юраги ачиниб, ҳар замон Аркадийга кўз қирини ташлаб кўяр эди.— Биласизми, ака, менинг эсимга нима келди? Бир куни марҳума онамиз блан жанжаллашиб қолдим: у қичқирарди, гапимга қулоқ солгуси келмасди... Ахир бўлмади, мен унга: «сиз, онажон, менинг гапим-

¹ Солиқ масаласидаги ўртоқ кафиллик — помещикка қарапти бутун деҳқон хўжаликлари коллективининг ва ҳарбир крепостнойнинг ҳамма учун ва ҳарбир айрим киши учун жавобгар бўлишидан иборатдир.

ни тушунмаяпсиз, биз иккаламиз бошқа-бошқа бўғинга мансуб кишимиз» дедим. У қаттиқ хафа бўлди, мен эса: «нима қилсам? Дори аччиқ, лекин уни ютмай илож йўқ» деб ўйладим. Ана энди бизнинг навбати-миз келди, бизнинг ворисларимиз ҳам: «сизлар бизнинг бўғинга мансуб киши эмассизлар, дорини юта-беринглар» деб айтишлари мумкин.

Павел Петрович унга э'тироз билдириб:

— Сен ҳаддан ташқари ҳуштабиат ва камтар кишисан. Гарчи бирмунча эскириб исте'молдан чиқиб қолган тилда, *vieilli*, гапирсак, ва мутакаббир бўлмасак ҳам бизнинг гапимиз бу бойваччаларникидан анча тўғри деб биламан... Ҳозирги ёшлар нақадар гердайган-а! Борди-ю, бирортасидан сиз винонинг қандақасидан ичасиз — оқиданми ёки қизилиданми, деб сўрасанг, шу тобда гўё бутун олам унга қараб тургандек гердайнб, йўгон товуш блан: «Мен кўпроқ қизил винони афзалроқ кўришга одат қилганман!» деб жавоб беради...

Шу чоқ Феничка эшикдан бошини суқиб:

— Яна чой керакми?— деб сўради. У меҳмонхонада баҳс-мунозара бўлаётгани учун киришга тортишиб турган эди.

— Йўқ, ичмаймиз, айт, самозарни олиб чиқиб кетсин,— деди Николай Петрович ва уни қаршилаб ўрнидан турди. Павел Петрович укасига чўзиброқ: «*bon soir*!» деди-да, кабинетига чиқиб кетди.

XI

Ярим соатдан кейин Николай Петрович богдаги ўзининг яхши кўрадиган шийпопчасига чиқиб кетди. Унинг бошига қайғули ўйлар келди. У ўз ўгли блан фикри тўғри келмаганини биринчи марта равшан англади ва бу зиддият кундан-кун чуқурлаша боришини табиий экаплогини англади. Демак, Петербургда қишлаган чоғида куп бўйи янги асарлар мутолаа қилгани, ёшларнинг суҳбатларига қулоқ солиб ўтиргани, уларнинг қизғин суҳбатларига аралашиб, ўз томонидан,

1 Оқшомингиз хайрли бўлсин.

бирор сўз қистириб қўйиб хурсанд бўлгани беҳуда гап экан. У «акам бизнинг гапимиз тўғри, деб айтади, мен ҳам ҳарқандай иззат нафсни бир чеккага йиғиштириб қўйиб ўйласам, назаримда, улар бизга қараганда ҳақниқатдан узоқроқ кўринади, лекин, шу блан бирга, уларда қандайдир бизда бўлмаган нарса борлигини, улар нимаси бландир биздан юқорироқ турганини сезаман... Ёшлиқмикан? Йўқ, ёлғиз ёшлиқкина эмас. Уларнинг биздан юқори туришига сабаб, уларда киборлик асарни биздан кўра озроқ бўлишидамикан?» деб ўйлади.

Николай Петрович бошини қуйи солиб, бетини сийпаб қўйди.

«Лекин поэзияни инкор этиш?— деди яна ўзига ўзи,— сан'атга, табиатга илтифот этмаслик?..»

У қандай килиб табиатга илтифот этмаслик мумкин бўлишини англашни истагандай, теварак-атрофга назар ташлади. Кеч кирай деб қолган, қуёш боғчадан ярим чақирим наридаги кичкинагина теракзор орқасига кириб яширинган: теракзорнинг сояси кенг ва сокин дала устидан аллақасерларгача чўзилиб кетган эди. Дарахтзор бўйлаб қоронғи ва тор йўл блан бир леҳқон оқ отини елдириб борар эди. У, соядан кетаётган бўлса-да, кўзга жуда равшан, ҳатто елкасидаги ямогигача опочиқ кўриниб турарди, отнинг кетма-кет босган қадамлари ҳам кўзга чиройли бўлиб чалиниб турарди. Дарахтзор ичига тушган қуёш нурлари теракзорнинг шу даражада илиқ ёритардики, улар баайни қизил қарағайга ўхшаб кўринар, уларнинг барглари ҳаворанг тусга кирган эди, дарахтзор устида шафақ нури блан сал-пал қизарган оқсил-зангор осмон кўриниб турарди. Осмонда қалдирғочлар баланд учиб юрарди; шамол бутунлай тўхтаган; кечикиб қолган асаларилар сирень гуллар орасида ялқовлик блан ва уйқусираб гўнгиллашар эди, баландга диккайиб турган ёлғиз ва узун шох тепасида туркум-туркум искаптопарлар қайнашарди. Николай Петрович «ё раббим, қандай яхши-я!» деб ўйлади ва тилининг учига яхши кўрган ше'рлари келди, лекин айтаолмади, эсига Аркадий, Stoff und Kraft тушиб жим қолди, лекин

бошига яна ҳархил қайғули ва хурсандлик ўйлари келиб ўтираберди, у ширин хаёл суришни яхши кўрарди, қишлоқ ҳаёти унда хаёл суриш исте'додини ўстирганди. Яқиндагина у сарой олдида ўглини кутиб, ҳозиргидек хаёл суриб ўтирганми йўқмиди, аммо шундан буён қанча ўзгаришлар бўлди, у чоқда ҳали равшан бўлмаган... муносабатлар ҳозир энди аниқланиб қолди... аниқланганда яна қандай денг! Унинг кўз олдига яна марҳума хотини келди, аммо хотинининг кўп йиллардан бери ўзи кўриб юрган, доим уйда бўлчи меҳрибон уй бекаси бўлиб турган вақти эмас, балки хилчабел, ма'сумона диққат блан боқадиган ва соч ўримини қаттиқ ўраб, болаларники сингари нозик бўйнига ташлаб юрган ёш қиз вақти кўз олдига келди. У вақтларда Николай Петрович студент эди. Николай Петрович уни ўз квартирасининг зинапоясида учратиб, погоҳон уни туртиб юборган, орқасига бурилиб афв сўрамоқчи бўлиб, «pardon, monsieur»¹ деган эди, қиз бошини эгиб, мулойимгина жилмайди ва бирдан, чўчигандай бўлиб, қочиб кетди. Зинапоянинг қайрилиш жойига бориб унга қараб қўйдю, жиддий тусга кириб, қизариб кетди. Ана шу биринчи учрашувдан сўнг Николай Петрович қўрқа-писа қизнинг олдига кирадиган бўлди; орада бир-икки оғиз гап, табассум, ҳайронлик, ғусса, ҳаяжон, ниҳоят мана бу энтиктирадиган саодат... Қани энди у замонлар? Қиз унга тегди, Николай Петрович оламда камдан-кам одамларга муяссар бўладиган бахтга эришди... У «ўша ширин илк дамлар абадий ҳаёт блан мангу турса бўлмасмиди?» деб ўйларди.

Николай Петрович ўз фикрини ўзи равшан англашга тиришмади, лекин ўзининг роҳатда кечирган ўша умрини фақат хотирда сақлаш блангина қаноатланмас, Мариясини яна ўз ёнида кўришни, унинг ҳароратини ва нафас олишини ҳис қилиб туришни истганини англади ва шу ҳаёллар ичида хотини гўё тепасида туриб...

Шу чоқ яқиндан Феничканинг:

¹ Афв этинг, азизим.

— Николай Петрович, қаердасиз?— деган товуши өшитилди.

У чўчиб тушди. У хафа ҳам, хижолат ҳам бўлмасди. У хотинини Феничка блан таққослашни хаёлига ҳам келтирмас, аммо қидириб келгани учун Феничкага ичи ачиди. Феничканинг товуши бирдан унга сочлари оқарганини, қариб қолганини, ҳозирги аҳволини эслатди...

Ҳозир энди ўзи кириб бораётган, ўтмишнинг туманли тўлқинлари орасидан пайдо бўлиб келаётган ажойиб олам бир қимирлади-ю, кўздан ғойиб бўлди кетди.

— Мен шу ердан, ҳозир бораман, кетабер,— деб жавоб берди-да, Николай Петрович ва унинг бошига: «Мана киборлик асарлари» деган фикр келиб ўтиб кетди. Феничка индамасдан шийпонга қараб қўйди ва дарҳол кўздан ғойиб бўлди. Николай Петрович хаёлга чўмиб ўтирганича кечкириб қолганига ҳайрон бўлди. Атроф бутунлай қоронғилашиб, жимжит бўлиб қолган эди. Феничканинг кичкинагина ва ошпоқ юзи унинг кўз ўнгидан лип этиб ўтди. Утирган жойидан туриб, уйга қайтмоқчи бўлди, лекин унинг кўксидан юмшариб қолган қалби тинчланаолмасди; у, уйга толиб, гоҳо оёқ остига, гоҳо кўкда ярқираб турган юлдузларга қараб, боғчада секин-аста қадам ташлаб юрабошлади. У жуда кўп, қарийб чарчаганича юрди, аммо юрагида қандайдир бир нарса қидирган, пома'лум ғамгин ташвиш ҳануз босилмас эди. Уша пайтда унинг кўнглидан нимадир ўтаётганини билса Базаров тоза кулган бўлар эди. Ҳатто ўгли Аркадий ҳам айб қилар эди. Қирқ тўрт ёшга кирган, агроном ва хўжайин бўлган бу кишининг кўзларидан ёш, ҳечқандай сабабсиз ёш келарди; бу эса катта виолончели чалишдан ҳам юз карра ёмон эди.

Николай Петрович ҳамон юрар ва уйга, чарағон деразалари блан ёқимли кўриниб турган тинч ва роҳатбахш уйига киришга жур'ат қилолмасди; қоронғи кеча, боғча юзларини силаб-сийпаётган соф ҳаво, кечираётган қайгу ва ҳаяжонини ташлаб кетишга унинг кучи етмас эди...

Муйилишда унга Павел Петрович дуч келиб қолди.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради ундан Павел Петрович.— Арвоҳдай оқариб кетибсан; тобинг йўқ экан-ку, нега ётмайсан?

Николай Петрович икки оғиз сўз блан ўзининг руҳий аҳволини унга баён қилиб берди-да, ўз йўлида юриб кетди. Павел Петрович богнинг париги чеккасига бориб, у ҳам хаёлга чўмди, у ҳам бошини кўтариб кўкка қаради. Аммо, унинг шаҳло кўзларида юлдузлар нуридан бўлак нарсанинг асари ҳам кўринмасди. У романтик эмасди, унинг олифтанамо, французларникига ўхшаш олам суймас, қизғин руҳи хаёл суришини билмас эди...

Ўша кечаси Базаров Аркадийга:

— Биласанми нима? Менда жуда ажойиб бир фикр туғилди. Бугун отанг ўша машҳур қариндошларингдан хат олганини, унинг меҳмонга чақираётганини айтган эди. Отанг барибир бормайди, инковимиз*** шаҳарига борсакчи, ўша жаноб сени ҳам таклиф қилган экан. Ҳавонинг яхшилигини қарагин, бир айланиб, шаҳарни тамоша қилиб келамиз, беш-олти кун ўйнаб қайтамиз, вассалом,— деди.

— Ундан кейин сен шу ерга қайтиб келасанми?

— Йўқ, отамнинг олдига боришим керак. Биласанми, *** шаҳаридан ўттиз чақиримча нарида туради. Мен уни анчадан бери кўрганим йўқ, онамни ҳам кўриб келай. Қоксаларнинг кўнглини кўтариш керак, улар яхши одамлар, айниқса отам ажойиб одам-да. Уларнинг менам бўлак боласи ҳам йўқ.

— У ерда узоқ турасанми?

— Йўқ, зерикиб қоларман дейман.

— Қайтишда бизникига кирасанми?

— Билмадим... ўйлаб кўраман-да. Хўш, бўлмаса, шундайми? Кетдикми?

— Майли,— деб тилар-тиламас жавоб берди Аркадий.

Аркадий дўстининг таклифига жуда хурсанд бўл-

ди, лекция були унга сездиргиси келмади. У бекорган нигилист бўлмаган-да, ахир.

Эртасига у Базаров блан *** шаҳарига жўнаб кетди. Марьинодаги ёшлар уларнинг кетишидан хафа бўлдилар. Дуняша ҳатто йиғлаб ҳам олди... кексалар эса енгил нафас олишди.

хп

Бизнинг дустларимиз жўнаб кетган *** шаҳари Россиянинг жуда кўп жойида учрагани сингари, ёшлардан чиққан, тараққийпарвар, мустабид бир губернаторнинг қўл остида эди. Бу зот, ўзи ҳукм сурган дастлабки йилдаёқ, исте'фо берган гвардия штабсротмистри, от заводчиси, меҳмондўст бир киши ҳисобланган губерна оқсоқоли блангина эмас, ҳатто ўз қўл остидаги амалдорлар блан ҳам жанжаллашишга улгурган эди. Шу муносабат блан пайдо бўлган ўзаро низо'лар шу қадар кучайиб кетган эдики, Петербургдаги министрлик бу низо'ларни текшириш учун ишончли бир вакил юборишни лозим топган эди. Министрлик юборган бу вакил бир вақтлар Павел Петрович блан Николай Петрович Кирсановларни ўз қаноти остига олган, Колязинининг ўғли Матвей Ильич Колязин эди. Бу одам ҳам «ешлардан», я'ни эндигина қирқдан ошган, лекин, шундай бўлса ҳам, ҳозир энди давлат ходимлари сифатига кираётган ва кўкрагининг ҳар икки томонига биттадан юлдуз тақиб олган бир кимса эди. Тўғри, юлдузларининг биттаси четэлдан олинган бўлиб, даражаси унча катта эмас эди. Бу киши ҳам, ишини текширгани келган губернатор сингари, тараққийпарвар ҳисобланар ва кузурлардан бўлган ҳолда, уларнинг кўнига ўхшамас эди. У ўзини жуда катта киши ҳисоблар; ҳаддан ташқари шуҳратпараст бўлса ҳам ўзини камтар тутар, ҳаммага очиқ чехра блан қарар, бировнинг сўзини илтифот блан тинглар ва шундай самимий кулар эдики, биринчи кўрган киши «ажойиб йиғит» деб қўяр эди. Аммо, муҳим пайтларда, халқ айтгандек, бошқаларнинг чангини чиқариш ҳам қўлидан келар эди. Бундай вақтларда у: Энергия, зарур нарса «l'energie

est la première qualité d'un homme d'état»¹, дерди. Лекти шундай бўлишига қарамасдан, ўзи доим алданар ва бироз тажрибаси бор амалдор унинг елкасига миниб оларди. Матвей Ильич Гизо² ҳақида жуда эҳтиром билан сўзлар ва ҳаркимга ўзининг эскилик тарафдори билан қолоқ тўраларга муносиб бўлмаганини ва ижтимоий ҳаётда содир бўладиган муҳим ҳодисалардан ҳечбирини эътиборсиз қолдирмаслигини тушунтиришга тиришар эди... Бунга ўхшаш гаплар унга яхши маълум эди. У, катта киши кўчада ёш болаларнинг ўйинини кўриб баъзан унга қўшилгандай, гарчи менсимаса ҳам, ўз замонасининг адабиёти ривожини кузатиб туради. Зотан Матвей Ильич ҳам, Александр замонасининг, ўша вақтда Петербургда яшаб турган Свечина³ хонимни кига зиёфат кечасига бориш учун тайёргарлик кўраётганда эрталаб Қондильяк⁴ асаридан бирор саҳифасини ўқиб олишни одат қилган давлат ходимларидан узоқ кетган эмас, унинг одатлари сал бошқача ва замонасига мувофиқроқ эди. У жуда уста ва айёр сарой ходимларидаш эди, холос. У каллаварам бўлса ҳам, лекин ўз ишига пишиқ, бу бобда уни ҳечким ҳам қўлга тушираолмас эди. Энг муҳими ҳам шу.

Матвей Ильич Аркадийни ўқимишли амалдорларга хос софдиллик, ҳатто ҳазил-мутойна билан қарши олди. Аммо таклиф этилган қариндошлари келмасдан ўз қишлоқларида қолганликларини билгач, жуда ҳайрон бўлди. У, устига кийган бахмал авра тўнининг попукчаларини ўйнаб: «Отанг азалдан қизиқ табиатли одам эди» деб қўйди-ю, бирданига, ўзига яраша тантана маросимларида княдиган чопонининг тугмаларини қадаб ўтирган ёш амалдорга қараб, бирор нарса тўғрисида ташвиш тортгандай: «Хўш?» деди. Узоқ жимжит ўтирганидан лаблари ёпишиб қолган ёш йигит ўрнидан турди-да, ҳайрон бўлиб бошлиғига

¹ Энергия — давлат ходимияннг асосий хислатидир.

² Француз сиёсий арбоби ва тарихчиси (1782—1847 йиллар).

³ Ёзучи хотин, католик динига кириб, Россиядан кўчиб кетган (1782—1859 йиллар).

⁴ 1715—1780 йиллардаги француз философи.

қаради. Аммо Матвей Ильич ўз ходимини бир карра эсанкиратганидан кейин, унга ҳечбир этибор қилмай қўйди. Мансабдорларимиз ўз ходимларини эсанкиратишни умуман яхши кўрадилар: уларнинг бу мақсадга эришиш учун ишлатиладиган усуллари жуда хилма-хил. Жумладан қуйидаги усул жуда кўп қўлланилади, инглизлар айтгандай, «*is quite a favourite*»¹: мансабдор бирданига энг оддий сўзларни ҳам тушунмасликка ва ўзини қар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Масалан, у: «бугун қандай кун?» — деб сўрайди.

Унга камоли эҳтиром блан: «Бугун жума кун, жаноб олийлари» деб маълумот берадилар.

Мансабдор зўр бериб:

— А? Нима? Нима, нима? Нима деяпсиз? — деб яна такрорлайди.

— Бугун жума, тақ... сир.

— А? Нима? Жуманг нимаси? Қанақа жума?

— Жума тақ... сир, ҳафтанинг бешинчи кун.

— Эҳа, сен менга ўргатмоқчи бўласанми?

Матвей Ильич, либерал ҳисобланса ҳам, ҳарқолда мансабдор бир киши эди.

У Аркадийга:

— Сен, азизим, губернаторниқига зиёратга бор,— деди,— лекин шуни англагинки, мен буни ҳукмдорнинг олдига бориб салом қилиш зарур деган эски тушунчаларга эргашиб маслаҳат бераётганим йўқ, балки губернаторнинг ўзи яхши одам бўлгани учун айтаянман; ундан кейин сен, албатта, бу ердаги одамлар блан ҳам танишмоқчидирсан... Сен айниқ эмассан, ахир? Губернатор индинга катта бал ўтказмоқчи.

— Сиз ҳам балда бўласизми? — деб сўради Аркадий.

Матвей Ильич деярлик таассуф блан:

— Губернатор бу бални мен учунгина берапти. Танца қиласизми? — деди.

— Танца қилману, лекин яхши билмайман.

— Мана буниси чакки. Бу ерда яхши нозанинлар бор, ёш йигитнинг танца қилмаслиги айб. Буни ҳам

¹ Жуда яхши кўрилади (инглизча).

мен эски тушуначалар юзасидан айтмайман: мен ақл оёқда бўлиши керак, деб асло ўйламайман. Эскин байронизм¹ кулгили бир нарса il a fait son temps².

— Йўқ-эй, тогажон, мен асло байрончилардан эмасман...

Матвей Ильич Аркадийнинг сўзини бўлиб:

— Мен сени бу ернинг хошимлари блан таништи-
раман, ўз қанотим остига оламан, кайф қиласан-а? —
деди ва мамнун бўлиб, кулиб юборди.

Шу орада хизматкор кириб, казенная палата³ ра-
си келганлигини хабар қилди.

Бу киши лаби бурнишган, хумор кўз бир чол бўлиб,
табиатни жуда яхши кўрар, айниқса у ёзни кўп суяр
эди. Бу чолнинг сўзича, «ёзда ҳарбир асалари ҳам
ҳар гулдан ўз тегишини олади...» дер эди.

Аркадий таниқарига чиқиб кетди.

Аркадий Базаровни аввал келиб тушган трактир-
дан топиб, уни губернаторниқига боришга узоқ вақт
кўндиришга ҳаракат қилди. «Бошқа илож йўқ,— деди
ниҳоят Базаров.— Шатакка олма, олгандан кейин
кучим етмайди дема. Помешчикларни кўришга келган
эканмиз, кўрайлик!» Губернатор ёшларни очиқ чехра
блан қарши олди, лекин уларни ўтқизмади ва ўзи ҳам
ўтирмади. У жуда ҳовлиқма, шошқолоқ эди: у эрта-
лаб тор виц-мундирни кийиб, галстукни жуда тортиб
боғлар, овқатни чал-чулпа еб, чойни ҳам чала ичиб,
донм буйруқ бериш блан машғул бўларди. Губерпада
унга Бурдалу деган лақаб кўйишганди, аммо Бурдалу
отли машҳур француз воизига киноя қилиб эмас, бал-
ки бемаза аталага киноя қилиб берилган лақаб эди.

¹ XIX аср бошида Европа адабиётида ҳукм сурган бир оқим.
Бу машҳур инглиз шоири Байрон исми блан юритилади. Бу
оқим учун характерли сифат: шу замон жамиятига гоят тескари
қараш, турмушдан ихлос қайтиш ва кўнгил овутиш учун жами-
ятдан ажралиб Европа маданиятининг таъсири блан ўзгармаган
элларга кетиб туриш бўлган.

² У ўз даврини кечирган.

³ Революциядан бурун Россияда губернанинг маъмурий бир
органи бўлиб, вазифаси солиқлар тўплаш, солиқ тақсим қилиб
солиш ва бошқа шунинг каби ишлар устидан назорат қилишдан
иборат бўлган.

У, Қирсанов блан Базаровни ўзиникига балга таклиф этди, икки минутдан кейин, уларни ака-ука деб ҳисоблаб ва уларни Қайсаровлар деб атаб, яна иккинчи марта таклиф килди.

Аркадий блан Базаров губернаторниқидан ўз уйларига қайтиб кетаётганларида кўчадан ўтиб бораётган аравадан мажорча чопон кийган паканароқ бир киши сакраб тушди-да, «Евгений Васильич!» деб Базаровга қараб ташланди.

Базаров йўлқадан кетиб борар экан:

— Э! Сизмисиз, Ситников жаноблари, қандай шамол учирди? — деди.

— Ҳеч кутилмаганда, тасодифий равишда,— деди Базаровга жавобан ва орқасига бурилиб, беш-олти марта аравасига қўл силтагандан кейин, бақириб,— орқамиздан юрабер, орқамиздан! — деди.— Бу ерда отамнинг бир иши чиқиб қолди,— деб давом этди ариқчадан сакраб ўтаётиб,— шунинг учун дадам менадан илтимос қилди... келганларингизни бугун эшитдим ва тушган жойларингизга ҳам бордим... (ҳақиқатан ҳам икки ўртоқ мусофирхонага келгандан кейин бурчаклари букланган, бир томонига французча, иккинчи томонига славянча шикаст хат блан Ситников деб ёзилган визит карточкасини олдилар). Губернаторниқидан қайтаётган бўлсангиз керак деб ўйлайман? — деди.

— Ўйлаб туришнинг ҳожати йўқ, биз худди ўша кишиникидан келаяпмиз.

— Ия! Ундай бўлса менам у кишиникига боришим керак... Евгений Васильич, мени шерингиз блан таништирсангиз...

Базаров йўлдан тўхтамай борар экан:

— Ситников, Қирсанов,— деб ғингиллаб икковини таништирди.

Ситников, ён томондан юриб келиб ва жилмайиб, жуда олифта тўқилган қўлқопини аста-секин ечабошдаб:

— Жуда мишпатдорман, сизнинг тўғрингизда жуда кўп эшитганман... Мен Евгений Васильичнинг эски танишларидаш бўламан ва ҳатто шогирдлариман де-

сам ҳам бўлади. У киши менга бутунлай бошқача тарбия берганлар... Бунинг учун мен қарздорман.

Аркадий Базаровнинг шогирдига қараб қўйди. Унинг кичкинагина, лекин ёқимли чеҳрасида ташвиш ва ҳайронлик асари сезилар эди; кичкинагина, ичга ботгансимон кўзлари тикилиб ва жовдираб қарар, кулганда ҳам қандайдир ташвиш аралаш, гайри табиий кулар эди.

Ситников гапини давом этдириб:

— Ишонасизми, Евгений Васильич менинг олдимда биринчи марта «ҳечқандай обрўли зотни э'тироф этиш керак эмас» деганида мен ўзимда ғоят катта шодлик ҳис қилдим... Ғўё кўзларим эндигина очилгандай бўлди! Мана энди қидирган одамни топдим деб ўйладим. Айтгандек, Евгений Васильич, сиз бу ерлик бир хонимникига албатта боришингиз зарур. Бу хоним сизнинг бутун гапларингизга тушунади ва боришингиз унинг учун катта бир байрам бўлади. Сиз, дейман, унинг тўғрисида эшитган бўлсангиз керак? — деди.

— Ким экан? — истар-истамас сўради Базаров.

— Кукшина, Eudoxie, Евдоксия Кукшина. Ажойиб бир зот. Том ма'носи блан етапсирée¹ олдинги аёллардан. Биласизми? Юринглар, ҳозир ҳаммамиз ўшаникига бирга борамиз. У хоним худди шу ерда туради. Уша ерда нонушта қиламиз. Ҳали нонушта қилмаган бўлсаларингиз керак?

— Йўқ ҳали.

— Жуда соз. Билсангиз, у хоним эрдан ажралган, боши очиқ.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Ўзи чиройликми? — деди.

— Йў... йўқ, чиройлик деб бўлмайди...

— Бўлмаса, нимага ҳадеб сизни уникига боргани қистаяписиз?

— Шўхлик қилманг... Олдимизга бир шиша шампанский қўяди.

— Шундай денг! Тажрибале киши эканлигингиз

¹ Эркин, хурофотдав олод.

ма'лум бўлиб турибди. Айтмоқчи, отангиз ҳали ҳам откуп¹ блан шугулланадиларми?

Ситников шошиб:

— Ҳа, откуп блан,— деди ва чийиллаб кулиб юборди.— Қани борамизми?

— Тўғрисини айтганда билмадим.

Аркадий секингина:

— Сен бу ернинг одамларини кўрмоқчи эдингку, боргинда энди,— деди.

— Ўзларичи, Кирсанов жаноблари,— деди Ситников,— ўзлари ҳам марҳамат қилсинлар, ўзларисиз бўлмайди-да.

— Ҳаммамиз бирдан борсак қандай бўлар экан?

— Ҳеч боқиси йўқ, Кукшина жуда олийжаноб хотин.

— Бир шиша шампанский бўлади, дедингми? — деб сўради Базаров.

— Бир эмас, уч шиша бўлади! Бунга мен жавоб бераман! — деди Ситников.

— Нима блан жавоб берасиз?

— Бошим блан.

— Ундан кўра отангизнинг ҳам ени блан жавоб берсангиз тузукроқ бўлар эди. Хайр, майли, борайликчи.

ХIII

Авдотья Никитишна (ёки *Евдоксия*) Кукилина *** шаҳарининг яқиндагина сениб кетган (ма'лумки, бизнинг губернадаги шаҳарларимиз ҳар беш йилда бир марта ёниб туради) кўчаларидан бирида, Москва уйлари тахлитида солинган кичкина бир дворян уйида турар эди. Эшикдаги қийшиқ қоқиб қўйилган визит карточкаси² устида қўнгироқчанинг дастаси кўриниб турарди Меҳмонларни даҳлизда хонимнинг оқсочими, ёинки дугонасимни қарши олди: у бошига қалпоқча

¹ *Откуп* — давлатга тўланадиган солиқ ва тўловларни ҳукуматдан кўнроқ қилиб сотиб олиб, уларни ўзи ундириб олиш ҳуқуқи.

² *Визит карточкаси* — исми ва фамилия ёзилган карточка.

(чепец) кийган эди, бу эса уй эгасининг очиқдан-очиқ тараққийпарвар бир киши эканини кўрсатиб турар эди... Ситников, Авдотья Никитишна уйдаи, деб сўради. Қўшни бўлмадан:

— Сизмисиз, Victor? Қизаверинг,— деган ингичка товуш эшитилди.

Чепец кийган хотин дарҳол ғойиб бўлди.

Ситников камзул устидаи кийиб олган венгеркасини чаққонлик блан ечаётиб, Аркадий блан Базаровга бир қарадию:

— Мен ёлғиз эмасман,— деди.

— Майли *entrez*¹,— деб жавоб қилди ҳалиги овоз.

Йигитлар ичкарига кирдилар, улар кирган уй меҳмонхонадан кўра кўпроқ иш кабинетига ўхшар эди. Чанг босган стол устида ҳархил қоғозлар, хатлар, ҳали аксариси қирқилмаган қалин-қалин русча журналлар ётар эди. Ҳаржойда чекиб ташланган папирос қолдиқлари оқариб турарди. Оч-сарик сочлари тўзиган, устига бирозғижимланган шойи кўйлак кийган, қалтагина қўлларига катта-катта билакузук таққан, бошига тўр рўмол ўраган ёлғина хоним чарм диванда ёнбошлаб ётар эди. У, дивандан турди-да, сарғайиб кетган бахмал пўстишини ҳазсаласизлик блан елкасига ташлаб, эрипчаклик блан:— саломатмисиз, Victor,— деди ва Ситников блан кўршди.

Ситников Базаровга тақлидан бўлиб-бўлиб:

— Базаров, Қирсанов,— деди-да, уларни хонимга тақдим қилди.

— Хуш келибсизлар,— деди Кукшина ва кичкинагина, қизарган буриини кўтариб ва думдумалоқ кўзларини Базаровга тикиб.— Мен сизни танийман,— деб қўшимча қилди ва у блан ҳам кўришди.

Базаров афтини буриштарди. Эркинликка чиққан хонимнинг кичкинагина, савлатсиз жуссасида ҳечқандан хунуклик йўқ эди-ю, аимо унинг чеҳраси бошқаларга аллақандай ёмон та'сир қилар эди. Ихтиёрсиз равишда ундан: «Сенга нима бўлди, қорнинг очми? Ё зерикаяпсанми? Еишки қўрқаяпсанми? Ўсга бунча

¹ Кирипгиз (французча).

чирапаяпсан?» деб сўрагинг келар эди. Ситниковга ўхшаш унинг ҳам ичини доим бир нарса тирнаб турар эди. У гапирганида ва юрганида ўзини жуда эркин, бетакаллуф тутса ҳам, ҳамма ҳаракати ўзига ёпишмасди; у ўзини оқкўнгил ва содда киши деб ҳисобласа керак. Лекин нима қилмасин, назарингизда, худди шуни қилишни истамагандек бўлиб кўринар эди. Унинг ҳамма характери, болалар айтгандай жўрттага қилингандай, ғайри оддий ва ғайри табиийдай туйларди.

— Ҳа, ҳа, мен сизни танийман, Базаров,— деб такрорлади у яна (кўпгина вилоят ва Москва хонимлари сингари у ҳам эркак блан биринчи танишгандасқ унинг фамилиясини айтар эди), кейин:

— Сигара чкасизми? — деди.

— Сигарка ўз йўли блан,— деди креслога ўзини аллақачон ташлаб, оёғини юқори кўтариб ётган Ситников.— Бизни нонушта қилдинг. Қорнимиз ҳаддав ташқари оч; бир шиша шампанский ҳам буюринг.

— Танпарварсиз-а,— деди Евдоксия ва кулиб юборди. (У кулганда устки милки кўришиб турарди). Кейин: — Тўғри эмасми, Базаров, танпарвар-а?

— Мен маншатни яхши кўраман,— деди гердаийб Ситников,— бу менинг либерал бўлишимга халал бермайди.

— Йўқ, халал беради, халал беради! — деб хитоб қилди Евдоксия, аммо ўша онда оқсочига нонушта ва шампанский олиб келиш тўғрисида буйруқ берди. Кейин Базаровга мурожаат қилиб: — Сиз бу тўғрида қандай деб ўйлайсиз? Менинг фикримга қўшилсангиз керак дейман,— деди.

— Йўқ-э,— деб э'тироз қилди Базаров,— ҳатто химия нуқтан назардан ҳам, бир бурда пондан кўра бир парча гўшт афзал.

— Сиз химия блан шуғулланасизми? Бу менинг энг севган ишим-ку. Мен ҳатто ўзим бир хил мой (мастика) ўйлаб чиқардим.

— Мой дейсизми? Сиз-а?

— Ҳа, мен. Биласизми, қандай мақсад блан? Қўғирчоқ қилиш учун, калласи синмасин деб. Менам

тажрибакор бир аёлман. Лекин ҳозирча бунинг ҳаммаси тайёр эмас. Ҳали Либикининг китобини ўқиб чиқиш керак. Айтгандай, сиз Қисляковнинг «Московские Ведомости»да («Москва газетаси») хотин-қизлар меҳнати тўғрисида ёзган мақоласини ўқидингизми. Албатта ўқиб кўринг. Сизни хотин-қизлар масаласи қизиқтиради-ку. Мактаблар ҳамми? Уртоғингиз нима иш билан шуғулланади? Оти нима?

Кукшина хоним, жавобни ҳам кутмасдан нозли илтифотсизлик билан, эрка болалар ўз мураббийлари билан гаплашгандай кетма-кет савол берарди.

Аркадий:

— Менинг исмим Аркадий Николанч Кирсанов, мен ҳечнарсга билан шуғулланмайман,— деди.

Евдоксия хоҳолаб кулиб юборди.

— Мана бу ишингиз жойида! Сиз чекмайсизми? Виктор, биласизми, мен сиздан хафаман.

— Нима учун?

— Эшиттишимча сиз яна Жорж Санд¹ни мақтай-бошлаган эмишсиз. Орқада қолган бир хотин-да, бошқа нима бўлар эди! Қандай қилиб уни Эмерсон² хоним билан тенглаштириб бўлади! У на тарғиб, на физиология ва на бошқа масалаларда ҳечқандай фикр эгаси эмас. Менинг имоним комилки, у ҳали эмбриология тўғрисида бирор нарса ҳам эшитгани йўқ. Бизнинг давримизда бунинг билмасдан туриб, қандай яшаш мумкин? Оҳ, Елисеевич, бу ҳақда қандай ажойиб мақола ёзибди-я! Буюк бир жаноб экан-да! (Евдоксия «киши» дейиш ўрнига доним «жаноб» сўзини ишлатарди) Базаров, менинг ёнимга,— диванга ўтирсангизчи, эҳтимол, билмасиз, мен сиздан жуда кўрқаман.

— Нега энди? Бизгаям айтнинг-да.

¹ 1801—1876 йиллардаги машҳур француз автор. Узининг биринчи романларида ниқоҳ ва оила масалаларида мешчанлик — черков асосларига қарши чиқиб, эркин ниқоб билан эркин муҳаббатни ҳимоя қилган. Бу кишининг асарлари Россияда ҳам яхши қарши олинган ва 60 йилларда унинг тарафдорлари кўп бўлган.

² 1803—1883 йиллардаги Америка езуци ва философи. Бу киши ўз асарларида асосан шахс талабларига ва унинг кишилик тарихидаги аҳамиятига кўп диққат этган.

« — Сиз хавfli жанобсиз: сиз шафқатсиз танқидчисиз. Ё раббим! Қизиқман-а, худди қишлоқи помешчик хотиндай гапираяпман-а. Айтгандек, мен ростданам помешчик хотинман. Мулкимни ўзим идора қиламан. Биласизми, оқсоқолим Ерофей ажойиб бир зот, худди Купернинг Патфайндерининг¹ ўзгинаси-я: жуда дангалчи одамда! Мен бу ерга бутунлай кўчиб келдим, лекин шаҳарнинг мазаси йўқ экан, шундай эмасми? Аммо на чора?

Базаров совуққонлик блан:

— Шаҳар шаҳарда,— деб қўйди.

— Бутун турмуш майда манфаатпарастликдан иборат — ана шуниси ёмон! Мен илгарилари қишни Москвада ўтказардим... Лекин ҳозир у ерда менинг содиқ Кукин афандим туради. Энди Москванинг ўзиям... нима десам бўлади — илгариги Москва эмас. Мен четэлларга бориб келсам дейман; ўтган йил тайёргарлик кўриб эдим, лекин боролмай қолдим.

— Парижга бўлса керак? — деди Базаров.

- Ҳа, Парижга, Гейдельбергга ҳам.

- Гейдельбергга бориб нима қиласиз?

— Кечирасиз, у ерда Бунзен² бор!

Базаров бунга ҳечқандай жавоб қайгараолмади.

— Риегге Сапожниковни... биларсиз?

— Йўқ, билмайман.

— Кечирасиз, риегге Сапожников... доим Лидия Хостатова хонимникида ҳам бўлади.

— Мен у кишиниям билмайман.

— Хуллас, Сапожников жаноблари мени узатиб бармоқчи бўлди. Худога шукур, мен овозликка чиқдим, менинг бола-чақам йўқ... Нима дедим: худога шукур! Майли, барибир эмасми.

Шу пайтда Евдоксия ўзининг тамаки тутунидан сарғайиб кетган бармоқлари блан тамаки ўради-да, уни тили блан ёпиштириб бўлгач сўрди ва чекди. Патнис кўтариб оқсочи кирди.

¹ 1785—1851 йиллардаги Шимолий Америка ёзучися. Бу киши Шимолий Америка шаҳарлари турмушидан олиб ёзилган романлари блан шуҳрат қозонган.

² XIX асрнинг энг буюк химикларидан бири.

— Мана понуштаям тайэр! Бироз тановул қилиб олсак нима дейсиз? Виктор, шишани очинг, бу сизнинг вазифангиз.

— Ҳа, менинг вазифам, менинг,— деди Ситников тўнғиллаб, яна чийиллаб кулиб юборди.

— Бу ерда яхши нозанинлардан борми? — деб сўради Базаров, учинчи қадаҳни ичаркан.

Евдоксия унга жавобан:

— Бору, ҳаммасиям жуда пуч аёллар, Масалан, топ алиё! Одинцова — ёмон эмас. Шуниси борки, у галатироқ ном чиқарган... Улиси ҳам майли-ю, унда ҳечқандай эркин фикр қилиги, ҳечқандай кенг муҳокама йўқ, унинг бутун тарбиясиши бошдан-оёқ ўзгартириш керак бўлади. Мен бу тўғрида ўйловдим, хотин-қизларимизнинг тарбияси жуда ёмон,— деди.

— Уларни сиз ҳечнима қилаолмайсиз,— деб гапга аралашди Ситников,— улардан нафратланиш керак, мен улардан мутлақо нафратланаман. (Бировни ёмон кўриш ва уни ҳаммага эшитдириб айтиш мумкин бўлган жойда Ситников жуда хурсанд бўлар эди. У айниқса хотин-қизларга қаттиқ ёпишар, аммо бирнеча ойдан кейин хотини олдида, хотини князь Дурдолеосовлар наслдан бўлгани учун, унинг олдида тиз чўкиш тўғри келишлигидан беҳабар эди). Улардан биттасиям бизларнинг суҳбатимизга тушуниш даражасида эмас; биттасиям бизнинг биз жиддий, эркакларнинг, тилга олиб сўзлашимизга арзитайди!

— Ҳа, уларга бизнинг суҳбатимизни тушуниш бутунлай керак эмас,— деб қўйди Базаров.

Евдоксия сўзга аралашиб:

— Сиз ким тўғрисида гапираяпсиз? — деб сўради.

— Гўзал нозанинлар ҳақида.

— Нучук? Демак, сиз Прудоннинг фикрига қўшилар экансиз-да?

Базаров, гурур блан қоматини ростлаб олди-да:

— Мен ҳечкимнинг фикрига қўшилмайман, менинг ўз фикрим бор,— деди.

Ситников, хушомадгўйлик қиладиган кишиси

1 Менинг дўстим.

ҳузурида шартта гапириб фурсати келганидан шодланиб:

— Йўқолсин обрўли зотлар! — деб қичқириб юборди.

— Аммо Макалей ўзи, — деб Кукшина гап бошламоқчи бўлган эди, Ситников қичқириб:

— Йўқолсин Макалей! Сиз ҳали шу бўлмағур хотинларни ёқламоқчи бўласизми? — деди.

— Бўлмағур хотинларни эмас, хотин-қизлар ҳуқуқини ёқлайман, бу ҳуқуқни танимда бир томчи қоним қолгунча ёқлашга оин ичганман.

— Йўқолсин! — деди-ю Ситников, кейин тўхтаб қолди-да, сўнгра: — мен уларни инкор этмайман, — деб қўйди.

— Йўқ, менимча, сиз славянфил!

— Йўқ, мен славянфил эмасман, гарчи, албатта...

— Йўқ! Йўқ! Йўқ! Бекор гап, сиз славянфилсиз. Сиз *Домостройнинг*¹ шогирдларидансиз. Сиз қўлингизга қамчини ушлаганингизда ҳам бўларди!

— Қамчи-ку яхши нарса-я, аммо, — деди Базаров, — энг сўнги томчига қараб қолдик...

Евдоксия унинг сўзини бўлиб:

— Нима дедингиз? — деб сўради.

— Шампанскийнинг томчисига, муҳтарам Авдотья Никитишна, шампанскийнинг деяпмиз, сизнинг қонингиз томчисига эмас.

Евдоксия сўзини давом этдириб:

— Бировлар хотин-қизларга ҳужум қилиб гапирганда мен бепарво қулоқ солиб тураолмайман: бу — яхши эмас, яхши эмас, уларга ҳужум қилгандан кўра Мишленинг *De l'amour*² китобини ўқиб чиқинглар. Бу ажойиб бир асар! Ажойиб! — деди. Кейин жуда галати бир ноз билан қўлини диванининг фикимланган

1. Ойтапий ҳаёт қондалари тўғрисида қадимги рус мажмуаси. Бунага мувфиқ, оила ичида унинг бошлиғи ҳоким бўлиб, аёла киши жуда қамситилиши керак бўлган.

2. Француз тарихчиси ва публицисти. Бу китоби узининг бир-қанча тарихий асарларида либерализм фоялариши тарғиб қилган «*De l'amour*» — «Муҳаббат тўғрисида».

Бстнгига ташлаб: — Афандилар, энди ишқ-муҳаббат тўғрисида гаплашайлик,— деб қўшиб қўйди

Бирданига ҳамма жим бўлиб қолди.

— Йўқ, ишқ-муҳаббат тўғрисида гаплашишнинг нима кераги бор,— деди Базаров,— сиз ҳали Одинцовга тўғрисида гап очган эдингиз шекилли... Унинг отини шундай деб атадингиз шекилли? Бу хонимнинг ўзи ким?

— Жонон! Жонон! — деди Ситников қийиллаб,— мен ҳали сизни таништираман. Жуда ақллик, бэй хотин, ўзи тул. Афсуски, у ҳали унчалик ма'лумог эгаси эмас: у бизнинг Евдоксиямиз блан яқинроқ танишганда яхши бўларди. Сизнинг саломатлигингизга ичаман, Eudoxie! Уриштирайлик! «Et toc, et toc, et tin-tin-tin! Et toc, et toc, et tin-tin-tin!»¹

— Victor. Сиз жуда шўхсиз.

Понушта узоқ давом этди. Шампанскийнинг биринчи шишасидан кейин иккинчиси, учинчиси ва ҳатто тўртинчиси келди... Евдоксия тинмай шақиллаб гапираверди. Ситников ҳам ундан қолишмади. Улар никоҳ нима — хурфатми, ёинки жиноят; одамлар қандай тугилади — бир хилдами, ёки йўқ; шахсият зотан нимадай иборат, деган масалалар тўғрисида жуда кўп гапиришди. Ниҳоят, иш шунга бориб етдики, ичган виносининг та'сири блан тамом қизариб кетган Евдоксия, созланмаган пионинани ялпоқ тирпоқлари блан чалиб, бўғиқ товуш блан аввал лўлича ашула, кейин эса Сеймур-Шиффнинг: «Мудрайди уйқнда Гранада» деган романини айтди. Ситников эса, бошнини шарф блан боғлаб олиб, ашуланинг

«Лабларимиз жипслашди

Ширин ўпишмоқ учун».

деган бандга келганда эс-ҳушини йўқотган ошиққа тақлид қилиб ўтирди.

Ниҳоят, Аркадий чидаб тураолмади. У ҳаммага эшитдириб:

— Жаноблар, энди буниси жинпиликка айланиб кетди,— деди.

¹ Қадаҳлар жаранглашига тақляд қилиб айтган ашула.

Кўпроқ шампанский блан овора бўлиб, суҳбатга ора-сирагина кулги гаплар қистириб ўтирган Базаров қаттиқ бир эснади-да, ўрнидан туриб, уй эгаси блан хайрланмасданоқ Аркадий блан бирга чиқиб кетди. Уларнинг орқасидан Ситников ҳам югуриб чиқди.

У гоҳ Аркадийнинг, гоҳ Базаровнинг олдига югуриб ўтиб:

— Хўш, қалай? Нима дейсиз? Мен сизларга айтмадимми: ажойиб зот деб! Мана шунақа аёллардан бизда кўпроқ бўлса эди! Евдоксия ахлоқда ўрнак бўладиган аёл, деди.

Шу топда улар қовоқхона олдидан ўтиб борар эдилар. Базаров қовоқхонани қўли блан кўрсатиб:

— *Сенинг* отангнинг мана бу жойи ҳам ахлоққа ўрнак бўладиган жойми? — деб қўйди.

Ситников яна чийиллаб кулди. У ўзининг насл-насабидан уялар ва Базаровнинг қўққисдан сенсирашидан хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмади.

XIV

Бирнеча кундан кейин губернаторникида бал бўлди. Матвей Ильич ҳақиқий «байрам қаҳрамони» эди. Губерна оқсоқоли (предводителя) ўзининг фақат Матвей Ильичнинг ҳурмати учунгина келганини ҳаммага ва ҳаркимга бирма-бир айтиб юрарди. Губернатор эса, ҳатто балда ҳам бир жойда қотиб туриб бўлса ҳам, «буйруқ бериш» блан овора эди. Матвей Ильичнинг хуш муомаласини фақат унинг улуғворлигига бараварлаштира мумкин эди. У ҳарбир кимсани — ба'зиларни ёлгон, ба'зиларни эса ҳурмат блан эркалади; хонимларга «*en vrai chevalier français*»¹ деб хушомад қилар ва мансабдорларга хос тўхтовсиз, жаранглаган овоз блан, қаҳ-қаҳлаб кулгани-кулган эди. У, Аркадийнинг орқасига қоқиб, уни баланд овоз блан «жиянгинам» деб атади, эскирган фрак кийган Базаровга юзакигина, лекин лутфан кўз ташлаб, тушуниб бўлмайдиган, лекин ёқимли қилиб тўнғиллаб бир-икки сўз қилди, унинг сўзларидан фақат «мен»... ва «жа» деган нарсаларни анг-

¹ Чин француз кавалеридек.

лаш мумкин эди, холос. Ситниковга эса қўлини чўзди-ю, лекин тескари ўгирилиб кулиб қўйди. Ҳатто балга ҳеч ясан-тусансиз кир қўлқоп кийиб, аммо сочига жаннат қуши қадаб келган Кукшинага ҳам «enchante»¹ деб қўйди. Залда одам кўп, йигитлар ҳам сероб эди. Оддий одамлар деворга қапишиб туришар, ҳарбийлар эса зўр бериб танца қилар эдилар. Ҳарбийлардан айниқса биттаси жуда берилиб танца қиларди, бу киши олти ҳафтача Парижда туриб, «zizi», «Ah fichtrrre», «pst, pst, mon bibi» ва бошқа шу сингари гапларни ўрганиб келган ва бу сўзларни жуда келиштириб, чинакам парижча *олиптагарчилик* блан талаффуз этар ва шу блан бирга «si j'aurais» дейиш ўрнига, «si j'avais» деб айтар, «absalument»² сўзини «албатта» ма'носида исте'мол қилар эди. Хуллас, французчани великорус — француз шеваси блан, я'ни французлар бизларга: бизнинг тилмизда фаришта сингари, «comme des anges»³ гапирасиз, деб айтишга эҳтиёж йўқлигини билганларидан улар биздан куладиган шева блан гапирар эди.

Аркадий, билганимизча, танцага уста эмас эди. Базаров эса бутунлай танца қилмас эди: улар иккови ҳам бир бурчакка кириб олган эдилар, улар ёнига Ситников ҳам келиб қўшилди. Ситников ҳарбир ўтган кишига нафрат блан қарар ва заҳарханда пичинглар отиб, бенбо уёқдан-буёққа қарар ва шундан роса ҳузур қилаётгандай кўринар эди. Шу пайтда бирданига унинг чехраси ўзгарди ва Аркадийга бурилиб, гўё довдираб қолган кишидек, «Одинцова келди» деди.

Аркадий бурилиб караган эди, зал эшиги ёнида турган қора куйлакли, новча аёлни кўрди. Бу хоним ўзининг келинган қадди-қомати блан Аркадийни ҳайратда қолдирди. Унинг очиқ қўллари бениҳоят келинган гавдаси бўйлаб осилиб турарди; ярқираб турган сочларидан елкалари устига чиройли бўлиб фукция⁴ гулининг новдачалари солиниб тушган эди. Унинг бироз дўнг, ошпоқ пешонаси тагидан нурли кўзлари ўйчан

1 Мафтув бўлдим.

2 Мутлақо деган сўздир.

3 Фаришта каби, я'ни жуда тўғри.

4 Уйда ўстириладиган чиройли гул.

эмас, осойништа ма'ноли қараб турар, лабларнда эса хиёл табассум бор эди. Унинг юзида қандайдир мулоимгина, юмшоққина куч борлиги сезилиб туради.

Аркадий Ситниковдан:

— Сиз у блан танишмисиз? — деб сўради.

— Юзакигина. Истасангиз мен сизни таништириб қўяй?

— Майли... шу ўйин тамом бўлгандан кейин.

Базаров ҳам Одинцовага диққат блан назар ташлади.

— Бу қандай қомат-а? — деди у.— Бошқа хотинларникига сра ўхшамайди.

Ўйин тамом бўлгандан кейин Ситников Аркадийни Одинцова олдига бошлаб борди; лекин Одинцова блан ўзи ҳам яқин таниш бўлмаса керак, гапидан адашиб қолди. Одинцова ҳам унга бироз таажжубланиб қаради. Аркадийнинг фамилиясини эшитганидан кейин, Одинцованинг юзида қандайдир шодлик асари пайто бўлди. У, Аркадийдан «Сиз Николай Петровичнинг ўғли эмасмисиз?» деб сўради.

— Ҳа, худди шундай.

Одинцова сўзида давом қилиб:

— Мен отангизни икки марта кўрганман, лекин у киши тўғрисида кўп эшитганман. Сиз блан танишувимга жуда хурсандман,— деди.

Шу орада қандайдир бир ад'ютант Одинцованинг олдига югуриб келиб, танцага таклиф қилди. Одинцова розилик билдирди.

Аркадий эхтиром блан:

— Сиз ҳам танца қиласизми? — деб сўради.

— Ҳа, танца қиламан. Сиз мени танца қилмайди деб ўйловдингизми? Еинки қариб қолган деб билдингизми?

— Кечирасиз, ҳеч-да... Ундай бўлса мазуркага сизни таклиф қилишга ижозат беринг.

Одинцова мулоимгина кулди-да, марҳамат, деди ва Аркадийга кибр блан эмас, эрга теккан қизлар ёш укаларига қандай қарасалар, шундай қараб қўйди.

Одинцова Аркадийдан сўзгина каттароқ бўлиб, йиғирма тўққиз ёшга кирган эди, лекин Аркадий, улар

ўртасида бўлган, ёш тафовути анча катта бўлгандай, унинг олдида ўзини мактаб талабаси ёки оддий студент деб ҳис қилар эди.

Шу орада Одинцова олдига савлатли бир қиёфа блан Матвей Ильич келиб қолди ва унга бирнеча оғиз хушомад гап қилди. Аркадий ўзини бир четга тортдию, лекин Одинцовадан ҳеч кўзини олмади, танца вақтида ҳам ундан кўзини узмади. Одинцова мансабдор блан қандай тортинмай гаплашган бўлса, ўзи блан бирга танца қилучи ҳарифи блан ҳам шундай тортинмай гаплашар эди. У бирнеча марта секингина четга бурилиб қаради ва бир-икки марта секингина қулиб қўйди. Унинг бурни ҳамма русларнинг бурнига ўхшаш, сал катта ва терисининг туси ҳам жуда тоза эмас эди. Шунга қарамасдан, Аркадий бундай гўзал хотинни шу дамгача ҳечқачон кўрганми йўқ эди, деган фикрга келди. Унинг товуши Аркадийнинг қулоғидан ҳеч нари кетмас эди: унинг кўйлак бурмалари ҳам Аркадийнинг кўзига қандайдир бошқача, бошқа хотинларникидан кўра хушбичимроқ ва кенгроқ бўлиб, айни замонга унинг гап ҳаракатлари ҳам жуда майин, табий бўлиб кўринар эди.

Аркадий, мазурка бошланиши баяоқ, хонимнинг ёнига келиб ўтирганида юрагида қандайдир жасоратсизлик сезар ва гап бошламоқчи бўлиб, қўли блан сочларини тузатиб қўяр ва ҳечбир сўз тополмас эди. Лекин у узоқ тортиниб ва ҳаяжонланиб ўтирмади: Одинцованинг осойишталиги унга ҳам та'сир қилди: орадан чорак соат ҳам ўтмасдан отаси, амакиси, Петербург ва қишлоқ ҳаёти тўғрисида бемалол ҳикоя қилиб бера бошлади. Одинцова эса, қўлидаги елпигичини гоҳо сал очиб, гоҳо ёпиб унинг гапига астойдил қулоқ солар; бўлак йилгитлар келиб Одинцовани танцага таклиф қилгандагина Аркадийнинг гапи узилиб қоларди. Ситников ҳам уни икки марта танцага таклиф қилди. Одинцова танца қилиб бўлиб яна Аркадийнинг ёнига келиб ўтирар, яна елпигичини қўлига олар ва яна боягилек аста нафас олар эди. Аркадий эса, унинг ёнида ўтиришни, унинг кўзларига, гўзал манглайига, мулойим, жиддий ва ақлли юзига қараб гаплашишни ўзи учун

жатта бахт деб санаб, яна гапини давом қилдирар эди. **Одинцова** ўзи кам гапирар, лекин унинг сўзларидан турмушни яхши билганлиги англашиб турар эди. Унинг ба'зибир сўзларидан **Аркадий**, бу ёш аёл кўп ишларни бошидан кечирган экан, деган хулосага келди...

Одинцова **Аркадийдан**:

— **Ситников** афанди сизни менинг олдимга олиб келган вақтда ким блан гаплашиб турган эдингиз? — деб сўради.

Аркадий ҳам:

— Сиз уни кўрибмидингиз? — деб сўради. Кейин:— истараси иссиқ йигит-а, шундай эмасми? Бу киши **Базаров** деган одам, менинг дўстим бўлади,— деди.

Аркадий «ўз дўсти» тўғрисида сўзлайбошлади.

У, **Базаров** тўғрисида шунча муфассал ва шу даражада завқ блан сўзладикки, **Одинцова** унинг томонига бурилиб олиб, диққат блан унга тикилди. **Мазурка** ҳам тугай деб қолган эди. **Аркадий** эса, хонимдан ажралгиси келмасди: у бир соатча умрини шундай яхши ўтказдикки, тўғри **Аркадий** бутун шу вақт ичида гўё **Одинцова** унга лутф қилгандай, гўё **Одинцовага** миннатдорлик билдириши керак бўлгандай ҳис қилди... Лекин ёш юраклар бундай туйғудан озор топмайдилар.

Музыка товуши тинди. **Одинцова** ўрнидан тураётиб:

— Мерси¹, сиз меникига боришни ва'да қилувдингиз, дўстингизни ҳам бирга обкелинг. Ҳечбир нарсага ишонмасликка жур'ат этадиган киши блан кўришиб суҳбатлашиш мен учун жуда мароқли бўлади,— деди.

Губернатор **Одинцованинг** олдига келиб кечки овқат тайёр бўлганини билдирди ва ғамхўрлик блан унга қўлини узатди. **Губернатор** блан кетаётиб, **Одинцова** орқасига бурилиб сўпгги марта **Аркадийга** бош силкиди ва жилмайиб қўйди. **Аркадий** та'зим блан унга бош эгиб, орқасидан қараб қолди (хонимнинг кулранг тус бериб, ярқираб турган қора шойига ўралган қомати **Аркадийга** жудаям хушбичим бўлиб кўринди!) ва «шу онда у энди, менинг дун'ёда борлигимни ҳам эсидан

¹ Раҳмат.

чиқариб қўйган бўлса керак» деб ўйлаб, кўнглида қандайдир кўникиш ҳисси боғлигини сизди.

Аркадий бурчакка қайтиб келиши блан Базаров:

— Хўш, қалай? Маза қилдингми? Мана ҳозиргина битта жаноб бу хоним ҳай-ҳай-ҳай деб ўтирган эди, лекин у жаноб ҳам аҳмоққа ўхшайди. Хўш, сенингча ҳам, ҳақиқатан ҳай-ҳай-ҳай эканми? — деди.

Аркадий унга жавоб бериб:

— Мен бу гапни унча тушунолмадим, — деди.

— Ана холос! Нақадар ма'сумлик-а!

— Ундай бўлса мен сенинг жанобингга тушунолмаймаман. Одинова шубҳасиз жуда мулойим, лекин у ўзини шу қадар совуқ ва шу қадар сипоҳ тутадими...

— Писмиқ одам... биласанми! — деб унинг сўзини бўлди Базаров, — сен уни совуқ деясан. Маза деганинг ҳам ўша совуқликда бўлади-да. Мороженови яхши кўрасанми ўзинг?

— Эҳтимол, — деди Аркадий, — бу тўғрида мен ҳеч-нима деяолмайман. У сен блан танишмоқчи, мendan сени ўзиникига оборишни илтимос қилди.

— Менинг тўғрида унга нималар деганингни билламан! Ҳарҳолда, яхши иш қилибсан. Мени олиб бор. У ким бўлса ҳам — губернанинг фариштасими, ёхуд Кукшина сингари «эркин яшовчи» бир аёлми, майли, ammo мен уники сингари ягринни анчадан бери кўрганым йўқ.

Базаровнинг пасткашлиги Аркадийни ранжитди. Ammo у, кўп дўстлардек, дўстининг ўзига ёқмаган одати учун та'на қилмади... У секин гапириб:

— Сен нима учун аёлларда эркин фикр бўлиши мумкин эмас, дейсан? — деди.

— Шунинг учун ҳамки, биродар, менинг тажрибаларимга кўра, аёллар ўртасида фақат майиб кишиларгина эркин фикр қилади.

Шу блан суҳбат тугади. Иккала ёш йигит кечки овқат тамом бўлиши бланоқ дарров жўнаб кетишди. Кукшина эса асабий қаҳр блан, бироз ҳайиққани ҳолда улар кетидан кулиб қолди: на Базаров ва на Аркадий унга э'тибор қилмаганлиги ўзига жуда алам қилди. Ў, балда ҳаммадан кейин қолиб, тунги соат тўртларга-

ча Ситников блян парижчасига полька-мазуркага талца қилди. Шу ибратли тамоша блян губернаторнинг байрами ҳам тамом бўлди.

XV

Эртасига Базаров блян Аркадий Одинцова тушган мусофирхонанинг зинапоясидан чиқаётиб, Базаров Аркадийга:

— Кўрайликчи, бу зот сутэмарларнинг қайсибир туркумига мансуб экан. Кўнглим бу ерда бирор номақул иш борлигини сезаётипти,— деди.

— Мен сенга ҳайронман! Нега дегин? Сен Базаров бўлатуриб ҳалиги тор ахлоққа эргашгансан, ҳолбуки буни...

Базаров этиборсиз равишда унинг сўзини бўлиб:

— Қизиқсан-а! Биз ва бизга ўхшаш одамлар учун «номақул» сўзи «мақул» деган маъони англатганини билмайсанми? Демак, бир нарса бор. Бугун ўзинг. Одинцова жуда ғалати қилиб эрга тегибли деб, айтмадингми. Менимча, бой чолга тегиш — ғалати иш эмас, балки, аксинча, оқилона иш. Мен шаҳардаги миш-миш гапларга ишонмайман, лекин мен, маърифатли, губернаторимиз айтгандек, бу гаплар рост деб ўйлашни яхши кўраман,— деди.

Аркадий, ҳечнима деб жавоб бермади ва бўлмаганинг эшигини тақиллатди. Ливрся¹ кийган ёш бир хизматкор иккаласини ҳам катта бўлмага бошлаб кирди. Бўлма, рус мусофирхоналарининг ҳамма бўлмалари сингари, яхши ясатилмаган, аммо гуллар қўйилган эди. Тезда эрталабки оддий кийимда Одинцованинг ўзи пайдо бўлди. У баҳорги офтоб нурида яна ҳам ёшроқ бўлиб кўринар эди. Аркадий Базаровни унга таништирди ва Базаровнинг гўё бироз уялиниқираб турганига жуда ҳайрон бўлди. Одинцова эса, худди кечагидек хотиржам эди. Ўзининг уялганини Базаров ўзи ҳам сизди ва бу нарса унга алам қилди. «Аня холос! Хотия кишидан уял эмиш!» деб ўйлади ва диванга ўтириб, Ситниковдан ҳечбир қолишмасдан, муболага блян та-

¹ Дворян ва буржуа оилаларида уй хизматкорларига хос кийим.

каллуфсиз сўзга киришди. Одинцова эса, ўзининг рав-
шан кўзларини ундан узмай қараб турарди.

Анна Сергеевна Одинцова машҳур чиройлик, фриб-
гар ва қиморбоз Сергей Николаевич Локтевнинг қизи
эди. Бу одам Петербург билан Москва шаҳарларида ўн-
беш йилча тўс-тўполон қилиб, давр-даврон суриб донг
чиқазиб, правардида бор-йўғини қартага ютқазиб қўй-
гандан кейин қишлоққа кўчиб боришга мажбур бўлди
ва тез орада шу ерда вафот қилди. Ундан жуда озгина
мерос билан иккита қизи: йигирма яшар Анна билан ўн
икки яшар Катерина қолди. Уларнинг, камбағаллашиб
қолган князьлардан Х... уругига мансуб бўлган онала-
ри, оталари ҳали бардам вақтидаёқ Петербургда ўлиб
кетган эди. Отаси ўлгандан кейин Аннанинг аҳволи
жуда огирлашди. Унинг Петербургда олган ғоят гўзал
тарбияси уни қоронғи қишлоқ ҳаётидан уй-рўзғор иш-
ларининг машаққатларига яроқли қилиб мўстланмаган
эди. У бутун теварак-атрофда ҳечкимни танимас, мас-
лаҳат сўрарлик ҳечкимни йўқ эди. Отаси кўни-қўшилла-
ри билан алоқа қилишдан қочар, у қўшнилари, кўш-
нилари эса уни, ҳарқайси ўзича ёмон кўрар эди. Шун-
дай бўлса ҳам Анна бошини йўқотмади: холаси княжна
Авдотья Степановна Х-ни дарҳол олдига чақириб олди.
Бу кампир жуда баджаҳл ва такаббур бўлиб, жияни-
никига кўчиб келгандан кейин уйдаги энг яхши бўлма-
ларни ўзи олиб, эрталабдан кечгача гиди-биди қилиб,
ҳаммани безор қилар ва ҳатто богчага сайр қилишга
чиққан вақтларида ҳам ўзи ёлғиз чиқмай, бирдан-бир
крепостной кишини бўлган бадқовоқ ва устига зангор
позумент тақилган малларанг эски ливрея билан учбур-
чак қалпоқ кийган лакейни эргаштириб чиқарди. Анна
эса, холасининг бутун қилиқларига сабр билан чидаш
бериб, синглисини тарбиялаш билан шуғулланар ва
шу қоронғи бурчакда умр кечиришга кўникиб қолган-
дай кўринарди... Аммо унинг тақдири бошқача экан.
Иттифоқо уни Одинцов деган қирқ олти ёшлар чама-
сидаги жуда бой бир киши кўриб қолди, бу одам та-
биати қизиқ, васвас, семиз, вазмин ва серқовоқ бўлса-
да, лекин ақлли ва ювош бир киши эди. У, Аннага хуш-
тор бўлиб, унинг қўлини сўради. Анна унга рози бўлиб,

иккови олти йилча бирга туришди. Одинцов ўлаётганида бутун бойлигини Аннага васият қилиб қолдирди. Анна Сергеевна Одинцов ўлгандан кейин бир йилгача қишлоқдан чиқмади. Кейин синглиси блан чет элларга кетди, лекин Германиядан бошқа ерда бўлмади. Унда ҳам зерикиб,*** шаҳарида қирқ чақиримча наридаги ўзининг яхши кўрган Никольский қишлоғига қайтиб келди. Бу ерда унинг яхши ясатилган чиройли уйи, ажойиб боғчаси, гулхонаси бор эди: марҳум Одинцов, тирик вақтида, ўздан ҳечнарсани аямасди. Анна Сергеевна шаҳарга кам борарди, кўпинча иш блан бориб, тезда қайтиб келар эди. Губернада уни ёмон кўришарди, унинг Одинцовга тегиши ҳақида кўп гапалар бўлиб, унинг тўғрисида ҳархил бўлмағур гаплар тарқатишди: у отасининг фрибгарлик ишларига ёрдам қилар эди; чет элларга ҳам бекордан-бекорга борган эмас, балки бахтсизлик оқибатларини яшириш зарур бўлгани учун борган... дейишар эди дарғазаб бўлган кишилар. «Биласизми, тегирмондан ҳам бутун чиқади» дердилар унинг ҳақида. Губернанинг машҳур аскиячиси эса: «Игнашинг тешигидан ҳам ўтади» деб қўшимча қиларди. Бу гапларнинг ҳаммаси унинг қулоғига етиб турса ҳамки, бу гапларга сра эʼтибор қилмас, чунки у табиятан анча эркин ва жасур аёл эди.

Одинцова креслога суяниб, қўлларини чалмаштириб, Базаровнинг гапини тинглаб ўтирар эди. Базаров эса, одатдагидан кўра кўпроқ гапириб, суҳбатдошини ўзига жалб этишга тирришар эди. Бу эса Аркадийни яна ҳайрон қолдирди. У, Базаровнинг ўз мақсадига эришиш-эришмаслигини ҳам англай олмасди. Базаровнинг сўзларидан Анна Сергеевна қандай таассурот олганини юзидан билиш қийин эди: унинг юзи ҳамон мулойим ва нозик ифодасини ҳеч ўзгартмас эди. Унинг гўзал кўзлари диққат блан, лекин жуда осойишта боқиб турарди. Базаровнинг дастлаб келишидаёқ бундай қийпаглаши, Анна Сергеевнага бадбўй ҳид ёки хунук овоз сингари ёмон таʼсир этган эди. Лекин Одинцова, Базаровнинг уялганини дарров сезиб қолган ва ҳатто бундан кайфланган эди. У фақат ҳаёсизлигини ёмон кўрар, аммо Базаровни ҳаёсиз бир киши деб ҳечким ҳам

айтаолмас эди. Уша кунн Аркадий бирнеча марта таажжубда қолди. У Базаров Одинцова каби ақлли бир аёл блан ўз маслагн ва назарлари тўғрисида сўзлашар деб ўйлаган эди, чунки Одинцова «ҳеч нимага ишонмай-диган киши блан» сўзлашмоқни ўзи ҳам истарди. Лекин Базаров ўз маслак ва назарлари ўрнига медицина, го-меопатия ва ботаника ҳақида гап сотиб ўтирди. Одинцова эса, ўзининг ёлғиз яшаган даврини бекор ўтказмаган экан: у, бирнеча яхши китобларни ўқиган ва русчани талаффуз блан гапирарди. У бошда музика тўғрисида сўз очди, аммо Базаровнинг сан'атни инкор этишлигини фаҳмлаб, Аркадий халқ оҳангларининг аҳамияти тўғрисида гап очишига қарамасдан, аста-секин гапни ботаникага буриб юборди. Одинцова Аркадий блан худди ўзининг укаси сингари муомала қиларди, я'ни унинг фақатгина содда ва ма'сум ёншлигини ҳурмат қилгандай кўринарди, холос. Уларнинг турли масалалар тўғрисида аста-секин қилган ҳаргурли суҳбатлари уч соатдан ошиқ давом қилди.

Ниҳоят, дўстлар ўринларидан турдилар ва хайрлашабошладилар. Анна Сергеевна, уларга мулоимгина қараб, иккаласига ҳам ўзининг чиройли оппоқ қўлини чўзди, сўнгра, бирпас ўйлаб турганидан кейин, икки-ланиброқ, лекин яхшигина табассум блан:

— Жаноблар, агар зеркиб қоламиз демасаларингиз, бизникига, Никольскийга марҳамат қилинглар,— деди.

— Кечирасиз, Анна Сергеевна,— деди Аркадий,— аксинча, сизникида бўлишнинг ўзи бир бахт...

— Сиз-чи, Базаров афанди?

Базаров фақат та'зим қилди ва Аркадий дўстининг қизарганини пайқаб яна бир марта таажжубланди. Қўчага чиққандан кейин Аркадий Базаровга:

— Қалай, сен уни ҳали ҳам ҳай, ҳай, деб ўйлаяпсанми? — деди.

Базаров унга э'тироз қилиб:

— Қим билади дейсан! Кўрдингми, ўзини қандай тутуди! — деди Базаров бироз сукут қилганидан кейин, — герцогиня, хонимлардан экан-да. Орқа этагини узун қилиб, бошига тож кийса бас,— деб қўшимча қилди.

— Бизнинг герцогияларимиз русчани бундай гапирмайдилар,— деди Аркадий,

— Дун'ё кўрган, оғайни, бизларнинг нонимиздан татигаш.

— Шундай бўлса ҳам жуда соз,— деди Аркадий.

— Заб гавдаси бор экан-да! — деди Базаров,— жуда анатомически театрига боп экан,

— Қўйсангчи, Евгений, азбаройи худо! Шу ҳам гап бўлдим.

— Аччигинг келмасин, нозли йигит. Иш қилиб бирийчи сорт. Уйига бориш керак.

— Қачон?

— Менга деса индинга. Бу ерда нима ҳам қилдик! Ёинки Кукшина блан шампанский ичишамизми? Ё бўлмаса сенинг қариндошинг бўлган либерал мансабдорнинг гапларини эшитиб ўтираамизми?.. Индинга албатта борамиз. Айтгандек, отамнинг кўргони ҳам у ердан узоқ эмас. Никольское*** йўли устида-ку, ахир?

— Шундайми?

— Optime.¹ Ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Фақат аҳмоқлар ва билармандларгина ўйланиб ўтиради. Мен сенга яна қайтариб айтаманки: заб гавдаси бор экан.

Уч кундан кейин иккала дўст Никольскийга қараб йўл олди. Ҳаво очиқ бўлиб, кун унчалик иссиқ эмас эди ва семиз извош отлари, ўриб тугилган думларини сал-пал силжитиб, баравар чошар эди. Аркадий йўлга қараб жилмайиб борар, нимага жилмайганини ўзи ҳам билмасди.

— Мени табрикла,— деди Базаров,— бугун 22 июнь, менинг фариштам кун². Қани, фариштанинг шагофатини кўрамиз,— кейин товушини пасайтириб:— бугун мени уйда кутишади... майли, кутишса кутиша-версин, ҳечқиси йўқ!

XVI

Анна Сергеевнанинг кўргони яланглик ва пишаб бир адр устига жойлашган эди. Унга яқин жойда оппоқ ус-

¹ Optime (лотинча) — жузв соз.

² Фаришта кини (день ангела) — диндор христианларда бярорнинг исми черков томонидан байрам қилинадиган бирор авлиё ёки фаришта исмига тўғри келган кун.

гулли, яшил тунука томли, гишдан солинган сариқ бутхона кўришиб турарди. Бутхонанинг катта эшиги тепасига италиянчасига — «Исонинг тирилиши»ни ифода қиладиган аl fresco расми ясалган эди. Айниқса энг олдинда қучоқини очиб турган мис қалпоқли қорамғиз жангчининг сурати чиройли кўринарди. Бутхонанинг орқасида узоқ-узоқларга чўзилиб кетган икки қатор қишлоқ уйлари бўлиб, ба'зибир уйлариинг похол томи тепасида мўрилари кўришиб турарди. Боёнлар уйи бутхона блан бир усулда, я'ни бизда Александр услуби деб машҳур бўлган услубда солинган эди. Бу уй ҳам сариқ ва томи яшил рангга бўялган, оқ устунлари ва равоқида герб расми солинган фронти¹ бор эди. Ҳар иккала биёни ҳам марҳум Одинцовнинг ма'қуллаши блан губерна архитектори солган эди. Одинцов иморатга ҳархил янгиликлар киритишини ёқтирмас, уларни ўзбошимчалик ва бема'ни гаплар деб айтаётди. Уйнинг ҳар иккала томонида қадимги богнинг дарахтлари ўсиб ётар, тепалари қирқилган арчали хиёбон тўғри уйнинг эшигига элтар эди.

Базаров блан Аркадийни даҳлизда устларига ливрея кийган иккита новча хизматкор қарши олди, уларнинг биттаси дарҳол дворецкий²га хабар қилиш учун чопиб кетди. Дворецкий, устига қора фрак кийган йўгон бир киши, дарров ҳозир бўлди, меҳмонларни гилламплар ёзилган зинапоя блан алоҳида бир уйга олиб чиқди, бу уйда улар учун иккита кровать ва зарур бўладиган ҳамма безак асбоблар олдиндан тайёрлаб қўйилган эди. Уйда яхши тартиб борлиги сезилиб турарди: ҳамма ер озода, худди министрлар қабулхонасидаги сингари, ҳамма жойдан қандайдир хушбўй хиданқиб турарди.

Дворецкий меҳмонларга мурожаат қилиб:

— Анна Сергеевна сизларни ярим соатдан кейин ўз олдиларига марҳамат қилишларингизни сўрайдилар, унгача ўзлари томонидан бирор амр-фармон йўқми? — деди.

¹ Фронтон — биёнинг равоқида уч бурчак қилиб ясалган безак.

² Уя хизматкорларининг каттаси.

Базаров унга жавобан:

— Ҳозирча йўқ, муҳтарам оҳсқол, мэрҳамат қилиб бир рюмка арақ келтирсангиз бас,— деди.

— Хўн бўлади,— деб бирсз ажабланиб жавоб қайтарди-да дворецкий ва этикларини гарчиллатиб эшикка чиқиб кетди.

— Қандай назокат-а! — деди Базаров.— Герцогинянинг худди ўзгинаси-я.

— Герцогиня эмиш-а,— деб э'тироз қилди Аркадий унга,— герцогиня бўлганида сен билан мен сингари киборларни биринчи кўришдаёқ уйига чаққриб бўпти.

— Хусусан келгусида табиб бўлишга ҳозирлик кўручи, табиб боласи, дьячок¹ набираси мени айтсанг-чи... Менинг дьячок набираси эканлигимни ўзинг ҳам биласан-ку?..

Базаров, бироз сукутдан кейин, лабларини буриб:

— Сперанский² сингари,— деб қўшиб қўйди,— ҳар ҳолда у ўзини анчагина эркалатиб қўйибди: бу хонининг назокатлигией! Ҳали фрак ҳам киярмиз дейман-а?

Аркадий фақат кифтини қоқиб қўйди... аммо у ҳам бир қадар тортинар эди.

Ярим сөзтаң кейин Базаров билан Аркадий меҳмонхонага киришди. Меҳмонхона кенг ва баланд, анча безатилган бўлса ҳам, лекин унчалик дидга ўтирмас эди. Қимматбаҳо вазмин мебельлар зарҳал югуртирилган қорамтир қоғоз ёпиштирилган девор тагига олатдагича қатор қилиб тизиб қўйилган эди, марҳум Однцов бу қоғозларни бир вақтлар Москвадан, ўзининг бир майфуруш савдогар ошнаси орқали ёздириб олдирган эди. Тўрдаги диван тепасида бўртиқ юзли, сариқ сочли бир эркакнинг сурати осиглик бўлиб, гўё

¹ Поп ёрдамчиси, бутхона қўнғироқчиси.

² Сперанский, Михаил Михайлович (1772- 1839 йиллар) — Александр I замондаги давлат ходими. Бу киши Россияда капитализм тараққиётини енгилайтиш мақсади билан давлат тўғрисида ислоҳ қилиш тўғрисида лойиҳа тузган. Бу лойиҳа, катти ер эгаларининг қаршилик кўрсатиши орқасида амалга ошмаган. Сперанский поп ўғли бўлиб, семинарияда (ўрта диний мактабга), кейин диний академияда ўқиган. Бу ўринда Базаров, дьячок набираси бўлгани учун, ўзини шу кишига ўхшатиб гапирди.

меҳмонларга қандайдир ҳўмрайиб қараб тургандай эди.

— Узи бўлса керак,— деб шивирлади Базаров Аркадийга ва бурнини бурштириб илова қилди:— ё қочамизми?

Лекин шу онда хоним кириб келди. Унинг устида юнқа атлас кўйлак, қулоқ орқасига тушириб текис қилиб таралган сочлари тиниқ ва тоза юзига ёш қизлар тусини бериб турар эди.

— Гапингизнинг устидан чиққанингиз учун, ташаккур билдираман,— деб гап бошлади у,— марҳамат қилиб менга меҳмон бўлингиз; жойимиз ёмон эмас. Мен сизларни синглим билан таништираман. У фортепьянони яхши чалади. Сиз учун, Базаров афанди, бунинг аҳамияти бўлмаса керак; аммо сиз, Кирсанов афанди, музикани яхши кўрасиз шекилли. Синглимдан бошқа бу ерда кэмпир холам ҳам туради. Ҳа, айтгандай гоҳ-гоҳо карта ўйнаш учун қўшнимиз ҳам кириб туради. Улфатларимиз ана шулардан иборат. Қани энди ўтирайлик.

Одинцова ўзининг бу кичкина нутқини, худди ёдлаб олгандек, чертиб-чертиб гапирди; кейин Аркадийга мурожаат қилди. Унинг онаси Аркадийнинг онасини билар экан ва ҳатто Николай Петровични яхши кўриб қолган чогида сирдоши ҳам бўлган экан. Аркадий марҳума онаси ҳақида берилиб гапирарди; Базаров эса, бу орада суратларни тамоша қилиб ўтирди. У ичида «Қандай ювош қобил бўлиб қолдим-а» деб ўйларди:

Бўйнига кўк қорғи тақилган чиройли бир този, тирноқлари билан полни тиқирлатиб югурганича меҳмонхонага кириб келди. Унинг орқасидан қора сочли ва қорамгаиз, бироз думалоқ, аммо юзи ёқимли, кичикроқ қорамтир кўзли ўн саккиз яшар бир қиз ҳам кириб келди. У қўлида гул тўлатилган саватни кўтариб турарди.

— Мана, менинг Катям ҳам келди,— деди Одинцова, боши билан унга ишора қилиб.

Катя, секингина опаси ёнига келиб ўтирди-да, гулларни саралай бошлади. Фифи отли този қуйруғини ўйнатиб, навбатма-навбат меҳмонларнинг олдига келди-да, совуқ тумшугини уларнинг қўлига сурқади.

— Ҳаммасини ўзинг уздиши ми? — деб сўради Одинцова.

— Ҳа, ўзим,— деди Катя.

— Холам чой ичгани келадиларми?

— Келадилар.

Катя гапирган маҳалда жуда мулойим, уялиб ва салимий жилмаяр, кандайдир қизиқ қилиб пастдан юқорига қараб қўярди. У ҳали довча эди: товуши ҳам, юзидаги майин туклари ҳам, пуштиранг қўллари ҳам, хиёл қисилган елкалари ҳам.. У ҳадеб қизарар ва тез-тез нафас оларди.

Одинцова Базаровга мурожаат қилиб:

— Евгений Васильич, сиз кўнгил учун сурат қараяпсиз. Суратга қизиқмайсиз-ху, ундан кўра бизга яқинроқ келинг, бирор нарса тўғрисида баҳслашайлик,— деди.

Базаров яқинроқ келиб ўтирди да:

— Нима тўғрисида?— деб сўради.

— Нима тўғрисида десангиз. Айтиб қўяйки, мен жуда ўжар баҳслашучиларданман.

— Сиз-а?

— Ҳа, мен. Бу сизни ажаблантираётганга ўхшайди. Нега?

— Чунки сиз, менинг билишимча, жуда совуққон бир кишисиз, ҳолбуки баҳслашиш учун қизиққон бўлиш керак.

— Қандай қилиб сиз менинг табиатимни бундай тез билиб олдингиз? Аввало, мен жуда сабрсиз ва ўжарман, энг яхшиси буни Катядан сўранг? Ундан кейин, ҳарбир масалага мен жуда тез қизиқаман.

Базаров Аиша Сергеевнага қараб қўйди.

— Эҳтимол, буни мендан кўра ўзингиз яхшироқ биласиз. Демак, баҳслашмоқчи бўласиз, марҳамат қилинг. Мен альбомингиздаги Саксония Швейцариясининг¹ манзараларини тамоша қилдим, сиз мени суратга қизиқмайсан дейсиз. Сиз бу гапни менда сан'аткорлик ҳаваси йўқ деб гумон қилганингиз учун айтдингиз. Тўғри, ҳақиқатан менда у нарса йўқ, лекин бу

¹ Германияда Елва дарёси бошидаги гўзал тоғли бир жой

манзаралар мени геология нуқтаи назаридан, масалан, тоғларнинг тузилиши жиҳатидан қизиқтириши мумкин.

— Кечирасиз; геолог бўлсангиз расмлардап кўра геологияга оид махсус асарларга мурожаат қилардингиз.

— Китобда ўн саҳифа блан баён қилинган нарсани расм менга осонгина, яққол кўрсатиб бериши мумкин.

Анна Сергеевна бироз сукут қилиб турди, кейин тирсаги блан столга таяниб ва шу ҳаракати блан юзини Базаровга яқинлаштириб:

— Демак, сизда заррача ҳам сан'аткорлик ҳаваси йўқ экан-да? Бу қандоқ бўлди?

— Менга унинг нима кераги бор, айтингчи?

— Ҳеч бўлмаганда одаиларни таниш, билиш учун. Базаров кулиб қўйди.

— Биришчидан, бунинг учун турмуш тажрибаси деган нарса бор; иккинчидан эса, сизга арз қилай, айрим шахсларни билиб олиш қийин нарса эмас. Ҳамма одамлар, жисмоний жиҳатдан ҳам, руҳий жиҳатдан ҳам бир-бирларига ўхшайдилар. Ҳарбиримизда ҳам мия, талоқ, юрак ва ўпка бир хилда тузилган. Ма'навий хусусиятлар деган нарса ҳам шундай: ба'зи бировларда бўладиган жуз'ий фарқнинг ҳечбир аҳамияти йўқ. Одамларнинг нима эканини билиш учун бир нафар одам кифоя қилади. Одамлар ўрмондаги дарахтлар сингаридир; ҳечбир боганик ҳарбир қайини дарахти ўстида алоҳида шуғулланиб ўтирмайди.

Шошмасдан гул саралаб ўтирган Катя ҳайрон бўлиб Базаровга бошини кўтариб қаради ва унинг бепарво кўз қарашига тўқнаш келиб қолиб, қулоқларигача қизариб кетди. Анна Сергеевна эса бош чайқаб қўйди.

— Ўрмондаги дарахтлар денг-а,— деб такрорлади у,— демак, сизнингча, аҳмақ киши блан ақлли киши ўртасида, яхши блан ёмон ўртасида фарқ йўқ экан-да?

— Йўқ. Касал киши блан соғ киши ўртасида қандай фарқ бўлса, шундай фарқ бор. Сил касали блан оғриган кишининг ўпкаси, тузилиш жиҳатдан бизларники сингари бўлса ҳам, лекин бошқача бўлади. Биз а'зодаги касалликларнинг нимадан келиб чиқишини

тахманан бўлсаям биламиз. Ма'навий касалликлар эса, ёмон тарбияланишдан, одамнинг ёшлигиданоқ миясига сингдирилган ҳархил нуқсонлардан, қисқаси жамиятнинг ярамас аҳволдалигидан келиб чиқади. Жамиятни туватсангиз касалликлар ҳам бўлмайди.

Базаров бу гапларни «ишонсанг ҳам, ишонмасанг ҳам — менга барибир!» дегандай қиёфа билан гапирарди. У ўзининг узун бармоқлари билан чакки соқолини сийпаб, ҳадеб бурчакларга кўз югуртирар эди.

Анна Сергеевна:

— Демак, сиз, жамият тuzалгандан кейин аҳмоқлар ҳам, ёмонлар ҳам бўлмайди деб ўйлайсизми? — деди.

— Ҳарҳолда, жамият тўғри тuzилган бўлса одам аҳмоқми, ақллими, яхшими, ёмонми — ҳеч фарқи бўлмайди.

— Ҳа, тушундим, тушундим. . ҳамманинг талоғи бир хилда бўларкан.

— Ҳудди шундай, хоним.

Однцова Аркадийга мурожаат қилиб:

— Сиз нима дейсиз, Аркадий Николасвич, — деб сўради

— Мен Евгенийнинг фикрига қўшиламан, — деди у.

Катя Аркадийга ер остидан қараб қўйди.

— Сизлар мени ҳайратда қолдираяпсизлар, афандилар, — деди Однцова, — лекин биз ҳали бу тўғрида сизлар билан яна гаплашармиз. Ҳозир холамиз чой ичгани келаяптиларкан, бечорани тинч қўйишимиз керак.

Анна Сергеевнанинг холаси, княжна Х... ая меҳмонхонага кириб келди. Бу жуда ориқ ва пакана, юзи муштдай кичкина хотин бўлиб, унинг олпоқ улама сочлари тагидан қараб турган кўзлари заҳар ва ҳаракатсиз бир кампир эканлигини кўрсатиб турар эди. У, эшикдан кириши билан меҳмонларга бош эгар-эгмас, кенг бахмал курсига ўтирди. Бу курсига у кишидан бўлак одамнинг ўтиришга ҳақи йўқ эди. Катя унинг оёқлари тагига кичкина курсича обкелиб қўйди, кампир унга раҳмат ҳам демади, ҳатто қарамадиям, ўзининг бутун нимжон гавдасини ўраб турган қалин сариқ рўмоли тагидаги кўзларини қимирлатибгина қўй-

ди. Княжна сариқ рангини яхши кўрарди: унинг чепчи-гидаги лентаси ҳам оч сариқ эди.

— Яхши ухладингизми, холажон? — деб сўради Одинцова, овозини баралла қўйиб.

Унга жавоб бериш ўрнига:

— Бу ла'нати ит яна шу ерда экан-ку,— деб мингиллади кампир ва Фифини ўз томонига қўрқа-писа икки қалам қўйганини кўриб:— қоч, йўқол!— деб қичқирди.

Катя Фифини чақириб, унинг учун эшикни очди.

Фифи эса, айлантиргани обкетишаяпти деб ўйлаб, чопиб ташқарига чиқди, аммо эшик орқасида ёлғиз қолганини кўриб, эшикни тирнамоққа ва увламоққа бошлади. Кампир қовоғини солиштирди. Катя чиқмоқчи бўлган эди..

— Чой ҳам тайёр бўлса керак деб ўйлайман?— деди Одинцова.— Қани, жаноблар, холажон, чойга марҳамат қилинг.

Княжна индамасдан ўрнидан турди да, ҳаммадан бурун меҳмонхонадан чиқди. Унинг кетидан ҳамма столовойга чиқди. Столовойда ливрея кийган ёш казак хизматкор бола кампирнинг ёстиқлар қўйилган ўзига хос курсисини тақур-туқур қилиб жойига обкелиб қўйди, кампир келиб ўтирди. Чой қуяётган Катя герб гулли пиёладаги чойни дастлаб кампирга узатди. Кампир эса, пиёласига асал солди (кампир ўзи ҳечнарсанга пул сарф қилмасаям, чойни қанд билан ичиш ҳам қиммат, ҳам гуноҳ деяр эди), бирдан хириллаган овоз билан:

— Кнесь! Иван нима деб ёзипти? — деб сўради

Унга ҳечким жавоб қайтармади. Базаров билан Анкадий бу ердагилар кампирни ҳурмат қилишса ҳам, унга эътибор қилмаганликларини дарров сездилар. Базаров: «бу киши князь *авлодидан*, шунинг учун соғлатга асраётган эканалар» деб ўйлади... Чойдан кейин Анна Сергеевна сайр қилиб келишни таклиф қилди, лекин ёмғир томчилаб тургани сабабдан, кампирдан бошқа ҳамма меҳмонхонага қайтиб келди. Анна Сергеевнанинг карта ўйинини яхши кўрадиган қўшниси

1 Князь сўзининг бузиб айтилган шакли.

Порфирий Платонич деган киши ҳам келиб қолди. Бу киши йўғонгина, оёқлари қисқагина, ўзи йўниб ясалган каби хипча, жуда боадаб ва кулонгич бир мўйсафид эди. Кўпроқ Базаров блан гаплашиб ўтирган Анна Сергеевна ундан: — Порфирий Платонич блан эскича преферанс ўйнамайсизми? — деб сўради. Базаров эса, келгусида уезд доктори бўлиш учун ўзининг шу мансабга олдинданоқ ҳозиргарлик кўриши кераклигини гапириб, рози бўлди.

Анна Сергеевна:

— Эҳтиёт бўлинг, Порфирий Платонич блан биз сизни снгамиз,— деб қўйди. Кейин Катяга қараб:

— Сен, Катя, Аркадий Николаевичга бирор нарса чалиб бер; у киши музикани яхши кўради, бизлар ҳам эшитиб ўтираемиз,— деди.

Катя шушламайгина фортепьяно олдига борди; Аркадий ҳам, гарчи музикани яхши кўрса-да, мажбуран унинг кетидан кетди: Аркадий «Одинцова мени атайлаб турғизди» деб ўйлади, чунки унинг кўнглида, ўз ёнида бўлган ҳарбир еш йиғитникига ўхшаш, қандайдир туманли ва кишини эзути ишқ-муҳаббат туйғуси сингари бир нарса жўш урган эди. Катя фортепьянонинг қопқоғини очди-да, Аркадийга қарамасдангина, паст овоз блан:

— Нима чалиб берай? — деб сўради.

— Ихтиёр ўзингизда,— деб жавоб қайтарди Аркадий лоқайдгина. Катя ўз вазиятини ўзгартирмасдан:

— Сиз қандай музикани яхшироқ кўрасиз?— деб қайта сўради.

— Классик музикани,— деб худди боягича жавоб қилди Аркадий.

— Моцартни яхши кўрасизми?

— Ҳа.

Катя Моцарт асарларида я це-моль соната-фантазиясини ахтариб топти. У, бироз оғирроқ ва руҳсиз чалса-да, лекин жуда яхши чаларди. Катя лабларини маҳкам қимтиб, нотадан кўзини олмасдан, қимирламай, тўғри ўтирарди ва фақат сонатанинг охирига келгандагина юзи ўт каби ёниб, паришон сочининг бирнеча толасигина қора қоши устига тушди.

Аркадийни хусусан сонатанинг сўнгги қисми жуда ҳайратда қолдирди, унда қандайдир беғам ва кишини мафтун этадиган кўнгилли бир кўй орасида тўсатдан қайғули ва фожиали бир оҳанг пайдо бўлиб қолди... Броқ Моцарт садолари блан унинг бошида қўзғолган хаёлларнинг Катяга ҳеч алоқаси йўқ эди. Аркадий Катяга қарар экан: «бу қиз чакки чалмайди, ўзи ҳам чакки эмас» деб ўйлади, холос.

Сонатани тамомлагандан кейин, Катя, қўлини фортепьянодан олмасдан туриб, «басми?» деб сўради. Аркадий эса, сизни ортиқ машаққат чектиришга ҳаддим сизмайди, деди ва у блан Моцарт тўғрисида гаплаша кетди. Аркадий ундан бу сонатани ўзингиз танладингизми, ёйинки сизга биров тавсия қилдимиз? — деб сўради. Лекин Катя унга қисқагина жавоб бердию, хаёлга чўмди. У, ўзида шундай ҳол воқи' бўлиб қолган чоқларда узоқ вақт гапирмай, жим туриб қолар эди, унинг чеҳраси ҳам ўжар, қарийб анқов тусига кирар эди. У, қўрқоқ ҳам эмас, балки бировга ишонмайдиган ва ўзини тарбия қилган опаси томонидан бироз чўчитиб қўйилган бир қиз эди, опаси эса бундан мутлақо беҳабар эди. Аркадий бу ҳолни кўриб, шу орада уйга қайтиб кирган Фифини чақириб олди-да, бепарво бир ҳолат ҳосил қилмоқ учун, мулоҳим жилмайиб, итнинг бошини сийпалайбошлади. Катя эса, яна гул саралашга киришди.

Базаровнинг эса жарима тўлашдан боши чиқмасди. Анна Сергеевна картага жуда уста, Порфирий Платонич ҳам бўш келмасди. Базаров ютқазиб қўйди, ютқазган пули кўп бўлмаса ҳам, лекин анчагина алам қилди. Қечки овқат маҳалида Анна Сергеевна яна ботаника ҳақида сўз очди.

— Эртага эрталаб сайрга чиқайлик,— дейди у Базаровга,— мен сиздан дала ўсимликларининг лотинча номлари блан хусусиятларини билтиб олмоқчиман.

— Лотинча номларининг сизга нима кераги бор?— деб сўради Базаров.

— Ҳамма нарсада тартиб бўлиши керак-да,— деб жавоб қайтарди Одинцова.

Аркадий, ўзлари учун ажратилган уйда дўсти била
близ қолгандан кейин:

— Анна Сергеевна нақадар ажойиб аёл-да,— деди.
Базаров унга жавоб бериб:

— Ҳа, мияли, кўнин кўрган хотин,— деди.

— Сен бунн, Евгений Васильич, қай ма'нода ай-
таяпсан? — деб сўради.

— Яхши ма'нода, яхши ма'нода, жоним, Аркадий
Николаич! Мен унинг ўз ер-сувини ҳам жуда яхши
илора қилишига кўзим етади. Аммо ажойиб деганинг
у эмас, балки унинг синглиси.

— Нучук? Ўша қорачадан келган қиз-а?

— Ҳа, ўша қорача қиз. Мана бу онаси ўнмаган
хуркак, индамас, худлас, нимайики истасанг — ҳаммаси
унда бор. Ана унинг пайидан бўлсанг бўлади. Уни ис-
тасанг йўлингга солаоласан, каттаси бўлса дар'ёга
олиб бориб суғормай келади.

Аркадий Базаровга ҳечнима деб жавоб ҳам қайтар-
мади ва ҳар иккаласи ўз хаёли дар'ёсига чўмиб ух-
лашга ётишди.

Анна Сергеевна ҳам ўша кунн кечаси ўз меҳмон-
лари тўғрисида ўйланиб ётди. Базаровнинг қўполлиги
ва фикрларининг қат'ийлиги унга жуда ёқиб қолди.
Анна Сергеевна Базаровда илгари ўзи учратмаган қан-
дайдир янгликни кўрди ва бунга жуда қизиқиб қарар
эди.

Анна Сергеевна жуда ҳам галати бир зот эди. Ҳар
қандай бид'атдан ва кучли диний э'тиқолдан холи бў-
либ, ҳеч ён бермас ва ҳечқандай йўлга юрмас эди.
Кўп нарсалар унга аён, кўп нарсага ҳаваскор ва ҳеч-
нарсани уни тўла қаноатлангирмас эди: тўла қаноат ҳо-
сил этиш ҳам гумонли эди. У ҳарнарсани билишга ти-
ришар ва айни замонда ҳамма нарсага лоқайд қарар
эди: унинг шубҳалари ҳечқачон тугамас, лекин унинг
шубҳалари унутиш ва ҳаяжон даражасига етмас, агар
у бой ва мустақил бир киши бўлмаганида эди, эҳти-
мол, ўзини уёқ-буёққа ташлаб эҳтирос нима эканини

билар эди... У, ба'зан зерикса ҳам, лекин яхши яшарди, ҳеч шошилмасдан ва ба'зи-ба'зидагина ҳаяжонга тушар эди. Ба'зан унда эҳтирос туйғулари пайло бўлар, аммо у бу туйғулар сўнгандан кейин ором олар ва уларнинг тез сўнганига афсусланмас эди. Унинг хаёли ҳатто оддий ахлоқий қонулар жонз кўрган чегаралардан ҳам ўтиб кетар эди: аммо бундай пайтларда ҳам унинг қони ўзининг жозибадор, келишган ва осойишта баданидан боягидек секин оқа берар эди. Хушбўй ваннага тушиб бутун бадани иссиқ ва латиф бўлиб чиққан вақтларида, у, ҳаётининг пучлиги, қайғу-хасратлари, машаққат ва ташвишлари тўғрисида хаёлга чўмар эди... Руҳида бирданига дадиллик, яхши ниятлар туғиларди, лекин шу орада ярим очиқ деразадан шамол эсса, Анна Сергеевна бужмайиб олар, зорланар, ҳатто жаҳли чиқар ва шу тобда унга ёлғиз бир нарсани: ўша бадбахт шамолнинг тегмаслигинингина истар эди.

Ҳечкимни умрида яхши кўролмаган ҳарбир аёл сингари, у нимадир истар, лекин нима истаганини ўзи ҳам билмас эди. У ааланималарни орзу қилаётгандай бўлса ҳам, лекин ҳақиқатда ҳеч нимани истамасди. Анна Сергеевна марҳум Одинцовни гра сўймас эди. (У Одинцовга давлати учунгина теккан эди, лекин шу билан бирга уни яхши киши деб ҳисоблаганида, эҳтимол, унга тегмаган ҳам бўлар эди). Умуман ҳамма эркаклардан ҳам пинҳона жирканар, уларни бадбашара, вазмин, лажж ва эзма зотлар деб тасаввур этар эди. У бир вақтлар чет элда, қасрдадир, ёш ва чиройли, кеңг пешонали, кўк кўзли бир шведни учратган, бу кимса унинг кўнглига жуда ёқиб қолган, лекин бу воқеа унинг Россияга қайтиб келишига моне' бўлмаган эди.

У ўзининг ажойиб тўшагида, тўр ёстиқларга бош қўйиб ва енгил шойи кўрпаси остида ётаркан: «Бу табии галати киши экан-а!» деб ўйларди. Анна Сергеевна ўз отасидан бир қадар зийнатпарастлик майлини мерос қилиб олган эди. У ўзининг гуноҳкор, лекин меҳрибон отасини жуда ҳам яхши кўрарди, отаси эса уни эркалатар, у билан тенгдонидек, дўстона ҳазиллашар,

унга батамом ишонар ва у блан доимо маслаҳатлашар эди. Онасини эса унча эслолмас эди.

«Бу табиб жуда галати одам!» деб такрорлади у ичида. У, бир керишди, кулимсиради, қўлларини боши остига қўйиб олди; кейин қандайдир бема'ни бир француз романини олиб, бир икки саҳифасини кўздан кечирди, сўнгра китобни қўлидан тушириб юбориб, озода ва хушбўй ички кийимида пок ва муздаккина ухлаб кетди.

Эртасига эрталаб Анна Сергеевна нонуштадан кейин Базаров блан ўсимликларни текшириш машғулотига чиқиб кетди ва уйга фақат обед маҳалидагина қайтиб келди; Аркадий ҳеч қаерга чиқмади ва бир соатча вақтинин Катя блан бирга ўтказди. Аркадий Катя блан бўлганида зерикмади, Катя кечаги сонатани яна чалиб бермоқчи бўлди. Лекин Одинцова қайтиб келгач, уни кўрган Аркадийнинг юраги бирдан увншиб кетди... Одинцова боғчада ҳоргинроқ қадам ташлаб келар эди. Унинг бетлари қизарган ва кўзлари похол шляша тагида, одатдагидан кўра нурлироқ бўлиб ярқирар эди. У, нозик бир дала гулининг чўпидан ушлаб қўлида айлантлар, елкасига ташлаган енгил камзили (мантилия) тирсақларига, шляпасининг кенг ва кулранг лепталари кўкрагига тушиб турар эди. Базаров, одатдагидай шахдам қадам ташлаб, унга э'тибор қилмасдан унинг орқасидан келар эди, лекин унинг чеҳраси хушчақчақ ва ҳатто мулойим бўлса ҳам, Аркадийга ёқмади. Базаров тил учидагина: «Салом!» деди-да, ўз ҳужрасига қараб кетди. Одинцова ҳам, паришон бир суратда, Аркадийнинг қўлини қисди-да, у ҳам ўтиб кетди.

Аркадий: «саломмиш, бугун кўришмовдикми?»— деб қўйди.

XVII

Вақт, (турган гап) ба'зан қушдай тез учади, ба'зан тошбақадай имиллайди; брок инсон учун вақтнинг тезми ёхуд секинми, сезилмай ўтгани кўпроқ ёқади. Аркадий блан Базаров Одинцованинг уйида худди шу зайилда ўн беш кунча вақт ўтказдилар. Бунга Один-

цованинг уйида ва майшатида жорий қилинган тартиб ҳам қисман сабабчи бўлди. Одицованинг ўзи бу тартибга маҳкам риоя қилар ва бошқаларни ҳам бу тартибга итоят этишга мажбур қиларди. Эртадан кечгача ҳарбир иш ўз вақтида бажариларди. Эрталаб, худди соат саккизда, ҳамма чойга ҳозир бўлар, чойдан кейин тушликкача ҳарким ўз истаган иши билан машғул бўларди. Хонимнинг ўзи эса приказчик (деҳқонлар оброк тўлаб турарди), дворецкий ва бош оғборчи хотин билан шуғулланарди. Обед олдида ҳамма бир жойга йиғилиб китоб ўқишар ёки суҳбат қилишарди. Кечани сайр-тамоша, карта ўйини, музика билан ўтказилар эди. Соат ўн яримда Анна Сергеевна ўз бўлмасига кириб кетар ва эртани куш учун буйруқлар бериб, кейин ухлашга ётарди. Қушдалик ҳаётининг бундай ўлчовли, бирмунча тантанали равишда ўтиши Базаровнинг кўнглига ёқмас эди. У: «худди темир йўл изидан юргандай бўлсан киши» деб айтарди. Ливрея кийиб юборган лакейлар, виқорли дворецкийлар унинг демократик туйғуларини ҳақорат қилишарди. У бундай йўлга киргандан кейин, обедин ҳам энди инглизчасига оқ фрак кийиб, оқ галстук тақиб қилиш керак, дерди. У бу тўғрида Анна Сергеевнага ҳам бир кун очиқ айтди. (

Анна Сергеевна ўзини шундай тутар эдики, ҳарбир киши унинг олдида ўз фикрини ҳечбир киноясиз, тўпна-тўғри айтаоларди. У, Базаровнинг гапини тинглагандан кейин: «ўз нуқтаназарингизда сиз ҳақлисиз, бу масалада мен, эҳтимол, барикадирман, лекин қишлоқ ерида бетартиб туриб бўлмайди, зериктириши мумкин» деди ва ўз тартибини давом қилдираверди. Базаров пинғиллаб, норозилик билдириб юрар эди. Лекин унинг ҳам, Аркадийнинг ҳам Одицованикида яхши турганларига сабаб — бу ерда ҳамма нарса «темир йўл изидан юргандай» бўлишида эди. Шу ўртада, яъни Никольскийга келган кунларидан бошлаб, ҳар иккала ёш йигитда ҳам катта ўзгариш содир бўлди. Базаровда (Анна Сергеевна унинг фикрларига камдан-кам қўшилса ҳам, лекин унга бироз ён берарди шекилли) илгарини бўлмаган ташвиш сезилабошлади: у дарров жаҳли чиқадиган, суҳбат ёқтирмайдиган, ҳаммага ўқ-

райи қарайдиган ва бир жойда тинч ўтиролмайдиган, гўё уни бир нарса оқизиб кетаётгандай бўлиб қолди. Аркадий эса, Одинцовага бутунлай шайдо бўлиб қолдим деб ўйлаб, аста-секин ма'юсликка туша бошлади. Шундай бўлса ҳамки, бу ма'юслик унинг Катя билан дўстлашувига халақит бермади ва ҳатто бу ма'юслик Катя билан мулойим, дўстона муносабатлар боғлашга ёрдам берди. Аркадий: «Опаси менинг қадримга етмайди-я! Майли!.. Лекин мана бу меҳрибон зот ундай эмас, мenden юз ўгирмайди» деб ўйларди ва шундан кейин унинг қалби яна ширин туйғуларни татирди. Катя эса ўз суҳбатидан Аркадийнинг қандайдир тасалли қидирганини, сал-пал бўлса-да тушунар ва бу ма'усомона дўстликдан уни ҳам, ўзини ҳам маҳрум қилмас эди. Анна Сергеевна борнда улар бир-бирлари билан гаплашмасдилар: Катя опасининг сергак карашидан доим сиқилиб ўтирарди, Аркадий эса, ҳарбир ошиқ бўлган кишидай, ўз ёри бор жойда бошқа ҳеч нарсага э'tибор қила олмас эди. Аммо Катя билан ёлғиз қолганда айни муддао бўлар эди. У, Одинцовани суҳбатга тортиш қўлидан келмаслигини фаҳмларди. У, Одинцова билан хилватда қолганида уялар, ўзини йўқотиб қўярди. Одинцова ҳам унга нима дейишини билмасди: унинг учун Аркадий жуда ёш кўринар эди. Аксинча, Катя билан ёлғиз қолганда, Аркадий ўзини худди ўз уйидагидек ҳис қиларди. У, Катя билан яхши муомала қиларди, унинг музикадан, повесть ва ше'р ўқишдан ва шу каби бошқа аҳамиятсиз нарсалардан олган таассуротини эркин равишда айтиб беришига мони' бўлмас эди, аммо ўша аҳамиятсиз нарсалар айни замонда ўзини ҳам қизиқтирганини сезмас ёки англамас эди. Ўз навбатида Катя ҳам унинг ма'юс ўтиришига мони' бўлмас эди. Аркадий учун Катя билан доим бирга бўлиш, Базаров учун эса Одинцова билан бирга бўлиш яхши эди, шунинг учун улар одатда, хусусан сайр-тамоша қилиб юрган вақтда шундай қилишар эдилар: ҳар иккала жуфт бирпас бирга юргандан кейин, ҳарқайси жуфт ўз йўлига ажралиб кетар эди. Катя табиатни *жуда яхши кўрар* эди. Аркадий ҳам табиатни суярди, лекин буни иқрор этгуси

кетмас эди. Одинцова эса, табиатга Базаров сингари лоқайд қарар эди. Базаров билаи Аркадийнинг доимо бир-бирларидан ажралиб юришлари оқибатсиз қолмади: уларнинг муносабатлари ўзгарабошлади. Базаров Одинцова тўғрисида Аркадий билаи гаплашмайдиган бўлиб қолди. Ҳатто Одинцованинг «аристократик одатларини» ҳам танқид қилишдан тўхтади. Катяни эса илгаригича мақтар ва фақат унинг ҳиссиётини бироз юмшатиш керак деб маслаҳат берар, лекин унинг мақтовлари шошилишч, маслаҳатлари қуруқ ва умуман Аркадий билаи ҳозир илгаригидан анча кам гаплашар эди... у худди Аркадийдан қочгандек, ундан уялгандек бўлиб кўринар эди...

Аркадий бунинг ҳаммасини сезар, лекин ниҳона сақларди.

Бу «янгиликларнинг» асл сабаби: Одинцова Базаровга шундай бир туйғу талқин этган эдики, бу туйғу Базаровни қийнар ва ғаззблантирарди. Башарти бирор киши, узоқ киноя билангина бўлса ҳам, Базаровда шундай туйғу пайдо бўлганини айтақолса, Базаров бу тўғридан дарҳол жирканч қаҳ-қаҳа ва беҳаёлик билаи сўкиниб воз кечган бўлур эди. Базаров ўтакетган хотинбоз ва чиройлик хотинларни жуда яхши кўрарди. Лекин ҳақиқий ишқини, ёки, ўзича айтганда, романтик муҳаббатни сафсата, кечириб бўлмайдиган гентаклик деб, рицарьлик туйғуларини эса аллақандай гелбалик ёки касаллик деб билар ва нима учун миннезенгер ҳам трубадурлар¹ билаи Тоггенбургни² сарик уйга қамаб қўймаган эканлар?— деб донм ажабланиб

¹ Ўрта асрларда рицарьтар табақасига мансуб бўлган саркелларни мадҳлаб ёзган шоирлар (Миннезенгерлар — жанубини Францияда, трубадурлар — Германияда булганлар).

² Немис шоирларидан Шиллернинг, рус тилида В. Жуковский томонидан таржима қилинган «Рицарь Тоггенбург» деган асарида, рицарь Тоггенбургнинг бир хотинга ошиқ бўлиб, мақсадига эришаолмаганидан кейин нечук урушга кетгани тўғрисида ҳикоя қилинади. Урушдан қайтиб келиб ўз ма'шукасинини монастырга кетганини билгандан кейин, Тоггенбург ўзи ҳам ма'шукасига қўшини бир монастырга жойлашиб, хилватда қолган ва кеча-кундуз ма'шукасини хотирлаб, умрини ширин хаёл билаи кечирган.

сўзлар эди. У: «Сенга бир аёл ёққан бўлса унда бирор иш чиқазинга ҳаракат қил, иложи бўлмаса, майли ксраги йўқ, тескари ўтирилиб кетабер, бошқаси топилиб қолар» дер эди. Одицова унга ёқарди; Одицова тўғрисидаги миш-миш гаплар, унинг эркин ва мустақил фикр юргизешлари, унинг Базаровга ҳеч шаксиз кўнгли қўйганлиги — булар ҳаммаси Базаров фойдасига гапиргандай бўлиб кўринар эди. Броқ у Одицовадан «ҳеч иш чиқмаслигини» тезда фаҳмлаб қолди, аммо Одицовадан ўзини четга тортишга ожиз ва бунга ўзи ҳам ҳайрон эди. Одицовани эслаган вақтда унинг қони қайнаб кетарди, у ўз қонини осон енгаолар, лекин унинг кўнглига бошқа, ўзида бўлишини ҳечқачон кутмагани ва ҳамавақт ўзи кулиб юргани бир нарса ўрнашиб қолган эди ва бу нарса унинг нафсига тегар эди. Анна Сергеевна блан гаплашиб ўтирган вақтларида у ҳарқандай романтикани илгаригидан ҳам баттар ташқид қилар эди, аммо ёлғиз қолган чоқларида ўзига ўзи ҳайрон бўлиб, ўзи романтик бўлиб кетганини сезар эди. Шундай вақтларда у, ўрмонга чиқиб кетар ва унда катта-катта қадам ташлаб юрар, дуч келган нондаларни синдирар, шивирлаб, ўзини ҳам. Анна Сергеевнани ҳам сўкиб юрар эди, ёинки саройдаги бедахонага кириб ётиб олар ва кўзларини юмиб, ухлашга тиришар эди, аммо кўпинча, шубҳасиз, ухлайолмасди. Бирдан Базаровнинг миясига турли хаёллар келарди: Одицованинг ўша ма'сум қўллари қачон бўлса ҳам унинг бўйинини қучоқлаб олар, ўша мағрур лаблар унинг бўсасига жавоб берар, ўша ақлли кўзлар унинг кўзларига мулойим тикилиб қараб қолар ва шунда боши айланиб, яна ўзига келиб ҳайратда қолгунча бир лаҳза ўз-ўзини унутиб қўярди. У худди шайгон васвасса қилгандай бошига ҳархил «уят» фикрлар келганини фаҳмлар эди. Ба'зан унга Одицовада ҳам қандайдир ўзгариш содир бўлаётгандай, унинг чеҳраси қандайдир алоҳида бир тус олгандай бўлиб кўринар, кўм билсин, эҳтимол... Броқ бошига шундай фикрлар келганда Базаров одатда ер тепинар ёинки тишлариши ёижирлатиб, мушти блан ўз-ўзига таҳдид қилар эди.

Ҳарқолда Базаров кўп ҳам янглишмади. У, чиндан

ҳам Одинцованинг юрагини жароҳатлаган эди. У Одинцованинг ақлини банд қилган, Одинцова унинг ҳақида кўп ўйлар эди. Базаров йўқлигида Одинцова гарчи зерикмаса ва уни кутмаса ҳам, лекин унинг пайдо бўлиши Одинцовани дарҳол жонлантирарди; Одинцова Базаров блан жон деб ёлғиз қолар ва у блан жон деб суҳбатлашар, ҳатто Базаров унинг жиғига тегса ҳам, ёки унинг дидини, гўзал одатларини таҳқир этса ҳам, ундан қочмас эди. Гўё у ўзини ҳам, Базаровни ҳам синаб кўрмоқчи бўлар эди.

Бир куни Одинцова блан боғда айланиб юрганида тўсатдан Базаров хафа бўлган овоз блан, яқинда қишлоққа, оғамнинг олдига кетишим керак, деб қўйди... Одинцованинг юрагига гўё бир нарса санчилгандай юзлари оқариб кетди, шу қадар қаттиқ санчилгандай бўлдики, «бу нима экан» деб анчагача ҳайрон бўлиб қолди. Базаров ўзининг жұнаши тўғрисидаги хабарини уни синаш ва нима бўларкан, деб айтгани йўқ; у ҳеч-вақт «ёлгон тўқимас» эди. У ўша куни эрталаб отасининг приказчиги, ўзининг собиқ амакиси¹ Тимофеич блан кўришган эди. Бу Тимофеич кўпини кўрган ва чаққон, ранги ўчган, сариқ соч, бетини шамол ялаб қизартирган, кўзлари қисик ва сал ёшланиб турган бир чол эди. Бу чол устига кулранг кўкимтир қалин мовутдан калта чакман кийган, белига узилган эски камар боғлаган ва оёғига солдат этиги кийган ҳолда тўсатдан Базаров ҳузурида пайдо бўлиб қолди. Базаров уни кўриб:

— Ҳа, бобой, саломат бормисан! деди.

— Шукур, Евгений Васильич афандим,— деди чол ва хурсанд бўлиб кулимсиради ва кулимсирашдан бирданига юзлари буришиб кетди.

— Нега келдинг? Ё мени обкетгани юбордиларми?

— Йўғе, тақсир, ундай эмас!— деди Тимофеич (йўлга чиқишда хўжайини тайинлаган гапини эслаб),— жаноб хўжайинларнинг иши блан шаҳарга кетаётган эдик, сизнинг бу ерда эканлигингизни эшитиб йўл-йўла-

¹ Амаки — помешчик боласи ёнига қўйилган па унинг ҳархил ишларини бажарадиган крепостной хизматкор.

кай кирдик, я'ни сиз жанобларини кўриб чиқайлик дедик.. йўқса, сизни безовта қилиш мумкинми, ахир!

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Елгон гапирма, чол. Шаҳарга бу ёқдан йўл йўқ.

Тимофеич тараддулланиб қолди ва ҳечқандай жавоб қайтармади.

— Отам соғ-саломатмилар?

— Худога шукур.

— Опамиз-чи?

Арина Власьевна ҳам, худога шукур, соғ-саломатлар.

— Мени кутишаётгандир-а?

Чол ўзининг муштдек бошини бир ёққа қийшайтириб:

— Вой, Евгений Васильевичей, наҳог кутишмаса! Худога ишонсангиз, ота-онангиз сизни соғиниб, кутавериб саргайиб кетишди.

— Жуда яхши! Кўп сайрайверма Уларга айг, тезда бориб қоламан.

Тимофеич оҳ тортиб:

— Хўп, тақсир,— деди.

Уйдан чиққандан кейин у иккала қўли блан шапкасини бошига кийди ва дарвоза олдида қолдириб қирган жуда эски аравасига минди-да, отини йўртдириб йўлга тушди. Лекин кетаётган йўли шаҳар томонга эмас эди.

Уша кун кечқурун Одинцова ўз бўлмасида Базаров блан суҳбатлашиб утирарди. Аркадий эса, залда уёқдан-буёққа юриб, Катянинг музика чалганини тинглар эди. Княжна ўз бўлмасига, юқорига чиқиб кетган эди. Унинг умуман меҳмонларга тоби йўқ, айниқса, ўзи айтганича, бу «янги беҳаёллар»га тоби йўқ эди. Меҳмон қабул қиладиган хоналарда у фақат қовоғини солинтириб ўтирарди, аммо ўз бўлмасида, ўзининг оқсочи олдида ба'зан шундай ифлос сўзлар блац сўкинар эдики, ҳатто улама сочи блан чепеци титраб турарди. Одинцова унинг бу одатларини яхши билар эди.

— Нега энди кетаман деяпсиз, ва'даиғиз қани? — деб гап бошлади Одинцова.

Базаров сесканиб кетди.

— Қандай ва'да?

— Эсингизда йўқми? Сиз менга химиядан бирнеча дарс бермоқчи бўлган эдингиз.

— Нима қилай! Отам мени кутаётган эмиш, буидан ортиқ кечикишимнинг сра иложи йўқ. Айтгандек, сиз Pelouse et Frémy, *Notions générales de Chimie*¹ деган китобларни ўқиб чиқсангиз бўлади, бу китоб яхши ва содда тилда ёзилган. Ўзингизга керакли ҳамма нарсани ўша китобдан топишингиз мумкин.

— Эсингиздами, сиз менга китоб.. эсимдан ҳам чиқиб қолишти, ниманингдир ўрнига ўтаолмайди деган эдингиз, менинг нима демоқчи эканлигимни биллиб турган бўлсангиз керак.. Эсингиздами?

— Нима қилай!— деб тақрорлади Базаров.

— Кетиб нима қиласиз? — деди Одинцова, товушини пасайтириб.

У Одинцовага қараб қўйди. Одинцова, боши блаи курсига суяниб, тирсагигача яланғоч қўлларини чалмаштириб кўкрагига қўйди. Қогоздан тўр қилиб тўсилган чироқнинг хира шу'ласида унинг юзлари яна ҳам оқроқ бўлиб кўринарди. Кенг оқ кўнлагини ўзининг майин бурмаларини блаи унинг бутун гавдасини беркигиб турар; чалиштириб олган оёғининг учларигица отак остидан салгина кўриниб турарди.

Базаров унга жавоб бериб:

— Қолиб нима қиламан? — деди.

Одинцова бошини биров четга бурди.

— Нима қилар эдингиз? Бизникида ё зерикиб қолдингизми? Ё кетишингизга бу ерда ҳечким афсус қилмайди деб ўйлайсизми?

— Ҳа, бўлмаса-чи.

Одинцова биров жим бўлиб қолди.

— Хато қиласиз, лекин бу сўзингизга ишонмайман. Сиз чин кўнгиладан шундай деяолмайсиз,— Базаров

¹ Пелуз ва Фреми, «Химия асослари».

жим ўтираверди.— Евгений Васильевич, нега индамай-сиз?

— Нима десам бўлади сизга? Одамлар тўғрисида умуман афсус қилиш арзимади, айниқса, хусусан менинг тўғримда.

— Сабаб?

— Мен ижобий кишиман, бундай киши одамларга ёқмайди. Гапга ҳам уста эмасман.

— Сиз иззат талабга ўхшайсиз, Евгений Васильевич.

— Менда бундай одат йўқ. Ҳаётнинг сиз яхши кўрган гўзал томонларига бизнинг қўлимиз етмаслигини ўзингиз ҳам билсангиз керак?

Одинцова дастрўмолининг учини бирнеча марта тишлади.

— Нима деб ўйласангиз ўйланг-ку, лекин сиз кетгандан кейин мен зерикиб қоламан.

— Аркадий колади-ку,— деб қўйди Базаров.

Одинцова снгилгина кифт қисиб қўйди ва сўзини такрорлаб:

— Зерикиб коламан,— деди.

— Рост айтаяпсизми? Ҳар ҳолда узоқ зерикмасиз.

— Нега бундай деб ўйлайсиз?

— Чунки сиз ўзингиз уйида тартиб бузилган вақтагина зерикиб қоламан, деб айтган эдингиз. Сиз турмушингизни шундай бекам-кўст тўғри қургансизки, бундай турмушда на зерикиш, на ғусса, на бошқа бирор оғир ҳисга ўрин бўлмаслиги керак...

— Энди сиз мени бекам-кўст... я'ни турмушини тўғри изга солган деб ўйлайсизми?

— Бўлмасачи! Мана, масалан: бирнеча минутадан кейин соат ўн бўлади ва мен олдиндан биламанки, сиз мени ҳайдаб чиқазасиз.

— Йўқ, йўқ, ҳайдамайман, Евгений Васильевич, қолишингиз мумкин. Анави деразани очиб қўйсангиз... жуда бўғилиб кетаяпман.

Базаров ўрнидан туриб, деразани итариб юборувди, дераза қарсиллаб очилиб кетди... У, деразанинг бундай осон очилишини билмаган эди; бунинг устига қўллари

қалтираб турган эди. Дераза очилиши блан қопқора осмон, аста шовуллаб турган дарахтлар кўринди ва уйга соф ҳаво кирди.

Одинцова Базаровга мурожаат қилиб:

— Пардани тушириб қўйинг-да, ўтиринг! Кетишингиз олдидан сиз блан бироз суҳбатлашгим келади. Сиз менга ўз тўғрингизда бирор нарса ҳикоя қилиб берсангиз; сиз ҳечқачон ўз тўғрингизда гапирмайсиз,— деди.

— Мен сиз блан фойдали нарсалар тўғрисида суҳбатлашишга ҳаракат қиламан, Анна Сергеевна.

— Сиз жуда камтар кишисиз... Лекин мен ўз тўғрингизда, онлангиз тўғрисида, бизни ташлаб, олдига кетаётганингиз отангиз тўғрисида бирор нарса билгим келади.

Базаров: «Нима учун у бунақа гапларни гапираяпти-я?» деб ўйлади ва эшитдириб:

— Буларнинг ҳеч қизиги йўқ, хусусан сиз учун, биз қора халқмиз...— деди.

— Мен-чи, сизнингча, киборларданми?

Базаров Одинцовага қаради-да, шартта кесиб:

— Ҳа,— деди.

Одинцова кулиб қўйди.

— Менимча, гарчи сиз ҳамма одамлар бир-биринга ўхшайди ва уларни айрим ўрганишининг ҳожати йўқ десангиз ҳам, сиз мени билмас экансиз, вақти келиб мен сизга ўз турмушимни гапириб берарман... лекин аввало сиз менга ўз ҳаётингизни гапириб беринг.

— Мен сизни оз вақтдан бери биламан,— деди Базаров яна,— эҳтимол, сизнинг сўзингиз тўғридир. Эҳтимол, ҳақиқатан ҳам ҳарбир киши муаммодир. Масалан, сизнинг ўзингизни олайлик: сиз ўзингизни жамиятдан четга тортасиз, ундаи қочасиз ва уйингизга иккита студентни олиб келиб ўтирибсиз. Нима учун сиз шундай ақлингиз ва шундай ҳуснингиз блан қишлоқда яшайсиз?

Одинцова чаққон унинг сўзини илиб олиб:

— Нима? Қандай дедингиз? Менинг... ҳусним блан? — деди.

Базаров қоғоғини солди.

— Бунижику барибир-а, мен сизнинг қишлоқда туриб қолишингизнинг сабабини яхши тушунаолмайман деб айтмоқчи эдим.

— Сиз буни тушунмайсиз... Лекин ўзингизча бироқ хулоса чиқаргандирсиз?

— Ҳа... менимча, сизнинг доимо бир жойда туриб қолишингизнинг сабаби — сиз ўзингизни эркалатиб қўйибсиз, чунки, сиз бекам-кўст ҳаёт кечиришни жуда яхши кўрасизу бошқаси билан ипингиз йўқ.

Одинцова яна кулимсираб қўйди.

— Сиз шунга қат'иян ишонганмисиз?

Базаров унга еростидан қараб қўйди.

— Ишмигиз бўлган тақдирда ҳам шуичаки билмиш учунгина, вассалом.

— Ростдан шундай доб ўйлайсизми? Ундай бўлса, гапимиз тўғри келганининг сабабини энди билдим, сиз ҳам худди менга ўхшайсиз-ку.

Базаров гурурланиб:

— Ҳа, гапимиз тўғри келиб қолди... — деб қўйди.

— Айтгандек, сизнинг кетмоқчи бўлганингизни эсимдан чиқариб қўйибман.

Базаров ўрнидан турди, қоронғилашиб қолган, хуш-бўй, хилват уй ўртасидаги чироқ хира нур сочиб турар эди, ҳарзамон ҳилпиллаб парда орқали уйга кишини қитиқловчи соф ҳаво кириб, қулоққа туннинг сирли шивирлаши эшитиларди. Одинцова қимирламасдан жим ўтирарди. Лекин секин-аста бутун вужудини аллақандай сирли ҳаяжон чулғаб олмоқда эди... Бу ҳол Базаровга ҳам ўтди. У бирданига ўзининг ёши ва чиройли аёл билан хилватда қолганини сизди...

Одинцова секин:

— Қайсқа? — деб сўради.

Базаров ҳечнима демасдан курсига ўтирди.

Одинцова кўзини деразадан узмай, бояғи товуш билан гапини давом этдириб:

— Демак, сиз менни оғир, эрка ва нозанингина бир зот деб ўйлаётган экансиз-да? Аммо мен ўзимни бахтсиз бир киши деб ҳисоблайман, — деди.

— Сиз бахтсиз? Сабаб? Наҳотки сиз бома'ни ғийбатларга аҳамият берсангиз-а?

Одинцова қовоғини солди. Базаров гапини *бундоқ* тушунганлигига афсусланди.

— Бу ғийбатларга мен э’тибор ҳам қилмайман, Евгений Васильевич, мен бу гаплардан хийла юқори тураман. Меининг бахтсиз бўлишимнинг сабаби менда яшаш ҳаваси йўқлиги. Сиз менга ишонмай қарайсиз-а, сиз бу гапларни бошдан-оёқ шойига ўралиб, бахмал курсига суюниб ўтирган бир «аристократка» гапираяпти, деб ўйлайсиз. Мен бунни яширмайман ҳам: мен сизнинг яхши ҳаёт деб атаган нарсангизни яхши кўраман ва шу билан бирга дун’ёда яшашга унча тобим ҳам йўқ. Бу қарама-қаршилиқни қандай тушунсангиз шундай тушунаверинг. Айтгандек, сизнинг назарингизда, булар ҳаммаси романтизмдан бўлак нарса эмас.

Базаров бошини чайқаб қўйди.

— Сиз соғсиз, ўзингизга хон, ўзингизга беқсиз, давлатмандсиз, тағин нима? Яна нима истайсиз?

Одинцова Базаровнинг сўзини такрорлаб:

— Нима истайманми? — деди ва оғир нафас олди.— Мен жуда чарчадим, қариб қолдим, узимга жуда узоқ умр кўргандай туюлади.— Одинцова мантильясининг учларини яланғоч қўллари устига секингина тортиб қўйиб, яна:— ҳа, қариб қолдим,— деди. Унинг кўзлари Базаровнинг кўзлари билан тўқнашди. У салгина қизарди,— ўтмишим хотираларга жуда бой: Петербургда туришим, бойлик, кейин камбағаллик, ундан кейин отамнинг вафот этиши, эрга тегишим, кейин четэлга боришим... хотиралар кўп-ку, лекин хотирга оладиган ҳечнарсга йўқ; олдда, олдимда узоқ йўл, лекин мақсад деган нарса йўқ... шунинг учун бу йўлдан боргим ҳам келмайди.

— Шундай ноумитмисиз? — деди Базаров.

— Йўқ,— деди чўзиб Одинцова,— лекин мен қапоат ҳосил этган эмасман. Агар бирон нарсага астойдил боғланаолсам эди, эҳтимол...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Сиз яхши кўришни истайсиз-ку, лекин яхши кўриш қўлингиздан келмайди. Бахтсиз бўлишингизнинг сабаби ҳам ана шу,— деди.

Одинцова мантильясининг энг учларини тимискилай бошлади.

— Мен яхши кўролмас эканманми? — деди у.

— Мушкул нарса! Лекин мен буни бахтсизлик дейишим чакки бўлди. Аксинча, бу нарсага грифтор кишини қизғаниш керак.

— Пимага грифтор кишини?

— Ошиқлик балосига.

— Сиз буни қаёқдан биласиз?

— Бировлардан эшитдим-да,— деди жаҳл блан Базаров.

«Ноз-карашма қилаяпсан-да, ўзинг зерикаяпсану, зерикканингдан мени майна қилаяпсан, менга эса...» деб ўйлади Базаров. Базаровнинг юраги, ҳақиқатан ҳам, қинидан чиқиб кетгудай бўлиб турар эди.

— Ундан кейин сизнинг талабингиз жуда каттага ўхшайди,— деди у бутун гавдаси блан олдинга эгилиб ва қўли блан курсининг попуқларини ўйнаб.

— Эҳтимол. Менингча, бўлса ҳамма нарса бўлсин ёки ҳеч биттаси бўлмасин. Жонга-жон. Меникини олдинги, ўзингникини бер, берганда кейин ўкинма ва қайгириб ҳам юрма. Шундай бўлмаса кераги ҳам йўқ.

— Мана бу шарт тўғри, лекин истаган нарсангизни қандай қилиб шу кунгача... топмаганингизга ҳайрон қоламан.

— Сизнингча, бирон нарсага бутунлай берилиш осон экан-да?

— Кўп ўйлаб, кутиб ўтираберсанг, буниинг устига ўзингга бино қўйиб, қадр-қимматим деб ўтираберсанг албатта қийин бўлади, лекин ўйламасанг, берилиш жуда осон.

— Қандай қилиб ўзингни қадрламайсан киши? Қадр-қимматим бўлмаса садоқатимнинг кимга кераги бор?

— Буписи менинг ишим эмас; менинг қадр-қимматимни бошқалар текшириб кўришсин. Энг муҳими—берилабилиш керак.

Одинцова қоматини сал ростлади.

— Сиз бу нарсаларни худди синаб кўргандай гапирасиз.

— Гапнинг омади келиб қолди, Анна Сергеезна: ўзингиз биласиз, буларнинг менга дахли йўқ.

— Ўзингиз-чи, берилаолармидингиз?

— Билмайман, мақтангим келмайди.

Одинцов ҳечнарсга демади. Базаров ҳам жим бўлиб қолди. Меҳмонхонадан фортепьяно товуши эшитилиб турар эди.

— Нима гап ўзи, Катя шундай кеч бўлсаям чала-яптимн, дейман-а,— деди Одинцова.

Базаров ўрнидан турди-да:

— Ҳа, энди ростдан ҳам кеч бўлиб қолди, энди ухласангиз ҳам бўлар,— деди.

— Сабр қилинг, қаёққа шошаяпсиз... сизга бир гап айтмоқчи эдим.

— Қанақа гап?

— Сабр қилинг,— деб шивирлади Одинцова, унинг кўзлари Базаровга тикилиб қолди; гўё Базаровга диққат блан қараётгандай кўринар эди.

Базаров, ўрнидан туриб, уйда бир айланди-да, кейин бирдан Одинцованинг олдига келди ва шошилинич бир суратда «хайр»деб унинг қўлини шу қадар қаттиқ қисдики, додлаб юборишга сал қолди, кейин дарров уйда чикиб кетди. Одинцова спишиб қолган бармоқларини лабига яқин олиб келиб озгина пуфлади-да, кейин бирданига ўрнидан туриб Базаровни қайтармоқчи бўлгандай, эшикка қараб чонди... Шу орада уйга графин қўйилган кумуш патнисни кўтариб оқсоч хотин кириб келди. Одинцова тўхтаб қолди ва уни чиқариб юбориб, яна ўз жойига келиб ўтирди-да, ўйга чўмди. Сочи ечилиб кетиб қора илондай елкасига келиб тушди. Анна Сергеевнанинг уйда чироқ анчагача ёниб турди ва узоқ вақт ўтириб қолди. У тунги салқиндан увишган қўлларини онда-сонда бармоқлари блан сийпалаб қўярди, холос.

Базаров эса, икки соатча ўтгандан кейин, шудрингда ҳўлланган этиклари блан, сочлари пахмайган ва қовоғи солиқ ҳолда ўз ёгоқхонасига қайтиб келди... Базаров келиб кирганда Аркадий, чопонининг ҳамма тугмаларини солиб, ёзув столи ёнида китоб ўқиб ўтирар эди.

Базаров аттанг дегандай бир оҳангда унга:

— Ҳалиям ётганинг йўқми? — деди.

Аркадий унинг саволига жавоб бермасдан:

— Сен бугун Анна Сергеевна блан узоқ ўтириб қолдинг, — деди.

— Ҳа, шундоқ. Катерина Сергеевна блан сизлар фортепьяно чалиб ўтирганларингда, мен ҳам у блан ўтирган эдим.

— Мен чалганим йўқ, — деб гап бошлаган эди Аркадий, лекин дарров жим бўлиб қолди. У кўзларига ёш келаётганини сезар, лекин ҳазилкаш дўсти олдида йиғлашни, ўзига эп кўрмасди.

XVIII

Эртасига Одинцова чойга чиққанда, Базаров қўлидаги пиёлага қараб анчагача бош эгиб ўтирди, кейин бирдан Одинцовага қаради. Одинцова эса, гўё Базаров уни туртгандай, бурилиб қарали. Базаровнинг кўзига Одинцованинг юзи кечаси блан салгина оқариб қолгандай бўлиб кўринди. Одинцова узоқ ўтирмасдан ўз уйига чиқиб кетди ва фақат тушки овқат маҳалида келди. Эрталабдан бери ёмғир ёққанидан айланиб-сайр қилиб келишнинг иложи йўқ эди. Ҳамма меҳмонхонага йиғилиб олди. Аркадий журналнинг энг сўнгги сонини олиб ўқийбошладди. Княжна, гўё Аркадий бирор номақул иш қилаётгандай, ўз одати бўйича, бошда чеҳрасини бузиб, кейин аччиғланиб унга тикилди. Лекин Аркадий унга э'тибор қилмади.

Анна Сергеевна Базаровга мурожаат қилиб:

— Евгений Васильевич, юринг, менинг бўлмамга... Мен сиздан бир нарса сўрамоқчиман... Сиз кеча бир қўлланма тўғрисида гапириб эдингиз...

Анна Сергеевна ўрнидан туриб, эшикка қараб юрди. Княжна теварак-атрофга худди «қаранглар, қаранглар, ҳайрон қолаяпман!» дегандай бир тус блан назар ташлади, кейин Аркадийга тикилди. Аммо Аркадий, ўз ёнида ўтирган Катя блан бир кўз уриштириб олди-да, янада баландроқ овоз блан ўқий берди.

Одинцова гез-тез қадам ташлаб, ўз бўлмасига кирди. Базаров эса, бошини юқори кўтармасдан ва фақат ўз олдида судралиб кетаётган шойн кўйлакнинг шалдираган овозига қулоқ сола-сола, унинг кетидан бўлмага кирди. Одинцова яна ўша кеча ўтирган курсисига ўтирди, Базаров ҳам кечаги жойинга ўтирди.

Одинцова бироз жим турганидан кейин сўзга киришиб:

— Кечаги айтган китобингизнинг номи нима эди?— деди.

Базаров унга жавобан:

— *Pelouse et Frémy. Notions générales...* Айтгандек, сизга *Gaño, Traite élémentaire de physique expérimentale*¹ деган китобни ҳам тавсия қилиш мумкин. Бу китобнинг расмлари аниқроқ ва умуман дарслик...— деди.

Одинцова қўлини чўзди.

— Евгений Васильич, кечирасиз, мен сизни бу ерга дарсликлар тўғрисида муҳокама қилиш учун чақирганим йўқ, мен сиз блан кечаги суҳбатимизни давом қилдирмоқчи эдим. Сиз кеча тўсатдан кетиб қолдингиз... зерикиб қолмайсизми?

— Бош устига, Анна Сергеевна. Лекин хотиримда йўқ, сиз блан кеча нима тўғрисида суҳбатлашган эдик?

Одинцова Базаровга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Биз кеча сиз блан бахт тўғрисида гаплашган эдик шекилли. Мен сизга ўз тўғримда гапириб берган эдим. Айгандек, мен ҳозир «бахт» сўзини тилга олдим. Айтингчи, нима сабабдан, биз, масалан, музикадан, вақтичоғлик бир кечадан, дилкан одамлар блан суҳбатлашиб ўтиришдан лаззат олсак ҳам, буларнинг ҳеч бири бизга ҳақиқий, я'ни ўзимиз эга бўлган бахт каби туйилмайди, балки кўпроқ қандайдир чексиз, қандайдир нома'лум бир бахтнинг ишораси бўлибгина туйилади? Нима сабабдан шундай? Ехуд сиз, эҳтимол, бундай ҳолни ҳис қилмайсизми?

— «Биз йўқ жойда ҳамма иш жойида» деган мақолни билсангиз керак, шу блан бирга сиз кеча ўзингиз, қаноат ҳосил этганим йўқ, деган эдингиз. Аммо

¹ Гапо, «Амалий физикадан бошланғич курс».

менинг хаёлимга бундай фикрлар келмайди,— деди Базаров.

— Эҳтимол бу фикрлар сизга галати туйилса керак?

— Йўқ, лекин бундай фикрлар менинг хаёлимга келмайди.

— Ростдан ҳам шундайми? Биласизми, мен сизнинг нима тўғрисида ўйлаётганингизни билгим келади?

— Нима? Гапингизга тушунмаяпман.

— Евгений Васильевич, гапимга қулоқ солинг, мен сиз билан кўпдан бери очиқ гаплашмоқчи эдим. Сизнинг айтадиган гапингиз ҳам йўқ,— буни ўзингиз ҳам яхши биласиз, сиз оддий бир киши эмассиз, ҳали ёшсиз ва бутун ҳаётингиз олдинда. Нимага тайёргарлик кўраяпсиз? Қслажакда сизни нималар кутади? Сиз қандай мақсадга эришмоқчисиз, қаёққа бораётирсиз, кўнглингизда нималар бор? Хуллас, сиз кимсизу ва нимасиз? Шунини билмоқчиман.

— Бу гапингиз билан мени ҳайратда қолдираяпсиз, Анна Сергеевна. Менинг табиий фанлар билан шуғулланишим сизга маълум. Менинг ким эканлигим...

— Ҳа, сиз кимсиз?

— Мен сизга ўзининг келажакда уезд табиби бўлажагимни айтган эдим.

Анна Сергеевна бетоқат бўлиб, қимирлаб қўйди-да:

— Нега ундай дейсиз? Бунга ўзингиз ҳам ишонмайсиз-ку, сиз эмас, менга Аркадий шундай жавоб берса бўлар эди,— деди.

— Нега энди Аркадий...

— Қўйинг-а! Ўзингиз шундай кичкина фаолият билан қаноатланишингиз мумкинми ва сиз ўзингиз ҳардоим, медицина деган гап мен учун йўқ бир нарса демаомилингиз, ахир? Сиз шунчалик иззат нафс билан уезд табиби бўлар эмишсиз! Сиз менга жўрттага, мендан қутулиш учун шундай жавоб бераяпсиз, чунки сиз менга сра ҳам ишонмайсиз, лекин мен, Евгений Васильич, сизнинг гапингизга тушунаолар эдим: мен ўзим ҳам, худди сиздай, камбағал ва иззат нафс этаси эдим; сиз бошингиздан қандай оғирликлар кечирган бўлсангиз, мен ҳам, эҳтимол, шундай оғирликларни кечиргандирман.

— Бу гаплар ҳаммаси соз-у, Анна Сергеевна, лекин мени кечирасиз... мен умуман ўз кўнглимда бўлган нарсаларни айтиб беришни одат қилган эмасман, ундан кейин, сиз блан менинг ўртамда бўлган масофа шундай узоқки...

— Қанақа масофа? Сиз мени яна аристократка де-моқчи бўласизми? Бас ахир, Евгений Васильич, мен сизга ўзимши исбот қилдим шекилли...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Ундан кейин, бизнинг келажагимиз кўпинча ўз ихтиёримизга боғлиқ эмас, шунинг учун бу тўғрида гапириш ва ўйлаб ўтиришнинг нима фойдаси бор? Бирор ишнинг уддасидан чиқар эканмиз жуда соз, борди-ю уддасидан чиқмас эканмиз, бу ҳақда олдиноқ сафсата сотмаганимизга ҳурсанд бўлаверайлик,— деди.

— Дўстона суҳбатлашиб ўтиришни сиз сафсата сотиш деяпсиз... балки хотин киши деб, менга ишонишни ўзингиз учун эп кўрмаётгандирсиз. Сиз умуман хотинларни ёмон кўрасиз-ку, ахир.

— Мен сизни ёмон кўрмаганлигимни, Анна Сергеевна, ўзингиз ҳам яхши биласиз-ку.

— Йўқ, мен ҳечнарсани билмайман... хайр, майли, келажагингиз тўғрисида нима учун гапиришни истамаганингизни биламан; лекин ҳозир ичингизда содир бўлаётган...

— Содир бўлаётган! — деди Базаров.— Гўё мен бирор давлат ёки жамият! Ҳар ҳолда бу гап бировни қизиқтирадиган гап эмас; ундан кейин, ҳарбир кимса ўз ичида «Нималар содир бўлаётгани»ни ҳардоим овоза қилаоладими, ахир?

— Мен, кўнглимда бор бўлган гапни нима учун айтиш мумкин эмаслигига ҳайронман.

— Ўзингиз-чи, айтиб бераоласизми? — деб сўради Базаров.

Анна Сергеевна биров иккиланиб турганидан кейин:

— Ҳа,— деди.

Базаров бошини эгиб:

— Сиз мендан бахтлироқ экансиз,— деди.

Анна Сергеевна унга савол назари блан қаради.

— Нима десангиз денг-у, аммо ҳарҳолда гапимиз гапимизга тўғри келганлиги бежиз эмас, бир-биримиз билан яхши дўст бўладиган кўринамиз. Мен ўйлайман-ки, сизнинг бу, нечук деб айтсамикин, бу чирағишларикгиз ва бардошингиз бориб-бориб тарк бўлиб кетар.

— Сиз менда бардош... яна нима дедингиз... чираниш сиздингизми?

— Ҳа.

Базаров ўрнидан туриб дераза олдига келди.

— Демак, сиз бардош қилишимнинг сабабини, менинг вужудимда нималар содир бўлаётганини билмоқчисизда-а?

Одинцова ўз сўзини аллақандай, ҳали ўзи ҳам англаб етмаган бир қўрқув билан такрорлаб:

— Ҳа,— деди.

— Айтсам хафа бўлмайсизми?

— Йўқ.

— Йўқми? — деди Базаров унга орқа ўгириб деразга қарагани ҳолда,— ундай бўлса билиб олинг, мен сизни жон-дилимдан севман!!! Ана энди мақсадингизга эришдингиз.

Одинцова қўлларини олдига чўзди, Базаров эса, пешонасини дераза ойнасига тираб турарди, унинг нафаси бўғилар, а'зойи-бадани титрар эди. Лекин бу титроқ ёшлик қўрқоқлиги ёки биринчи марта муҳаббат изҳор этишдан ҳосил бўладиган ширин бир даҳшат эмас эди, унинг ичида эҳтирос, газабга ўхшаган кучли ва оғир бир эҳтирос мавж урмоқда эди... Одинцовани ваҳима босди ва Базаровга ачинди ҳам.

У, қандайдир ихтиёрсиз мулоим бир товуш билан:

— Евгений Васильич...— деди.

Базаров дарров орқасига бурилиб, унга еб қўйгудай бўлиб тикилди-да, икки қўлидан ушлаб, бағрига босди.

Одинцова унинг қучоғидан дарров бўшалолмади, лекин бирпасдан кейин ўзини нариги бурчакка олиб, ўша ердан Базаровга қараб қолди. Базаров яна унга қараб отилди...

Одинцова капалаги учган ҳолда шошиб пишиб шивирлаб:

— Сиз менинг гапимга тушунмадингиз,— деди.

Агар Базаров яна бир қадам босса гўё додлаб юборадиганга ўхшарди... Базаров лабини тишлаб, эшикка чиқиб кетди.

Орадан ярим соат ўтгач, ходима, Анна Сергеевнага Базаровдан хат келтириб берди, хат фақат бир сатрдап иборат бўлиб, унда: «Бугун кетишим керакми ёки эртагача қолсам ҳам бўладими?» деб ёзилган эди. Анна Сергеевна унга: «Кетиб нима қиласиз, мен сизни англамабман, сиз ҳам мени англамадингиз» деб жавоб қайтарди. Аммо ўзи «мен ўзимни ҳам тушунаолмадим» деб хаёлидан ўтказди.

Анна Сергеевна обед вақтигача ҳечкимга кўринмади, кўлларини орқасига қилиб, гоҳ дераза олдида, гоҳ кўзгу олдида тўхтаб, вақтини ўз уйида уёқан-буёққа юриб ўтказди, бўйнида иссиқ бир доғ бордай туйилиб, дастрўмоли блан бўйнини аста артиб қўяр эди. У ўз-ўзига савол бериб, Базаров айтгандай, нега мен унинг сирини «билишга тиришдим, ёки бирор гумоним бормиди» деб сўрар эди. У ўз-ўзига гапириб: «айб ўзимда, лекин бундай бўлишини кутмаган эдим» деб қўйди. Базаров уни қучоқламақчи бўлиб отилган бир пайтида унинг юзи қандайдир ваҳшиёна тус олганини кўз олдига келтириб, хаёлга чўмар ва қизарар эди...

У бирданига «ёки?» деди-ю тўхтаб, жингалак сочларини силкиб қўйди... У ўзини кўзгуда кўрди, унинг ярим очиқ лаблари блан кўзларида ўйнаб турган аллақандай сирли табассум, орқага ташланган боши, шу онда унга шундай бир нарсани гапиргандай бўлиб кўринар эдики, бу нарсадан ўзи ҳам чўчиб кетди...

Ниҳоят, у: «Йўқ, худо билсин, бу ишнинг оқибати нима бўлишини билиб, бу блан ҳазилашини ярамайди, дунёда ҳарҳолда тинчликдан яхши нарса йўқ» деб жазм қилди.

Унинг тинчлигига халал етган эмас эди, лекин у хафа бўлди ва ҳатто бир марта йнглаб ҳам олди, бунинг сабабини ўзи ҳам билмасди, броқ Базаров ҳақорат қилганидан эмасди. У ўзини ҳақоратланган деб ҳис қилмас, балки ўзини айбдор деб ҳис қилар эди. Ҳархил туманли хаёллар таъсир остида, умрнинг ўтиб бори-

шини англаш ва бирор янгиликни ҳавас қилиш та'сири остида у ўзини ма'лум бир чегарага бориб е ишга ва бу чегаранинг у томонига бир назар солишга ва бу чегаранинг у томонида тагсиз жарликкина эмас, балки бўшлиқ ёки бема'нилик борлигини кўришга мажбур қилди.

ХІХ

Одинцова ўзини яхши тутадиган ҳарқандай хурофотлардан ҳарқанча юқори турадиган хотинлардан бўлса ҳам, обед қилиш учун столовойга келган пайтда бироз ўнғайсиз аҳволга тушди. Шундай бўлсада, обед анча яхши ўтди. Шаҳардан эндигина қайтиб келган Порфирий Платонич ҳархил латифалар айтиб бериб ўтирди. У, шаҳар янгиликларидан гапириб, губернатор Бурдалу, мабодо бирон жойга шошилинч суратда отлиқ юборишга тўғри келиб қолса деб, ўзининг махсус ишларни бажарадиган амалдорларига шпор тақиб юришни буюрганини сўзлаб берди. Аркадий бўлса Катя блан секин гапиришиб ўтирарди ва шу орада усталик блан княжнага ўзини жуда мўмин қилиб кўрсатишга тиришар эди. Базаров ҳеч гапга аралашмасдан, қовоғини солиб жим ўтирарди. Одинцова унинг жиддий ва заҳар, қовоғи солиқ юзига бир-икки марта ер остидан эмас, тўппа-тўғри қараб, ичида: «йўқ... йўқ... йўқ...» деб қўйди. Обеддан сўнг Одинцова бутун улфатлари блан боғчага чиқди ва Базаровнинг, ўзи блан сўзлашмоқчи бўлганини сезиб, йўлдан бирнеча қадам четда тўхтади. Базаров унга яқин келиб, лекин шунда ҳам кўзларини ердан узмасдан, секингина:

— Анна Сергеевна, мен сиздан узр сўрашим керак. Сиз, албатта, мендан қаттиқ хафадирсиз,— деди.

Одинцова унга жавоб бериб:

— Йўқ, мен сиздан хафа эмаман, Евгений Васильич, ўзим ранжиб турибман,— деди.

— Бу қайтага ёмонроқ. Ҳарқолда, мен етарли даражада жазомни тортдим. Мен, ўзингиз ҳам билсангиз керак, жуда ёмон бир аҳволда қолдим. Сиз менга, кетиб нима қиласиз, деб ёзибсиз, аммо мен бу ерда қолмайман ва қолишни истамайман ҳам. Эртага мени бу ердан тополмайсиз.

Евгений Васильич, нега сиз ..

— Нега кетаянсаң дейсизми?

— Йўқ, мен бошқа нарса айтмоқчи эдим.

— Утган ишга салавот, Анна Сергеевна... бугунми, эртами, барибир бунинг содир бўлиши керак эди, демак, кетишим керак. Мен фақат бир шарт билан қолишим мумкин бўлар эди, лекин бу шарт ҳечқачон бўлмайди. Сурбетлик қилганим учун мени кечиринг, сиз мени севмайсиз ва ҳечқачон севаолмайсиз.

Базаровнинг қора қошлари остидаги кўзлари ялт этиб кетди.

Анна Сергеевна унга ҳечшима деб жавоб қайтармади. Унинг бошига: «Мен бу одамдан қўрқаялман» деган фикр келиб кетди.

Базаров унинг фикрини билиб олгандай бўлиб:

— Хайр, яқини қолинг, — деди-да, уйга томон кетди.

Базаров орқасидан изма-из бораётган Анна Сергеевна Катяни чақириб, уни қўлтиқлаб олди. У кечгача Катядан ажралмади. У карта ўйнашга унамади, лекин кўп кулиб қўяр, бромқ кулги унинг оқарган ва хижолат торгган юзига сра ярашмасди. Буни кўрган Аркадий хайрон бўлиб, ёшларга хос одат билан доим уни кузатар, ҳадеб: ўзи нима гап, нима ҳодиса бўлди экан, деб ўз-ўзидан сўрарди. Базаров ўз бўлмасига кириб ичидан беркитиб олди; лекин чой ичгани чиқди. Анна Сергеевна унга бирор ёқимли сўз айтмоқчи бўлар, лекин гапни нимадан бошлашни билмас эди...

Унинг бу қийин аҳволдан қутулишига қутилмаган бир ҳодиса сабаб бўлди: дворсцкий кириб, Ситниковнинг келганидан хабар берди.

Бу ёш тараққийпарварнинг уйга кириб келганлигини сўз билан та'риф этиш қийин. Бу киши ўзига хос шилқимлиги билан қишлоққа, ўзига тузуккина таниш ҳам бўлмаган ва ўзини ҳечқачон уйига таклиф ҳам этмаган бир аёлникига келишга жазм қилган ва эшитилишига кўра бу ерда шундай ақлли ва ўзига яқин кишилар меҳмон бўлиб турганини билаб келган бўлса ҳам, ҳарқалай жуда қизариб кетди ва олдин ёдлаб олган сўзлари билан афв сўраш, салом бериш ўрнига, бир балолар деб чулдирди. Евлоксия Күкшина Анна Сер-

гезванинг сихат-саломатлигини билиб келиш учун юборди, Аркадий Пиколавичдан та'риф-тавсифларини кўп эшитган эдим, деди. Ситников шу сўзларини гапираётганида тугилиб ва шу қадар довдираб қолдики, ҳатто шляпаси устига ўтирганини ҳам сезмади. Уни ҳечким ҳайдаб чиқазмагани, ҳатто Анна Сергеевна холаси ва синглиси блан таништиргани учун у дарров ўзини тугиб олди ва ҳадеб дилдирайбошлади. Турмушда қабиҳ бир нарсанинг пайдо бўлиб қолишининг кўпинча фойдаси тегади: жуда тараф бўлиб кетган торларни бўшаштиради, ўзининг уларга ҳамжинс эканлигини эслатиб, ғурур ёки ўндан кетиш туйғуларини уйғотади. Ситников келиши блан ўтган гаплар аялақачонлар бўлиб ўтгандай, эсдан чиқаётгандай—ҳеч нарса бўлмагандай бўлди; овқат кундагидан кўпроқ ейилди, ухлашга кундагидан ярим соат илгари тарқалишди.

Аркадий кўрпада ётган жойида, ечинаётган Базаровга қараб:

— Бир маҳал менга айтган сўзларингни энди ўзингга қайтариб айтсам бўлади: «Нега мунча гамгинсан? Бирор муқаддас бурч адо этганга ўхшайсан-а?» — деди.

Кейинги вақтларда икки дўст ҳазил аралаш пичинг гаплар блан бир-бирларига тегишадиган бўлиб қолган эдилар, бу эса улар ўртасида яширин бир носозилик ёки шубҳа борлигини кўрсатарди.

— Эртага мен отам олдига жўнайман,— деди Базаров.

Аркадий ётган жойидан сал кўтарилиб, тирсагига таяниб олди. Бу гапни эшитиб у ҳам ажабланди, ҳам нима сабабдандир хурсанд бўлди.

— Ҳа, шунинг учун диққат экансан-а?— деб қўйди.

Базаров, бир эснаб олди-да:

— Ҳамма нарсани билаверсанг, тез қарғйсан,— деди.

— Анна Сергеевна нима бўлади?— деб давом этди Аркадий.

— Нима бўлар эди?

— У сенга жавоб берармикин, демоқчиман?

— Мен унга ёлланган эмасман-ку.

Аркадий ўйланиб қолди, Базаров эса, девор томонга бурилиб ётди.

Бизнеча минутдан кейин Аркадий бирданига:

— Евгений!— деди.

— Хўш?

— Эртага мен ҳам сен билан жўнайман.

Базаров ҳечнимга деб жавоб қайтармади.

— Лекин мен уйимга кетаман,— деди Аркадий,—
Хохловлар кўрғончасигача (виселки¹) бирга борамизда,
у ерда сен Федотдан от оласан. Мен сизларникига жон
деб борардим-ку, лекин уларни ҳам, сени ҳам ташвиш-
га солиб қўймай дейман. Кейин ўзинг бизникига яна
қайтиб келарсан-ку?

— Мен сизларникида нарсаларимни қолдириб ке-
тувд м,— деди Базаров, ҳамон деворга қараб ётганича.

«Нимага кетаяпсан, деб сўрамайди-я? Мен ҳам унга
ўхшаб тўсатдан кетаяпман-ку, ахир?» деб ўйлади Арка-
дий. Кейин яна: «Дарвоқиб, мен нима учун кетмоқчи-
ману, у нима учун кетаяпти экан?» деб ўйлади. Арка-
дий ўзининг бу саволига қаноат ҳосил этарлик бир
жавоб бераолмас, юраги эса ғоят увишар эди. У одатла-
ниб қолгани бу ҳаётдан ажралиш ўзи учун нақадар
огир бўлажagini сезар эди, лекин Базаров кетгандан
кейин ёлғиз қолиши ҳам унинг учун нучукдир галати
туюлар эди. «Уларнинг ўртасида бир гап ўтганга ўх-
шайди». «Базаров кетгандан кейин Анна Сергеевнанинг
кўз олдида қаққайиб туришимнинг нима кераги бор?
Уни тозаям безор қиламан; кейин сўнгги умидларим-
данам маҳрум бўлиб қоламан» деб ўз-ўзича ўйларди.
Аркадий Анна Сергеевнани кўз олдига келтирабўшла-
ди, бироздан кейин бу гўзал ёш тул аёлнинг сиймоси
орқали секин-аста бошқа бир чеҳра кўринабошлади.

Аркадий бошини ёстиққа тиқиб: «Катяга ҳам увол»
деб шивирлаб қўйди, кўзидан ёстиққа бир томчи ёш
ҳам томди. У, бирданига бошини кўтариб, баланд овоз
билан:

— Бу аҳмоқ Ситников қайси гўрдан ҳам пайдо бў-
либ қолди?— деди.

¹ Қўшни қишлоқларда яшовчи деҳқонларнинг бир қисминин
«жратиб кўчириладиган янги қишлоқ».

Базаров аввало бир қимирлаб қўйди-да, кейин:

— Ҳали ҳам ақлинг кирмапти, ука. Ситников сингарилар биз учун жуда зарур-да. Билиб қўйки, менга шундай телбалар керак. Ахир, хурмачаларни хумдонда худонинг ўзи пиширмайдику!..— деди.

Аркадий ўйлаб:

«Э-ҳе!»— деди ва Базаровнинг бениҳоят худбинлигини яна шунда яққол кўрди. «Демак, биз худо эканми?-да, яъни сен худою, телба деганинг яна мен бўлмай?»

Базаров бояги сўзни такрорлаб дўнгиллади:

— Сенинг ақлинг йўқ ҳали,— деди.

Эртасига Аркадий Аппа Сергеевнага ўзининг Базаров билан кетажанини билдирганида, Аппа Сергеевна бунга кўпда ажабланмади. У паришон ва чарчагандай кўринар эди. Катя унга индамай ва жиддий қараб қўйди, княжна эса ҳатто шал рўмоли остида чўқиниб олди, буни Аркадий пайқамай қолмади. Аммо Ситников бутунлай шошиб қолди. У, бу сафар славянчасинг эмас, балки бошқача олифга кийиниб эндигина понушга қилгани тушган эди. Худди кечагина у олиб келган энгилбошининг кўплиги билан хизматида бўлган хизматкорни ҳайрон қолдирган бўлса-ю, тўсатдан ҳамроҳлари уни ташлаб кетса-я! Ситников худди қўрққан қуёндай тирпирчилаб ва кўзларини аланглатиб, бирданига чўчиган ва қўрққансимон, ўзининг ҳам кетмоқчи бўлганини айтди. Одияцова уни қолиниг деб қистаб ҳам ўтирмади.

Толи'сиз ёш йигит Аркадийга қараб:

— Менинг коляскам жуда тинч, сизни обкегишим мумкин, Евгений Васильич эса сизнинг тарантасингизда кетсин, шундай бўлса қулайроқ ҳам бўлар,— деди.

— Овора бўлманг, сизнинг йўлингиз бошқа, бизникига узоқлик қилади.

— Майли, ҳеч зарари йўқ, менинг вақтим старли, шу билан бирга ўша томонда ишим ҳам бор.

Аркадий бу сафар жуда нафрат билан:

— Ижара (откуп) ишларидир-да?— деб сўради.

Аммо Ситников шундай хафа эдики, у ҳатто одагдаги сингари кулиб ҳам қўймади. У ўзича тўнгиллаб:

— Менга ишонавсринг, коляскам жуда ҳам мустақкам, ҳаммамизга ҳам жой етади,— деди.

Анна Сергеевна гапга аралашиб:

— Ситников жанобларининг гапларини қайтариб, бу кишини хафа қилманг,— деди.

Аркадий Анна Сергеевлага қараб қўйди-да, ма'ноли қилиб бош эгди.

Нонуштадан кейин меҳмонлар кетдилар, Одинцова Базаров блан хайрлашаётиб, унга қўлини чўзди ва:

— Биз яна кўришармиз, шундай эмасми?— деди.

— Ихтиёр ўзлариди,— деди Базаров.

— Ундай бўлса, кўришамиз.

Аркадий зинапсяга ҳаммадан бурун чиқди; у Ситниковнинг коляскасига чиқиб ўтириб олди. Дворецкий уни ҳурмат блан чяқариб қўйди. Аркадий эса аламиндан уни савалашга ёнки йиғлаб юборишга тайёр эди. Базаров тарантасига чиқиб олди. Хохлов қишлоғига етгач, Аркадий мусофирхона эгаси Федот от қўшигунча кутиб ўтирди ва тарантас олдига келди-да, ил гаригидай жилмайиб, Базаровга қараб:

— Евгений, мени ҳам ўзинг блан бирга олиб кетсангчи, сеникига бераман,— деди.

Базаров беҳафсалагина қилиб:

— Чик, ўтир,— деди.

Ўз коляскаси ёнида ҳуштак чалиб юрган Ситников бу сўзларни эшитгач анқайиб қараб қолди, Аркадий эса, буюмларини унинг коляскасидан олди-да, Базаров ёнига келиб ўтирди ва ўзининг собиқ йўлдошига та'зим қилиб, кучерга хитобан: «Ҳайда!» деб қичқирди. Тарантас физиллаганича жўнаб кетди ва бирпасда кўздан ғойиб бўлди... Ситников жуда хижолат бўлиб, кучерига қараб қўйди, лекин кучер ҳечнарсига нарво қилмасдан, қамчисини ўйнагаб турар эди. Шунда Ситников коляскасига сакраб чиқиб олди-да, ўткинчи иккита деҳқонга қараб: «Шапқаларинини кийиб олинглар, аҳмоқлар!» деб дўқ уриб, шаҳарга жўнаб кетди. Ситников шаҳарга жуда кеч етиб келди. Эртасига у Кукшинаникига бориб, иккита «ярамас мутақаббир ва жоҳил»ни тоза сўкиб ўтирди.

Аркадий ўзининг тарантасига чиқиб ўтириб олганда кейин, Базаровнинг қўлини қаттиқ сиқди-да, анчагача индамай ўтирди. Базаров унинг қўл сиқишини ҳам, жим ўтиришини ҳам тушунган ва бунинг ма'носига етгандай кўринар эди. Базаров ўтган кун кечаси ҳам «мижжа қоқмаган, чекмаган, бирнеча кундан бери ҳеч нарса емаган эди. Унинг ориқлаб қолган юзи бостириб кийилган шапкаси остидан чўзилиб чиқиб турарди. Ниҳояг, у гап бошлаб:

— Қани, оғайни, сигаркадан берчи... Тилимини ҳам кўргин, нима бало, саргайиб кетибдими?— деди.

— Ҳа, саргайибди,— деди Аркадий.

— Ҳа... сигарка ҳам оғзимга ёқмаётипти. Мазам йўқ

— Сен чиндан ҳам кейинги кунларда анча ўзгариб кетдинг.

— Зарари йўқ, тузалиб қолармиз, фақат шуниси борки, онам жуда жонкуяр: қорин қўймасанг ва кунига ўн марта овқат емасанг ҳеч қўймайди. Аммо отам тузук, чунки у дунёнинг аччиқ чучугини татиган киши... Йўқ, чекиб бўлмаскан,— деди-да, сигаркасини ташлади.

— Сенинг кўргенинг (имение) бу ерга йнгирма беш чақирим келадими?— деб сўради Аркадий.

— Ҳа, йнгирма беш чақирим келади. Буни мана бу донишманддан сўрасанг ҳам бўлади.— деди Базаров Федотнинг аравада ўгирган хизматкорини кўрсатиб.

Аммо донишманд, «ким билади дейсиз, бирёв ўлчаптимиз» деб жавоб берди ва ўртага қўшилган отни мунча бош силкайсан, деб койиб борар эди.

Базаров яна гап бошлаб:

— Шунча гаплар, сиз учун сабоқ, ёш дўстим, ибратли бир мисол. Бу қандай сафсата ахир! Харбир киши қил устида турса-ю, ҳар онда жарга йиқилай деб турса-ю, у бўлса яна ўзи учун ҳархил нома'қулчиликлар ўйлаб чиқаради, ўз ҳаётини ўзи бузади,— деди.

— Сен бунга нимага киноя қилиб гапираяпсан?— деб сўради Аркадий.

— Мен ҳечнарсага киноя қилаётганим йўқ, мен тўғриси айтаяпман, биз икковимиз ҳам ўзимизни жуда

ёмон тутдик. Буни тушунтириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ! Лекин мен клиникадаёқ сезган эдим: кимки ўз оғриғига жаҳл қилса оғриқни албатта енгади.

— Гапингга унчалик тушунаолмаяпман. Ҳечнарсадан шижоат қиларлик жойинг йўқ эди шекилли,— деди Аркадий.

— Агар гапимга тушунолмай турган бўлсанг, мен сенга шуни айтай: менимча, аёл кишига тирноғингни ҳам бой бергандан кўра кўчада тош чақиб ўтирганинг яхшироқ. Бу ҳаммаси...— Базаров бу ерда ўзининг яхши кўрган «романтизм» деган сўзини айтишига сал қолди, лекин айтай деганда ўзини тутиб:— сафсата,— деди.— Сен ҳозир менга ишонмайсан, лекин мен сенга шуни айтай: мана, икковими? хотинлар суҳбатига кириб қолдик, анча кўнгилли бўлди. Лекин бундай суҳбатни ташлаб кетиш — иссиқ кунда совуқ сувга чўмилиш блан баравар. Эркакларнинг бундай бема'ни ишлар блан шугулланишига вақти йўқ, иснан халқининг: эр киши бераҳм бўлиши лозим, деган гўзал бир мақоли бор.— Базаров аравакаш мужикка қараб,— мана сен ақлли кишисан, айтчи, хотининг борми?— деди.

Мужик ўзининг ялпоқ ва ожиз кўзли юзини дўстларга ўгирди-да:

— Хотининг дейсизми? Бор. Нима учун хотиним бўлмасин?

— Сен уни урасанми?

— Хогинимним? Ҳархил бўлади. Сабабсиз урмаймап.

— Жуда соз. У-чи, сени урадим?

Мужик отларнинг тизгинини тортабошлади.

— Галати гапларни гапираяпсиз-а, тақсир. Ҳазиллашишни яхши кўрасиз дейман-а...— афтидан мужик хафа бўлди шекилли.

— Эшитаяпсанми, Аркадий Николанч! Сен блан мени эса саваллашиб жўнатишди... ўқимишли одам бўлишнинг оқибати мана шу экан-да.

Аркадий зўрма-зўраки кулиб юборди. Базаров эса, тескари ўгирилди-да, бутун йўл бўйи сра оғиз очмади.

Йигирма беш чақирим йўл Аркадийга худди эллик чақиримдай бўлиб кўринди. Ниҳоят, суйри адр-

нинг этагида Базаровнинг ота-онаси яшайдиган кичкина бир қишлоқ ҳам кўринди. Қишлоқ ёнида ёш қайинзор ва унинг ичида томи похол блан ёпилган битта дворян уйи кўришиб турар эди. Қишлоққа киришда, биринчи уй ёнида шапка кийган иккита мужик бири-бири блан сўкишиб турарди. Уларнинг бири: «ўзинг капкатта тўнғизсан-у, лекин кичкина чўчқа боласидан баттарсан» деб иккинчисини сўкар эди. Иккинчиси эса: «Сенми, сенинг хотининг жодугар» дер эди.

Базаров Аркадийга мурожаат қилиб:

— Буларнинг бири-бири блан эркин муомала қилинган ва қочериқ гапларидан отамнинг унчалик қаттиққўл эмаслигини билишинг мумкин. Маня, отамнинг ўзи зинапояга чиқди, қўнғироқ товущани эшитган бўлсалар керак. Отамнинг ўзи, худди ўзи, қад-бастидан танийман. Оббо! Алча қариб қолибди-ку, бечора!— деди.

XX

Базаров тарангасдан бошини чиқазди, Аркадий эса, ўртоғининг елкасидан бўйинини чўзиб, кўрғоғининг зинапоясига, сочлари пахмайган, қирра бурун, этаги очик ҳарбий пиджак кийган, қотмагина, новча бир кишини кўрди. У, оёқларини кериб, офтобдан кўзларини қисиб, узун трубка чекиб турар эди.

Отлар тўхтади.

Базаровнинг отаси, ҳамон чекиб ва трубкасини бармоқлари ораларида ўйнатиб:

— Келар экансан-а! Қани, буёққа туш, бир қучоқлашайликчи,— деди.

У ўғлини қучоқлайбошлади... Ичкаридан аёл кишининг «Енюша, Енюша» деб чақирган ингичка қалтирқ овози эшитилди. Эшик ланг очилиб, бўсагада, устага калта ола кофта ва бошига оппоқ чепчик кийган, пакана, думдумалоқ бир кампир кўринди. У, вой деди, оёқлари қалтиради, агар Базаров келиб ушлаб қолмаганида йиқилиб кетиши аниқ эди. Кампир юмшоқ ва семиз қўллари блан дарҳол Базаровнинг бўйнидан қучди, бошини унинг кўкрагига қўйди. Ҳамма жим бўлди. Фақат кампирнинг пиқиллаб йиғлагани эшитиларди.

Кекса Базаров огир пафас олар, кўзлари боягидан ҳам баттар жимирлашар эди.

У, тараптас олдида индамай турган Аркадий блан кўз уриштириб олиб:

— Бўлди, бўлди, Ариша! Бас қил, йиғининг ҳосияти йўқ. Бўлди, бўлди,— деди. Аравакаш мужик кампирга қараб туролмаё тескари ўгирилиб олди.

— Оҳ, Василий Иванович,— деди кампир зўрға,— жонгинам, кўзичоғим Енюшинкани қачондан бери энди кўрдим...— деди ва қўлларини олмай, кўз ёшлари оқиб ҳўл бўлган мулойимгина юзини Базаровдан тортиди, кўзларини мўлтиратиб, аллақандай севинч блан яна унга ёпишиб олди.

— Ҳа, албатта, табий нарса,— деди Василий Иванович:— юринглар, уйга кирайлик, мана Евгений блан бирга меҳмон ҳам келибдилар,— кейин Аркадийга қараб хиёл та'зим қилди.— Кечирасиз, ўзингиз тушунасиз-ку, хотинларнинг кўнгли бўш бўлади, бунинг устига оналик меҳри ҳам...— деди.

Лекин лаблари титрар, қошлари учар... афтидан, ўзини тутиб олмоқчи ва ҳечбир ҳаяжонланмагандай кўриномоқчи бўлар эди. Аркадий ҳам та'зим қилди.

— Ростданам, юринг, онажон, уйга кирайлик,— деди Базаров ва ҳолдан тойган кампирни уйга олиб кирди, уни юшоқ курсига ўтқизди-да, отаси блан тезгина яна бир марга қучоқлашиб олди ва кейин уни Аркадий блан танишгирди.

Василий Иванович Аркадий блан танишаркан:

— Танишганимизга беҳад хурсандман, броқ айбга буюрмайсиз: бизникида ҳамма нарса ҳарбийча, олдин тартибда. Аринз Власьева, бўлди энди ўзингни тутгин. Меҳмон жаноблари айб қиладилар,— деди.

Кампир йиғи аралаш:

— Вой, исмлари нечук...— деб қўйди.

Василий Иванович виқор блан:

— Аркадий Николаич,— деб унинг исмини айтиб берди.

Кампир бурчини қоқди-да, бошини дам уннга, дам чапга қийшайтиб, кўзларини бирма-бир яхшилаб артиб олганидан кейин:

— Мен бефаҳми кечиринг. Кечиринг мени. Қўзи...
чо...ғимни кўролмай ўлиб кетаманми, деб ўйловдим,—
деди.

— Мана эсон-омон кўрдик, бекачим,— деди Василий Иванович. Кейин эшик орқасида кўрқиб қараб турган, оч қизил читдан кўйлак кийган ўн уч яшар чамасидаги яланг оёқ бир қизга қараб:— Таниюшка, баринага патнисда бир стакан сув опкел, эшитдингми? -- деди. Сўнгра меҳмонларга мурожаат қилиб, аллақандай эскича ҳазил блан:— сиз, жаноблар, нете'фодаги кекса жангчининг кабинетига марҳамат қилсаларинг дездим,— деб қўшиб қўйди.

Арича Власьевна инграб:

— Енюшечкам, кел, яна бир қучоқлай,— деди. Базаров унга томон энгашди:— қандай чиройли йигит бўлибсан, болам.

Василий Иванович унинг сўзини бўлиб:

— Чиройликка-ку чиройлик эмас, лекин французлар айтмишли *олимпе*¹ бўлган... Энди, дейман, сен Арина Власьевна, ўзингнинг опалик меҳрингни қондирин блан, қадрли меҳмонларингнинг қоринини тўйгазиш тўтрисида ҳам гам есанг бўларди, деб ўйлайман, чунки ўзингга ма'лум: қуруқ гап қулоққа ёқмайди.

Кампир креслодан турди.

— Ҳозир, Василий Иванович, ҳозир дастурхон езилади, ўзини ошхонага чиқиб самовар қўйдираман. Ҳаммаси бўлади, ҳаммаси. Ахир уч йилдан бери уни кўрмаган бўлсам, едирмаган бўлсам, осон тутасизми, ахир?

— Хўп дедик-ку, лекин ишингни билиб қил, уялиб қолма. Жаноблар, қани марҳамат. Ана Тимофсич ҳам сен блан кўришгани келди, Евгений. Бу имонсиз ҳам хурсанд бўлганга ўхшайди. Хўш? Хурсанд бўлдингми? Қани, буёққа марҳамат қилинглар.

Шундай қилиб, Василий Иванович эски туфлиларини тапиллатиб олга босди.

Унинг уйи, бор-йўғи олтита кичик-кичик бўлмадан

¹ *Олимпс* сўзи бу ерда *homme fait* ўрнида ишлатилган бўлиб (ф р а н ц у з ч а) — етилган, вояга етган эркак десақдир.

иборат эди. Улардан бири, я'ни ҳозир меҳмонларни олиб кетаётгани, кабинет деб аталар эди. Чангдан, худди тутундан қорайгандай, қорайиб кетган қоғоз уйилиб ётган йўғон оёқли стол бутун икки дераза орасини эгаллаб олган эди; деворларда турк милтиқлари, қамчилар, қилич. иккита география харитаси, қандайдир атомик расмлар, Гуфеланднинг¹ сурати, бировнинг қора рамка ичига солинган ва қилдан тўқилган исмлари (вензель) ва ойна ичига солинган диплом осилиб турар эди. Яхши карель қайинидан ишланган иккита каттакон жавон орасида, бирхил ерлари ботиб ва йиртилиб кетган чарм диван турарди. Токчаларла китоблар, қутичалар, қотириб қўйилган қушлар, банкалар, шишалар бетартиб равишда уйилиб ётар эди. Бир бурчакда синиқ электр машинаси турарди.

— Мен сизни огоҳлантирган эдим, азиз меҳмоним, бизлар худди лагерьдагидай² яшаймиз...— деди Василий Иванович.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Қўйсангчи, узр сўрашинг нимаси! Бизнинг бадавлат эмаслигимизни, уйнинг саройдек эмаслигини Кирсанов ўзи жуда яхши билади. Уни қаёққа жойлаштирамиз, шунинг гапиринг,— деди.

— Шошмагин, ахир, Евгений, менинг ёнхужрамда жуча яхши бир бўлма бор, меҳмонга жуда қулай.

— Ёнхужрам ҳам борми ҳали?

Тимофеевич гапга аралашиб:

— Ҳа, ҳаммомдаги-чи,— деди.

— Ҳаммом ёнидаги десин,— деди Василий Иванович,— ҳозир ёз вақти... мен ҳозир у ерга бориб тайинлаб келай. Сен-чи, Тимофенч, меҳмонларнинг буюмларини ичкарига опкиргин. Сенга, Евгений, албатта ўз кабинетини бераман. *Summ cum laude*³.

Василий Иванович чиқиб кетиши билан Базаров:

— Ана холос! Жуда аломат ва яхши чол-да, худди сенинг отанга ўхшайди-ю лекин сал бошқачароқ жуда сергал,— деди.

¹ 1762 -1836 йилларда яшаган машҳур немис доктори.

² Вактинча, шунинг учун уйимиз бетартиб ма'носида.

³ *Summ cum laude* (лотинча) ҳарқимга ўзиники.

— Онаиг ҳам жуда яхши хотинга ўхшайди,— деб қўйди Аркадий.

— Ҳа, онам содда хотинлардан, ҳали қараб тур, бизни қандай меҳмон қилади.

Шу срада Базаровнинг чемоданини олиб кирган Тимофенч:

— Сизларни бугун келмайсизлар, деб ўйлаб эдик. тақсирлар, шу сабабдан сўқим гўшти опкелишмапти,— деди.

— Сўқим гўштисиз ҳам бўлаверади, йўқнинг айби йўқ, камбағаллик айб эмас, дейдилар

Аркадий тўсатдан:

— Отанга неча жон қарайди?— деб сўради.

— Мулк уники эмас, онамники, эсимда бўлса, ўн бештача жон қарайди.

— Ўйгирма иккита деявернинг,— деди Тимофенч норозироқ бўлиб. Туфлиснинг шипиллаши эшитилиб, яна Василий Иванович пайдо бўлди. У, тантана блан:

— Бирнеча минутдан кейин бўлмангиз тайёр бўлади. Аркадий.. Пиколаич. Исми-шарифингиз шундай эди, шекилли?— деди, кейин:— Мана сизга хизматкор ҳам тайёр — деди у, ўзи блан бирга ошқирган, сочини калта қилиб қирққан, тирсақлари йиртиқ ҳаворанг кафтан ва оёғига бировнинг катта этигини кийиб олган болани кўрсатиб:— оти Федька. Углим ман' этса ҳам яна такрорлаб айтаман, айбга қўшмайсиз. Айтгандек, трубкага тамаки солишни билади. Тамаки чексангиз керак-а?

— Мен кўпроқ сигара чекаман,— деди Аркадий.

— Жуда яхши қилар экансиз. Мен ўзим ҳам сигаркани яхши кўраман, лекин бизнинг бу қишлоқ жойларимизда сигаркани топиш жуда ҳам қийин.

— Булбулдек сайрашнинг бўлар энди,— деб Базаров яна унинг сўзини бўлди,— яхшиси мана бу срада диванда ўтир, дийдорингни кўриб тўяй, ахир.

Василий Иванович, бир кулди-да, диванга ўтирди. Унинг афти ўғлиникига жуда ўхшар эди, фақат пешонаси пастроқ ва торроқ, оғзи эса каттароқ эди. Василий Иванович тинмай ҳаракат қилар, худди кийимий қўлтигини сиқаётгандай елкаларини қисар, кўзларини

пирпиратар, йўталар ва бармоқларини ўйнатиб қўяр эди, ўғли эса бепарво, оғир табиатлилиги блан ажралиб турарди.

Василий Иванович ўғлининг сўзини қайтариб:

— Сайраш дегин-а!— деди.— Сен, Евгений, ўйламагин, биз мана шундай бир гўшада, узоқ ерда яшаймиз деб, меҳмонга полимоқчи эмасман. Аксинча, мен: фикр қилучи киши учун гўша, узоқ деган нарса бўлмайди, деган фикрдаман. Шуни ҳам айтайки, мен ҳарҳолда мумкин қадар могор босмасликка, я'ни замонамиздан орқада қолиб кетмасликка ҳаракат қиламан.

Василий Иванович, Аркадийга бўлма тайёрлаш учун чопиб юрган маҳалида чўнтагига солиб олган сариқ янги шойи дастрўмолини чўнтагидан олиб ўзини елпиб, сўзида давом қилди:

— Мен, масалан, ўзимга жабр қилиб бўлса ҳам, мужикларга ёрдам қилай деб, уларни оброкга ўтказганим ва ерларимни ярим ҳосил бараварига уларга бериб қўйганим тўғрисида гапириб ҳам ўтирмайман. Мен буни ўз бурчим деб билар эдим, бошқа ер эгалари бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган бўлсалар-да, бундай аҳволда кишилиқ ақлнинг ўзи шунга мажбур қилади. Мен илм ва ма'рифат тўғрисида гапираяпман.

— Ҳа, шундай, мана мен сизда 1855 йилги «Друг здравия» журнали борлигини кўриб турибман,— деди Базаров.

Василий Иванович дарров:

— Менга уни қадрдон бир ошнам юбориб туради,— деди. Кейин кўпроқ Аркадийга қараб ва жавон устидаги ганчдан ясалиб, рақамлик тўртбурчакларга бўлинган кичик бир бош суягини кўрсатиб:— Броқ биз, масалан, френология¹ ҳақида ҳам тушунчага эгамиз, биз Шендейн², Радемахер³лардан ҳам унча-мунча хабардормиз,— деб қўшиб қўйди.

¹ *Френология* — кишининг характерини унинг бош суягининг тuzилишига қараб белгилаб бўлади, деган илм.

² Касалликларнинг классификациясини тузишга тутинган немис доктори (1793—1861 йиллар).

³ 1772—1849 йиллардаги немис доктори; бу киши ўз илмий асарларида ўзига қадар бўлган докторлик илмини инкор қилган.

— ***губернасида ҳали ҳам Радомахерга ишонишадими?— деб сўради Базаров.

Василий Ивановичнинг йўтали тутиб қолди.

— Губернада... Албатта, сиз жаноблар, яхшироқ билсаларнинг керак, сизларга етиб олишга йўл бўлсин? Ахир, сизлар бизнинг ўринбосарларимизсизлар-ку. Менинг давримда ҳам бирон гуморалист¹ Гоффман² ёнки витализмни³ тарғиб қилучи Броун⁴ сингарилар кулгидай бўлиб кўринарди, ваҳоланки замонасида улар ҳам шуҳрат чиқарганлар. Ҳозирда сизларда Радомахер ўрнига бирон янгиси чиқар экан, сизлар унга бош эгасизлар, лекин йигирма йилдан кейин эса унинг устидан кулишлари эҳтимол.

— Мен сенга шунини айтиб қўяй: биз ҳозир умуман медицинани бир кулги деб ҳисоблаймиз ва ҳечбир кимса олдида бош эгмаймиз,— деди Базаров.

— Бу нима деган гап? Ахир сен доктор бўлмоқчи эдинг ку?

— Бўлмоқчиман, лекин бири иккинчисига халақит бермайди.

Василий Иванович, ичида ҳали иссиқ кули бор трубкасига ўрта бармоғини тиқди-да сўзида давом этди:

— Эҳтимол, шундайдир, лекин баҳслашиб ўтирмайман, ўзим кимман? Исте'фо берган штаб — табиб, *солату*⁵ ман холос; ҳозирда эса агроном бўлиб олдим. Мен бобонгиз кўлида бригадада хизмат қилганман,— деди у, Аркадийга қараб.— Шундай, ўз давримда кўпини кўрдим. Қандай жойларда бўлмадим, кимлар блан

¹ Қасалликлар узвий ҳужайраларнинг фаолияти блан зоҳир бўлишини тушунтиручи фан.

² 1660—1742 йиллардаги машҳур немис доктори; бу ҳозирда ҳам исте'мол қилинадиган машҳур «гоффман томчиси» дорининг ихтиро¹ қилган.

³ *Витализм* — ҳарбир организмнинг тирик бўлиш сабаби жон деб билган идеалистик бир та'лимот.

⁴ 1735—1788 йиллардаги инглиз доктори; бу киши ҳарбир касалликларнинг зоҳир бўлишига қизиқишнинг кўчилиги ёки озлиги сабаб бўлади, деб да'во қилган.

⁵ Ҳарбий докторларнинг бир даражаси.

дуч келмадим! Мен князь Виттенштейн¹ билан Жуковскийнинг² томирларини ушлаб кўрган одамман! Мен ўша жанубий қўшиндаги тўртинчиларнинг³, тушунсангиз керак (шу ўринда Василий Иванович лабани тишлаб қўйди), ҳаммасини беш бармоғимдек билар эдим. Ҳа, менинг ишим фақат бир чеккада туриш эди; ланцетимни⁴ билардим холос, вассалом! Побонгиз эса, жуда олийжаноб бир киши, чанакам ҳарбий одам эди.

— Тўғриси, галваре бир одам эди, десангчи,— деб қўйди Базаров эринчаклик билан.

— Вой, Евгений, шунчалик ўйламасдан гапирасан-а! Тўғри, генерал Кирсанов шундай одамлардан эдики...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Майли, бу гапларни қўй. Мен бу ерга келиётганимда қайинзорининг кўриб жуда хурсанд бўлдим, яхши ўсипти,— деди.

Василий Иванович жонланиб кетди

— Богимнинг ҳозир қандай эканлигини бир кўрсанг эди! Ҳарбир дарахтни ўз қўлим билан ўтқиздим. Мева дарахтлари ҳам, резовар ҳам, ҳархил дорн ўсимликлар ҳам бор. Сиз, жаноб ёшлар, нима десаларинг деяберинглар-у, лекин кекса Парацкий⁵ ўзининг «In herbis, verbis et lapidibus» деган сўзлари билан жуда авлиқлик қилган. Биласан, мен даволани ишидан воз кечганман, лекин ҳафтада бир-икки марта эски ҳунарни ишлатишга тўғри келади. Маслаҳат сўраб келган кишилар бўлади, келган кишини қандай қилиб ҳайдаб юбораман, камбағалларнинг ёрдам сўраб келишлари бўлади. Ундан кейин бу ерларда ҳечбир доктор йўқ, шу ерлик қўшиллардан бири, ҳалиги исте'фо берган

¹ Рус генерал-фельдмаршал. Бу киши 1812 йилда француз императори Наполеон I га қарши бўлган урушда донг чиқарган.

² Машҳур рус шоири.

³ 1825 йилнинг 14 декабрида қўзғолон кўтарган декабристлар. Декабристларнинг «Жанубий жамият» а'золари, жанубий қўшинда хизмат қилганлар.

⁴ Жарроҳликда ишлатиладиган пичоқ, тиг-иништар.

⁵ Швейцарияли машҳур доктор ва тарбиячи.

⁶ Ўсимликларда, гапларда ва тошларда...

бир майор бор, у ҳам даволайди. Мен бу киши докторликка ўқиганми, деб сўрасам, йўқ, ўқиган эмас, бу киши кўпроқ буни филантропия¹ юзасидан қилади, деб айтадилар. Ҳа-ҳа-ҳа, филантропия юзасидан. Қандай? Буни каранг-а! Ҳа-ҳа!-ҳа-ҳа!

— Федыка! Трубкамга тамаки солиб бер!— деди Базаров қовоғини солиб.

Василий Иванович қизишиб, сўзини давом этдириб:

— Бу ердаги касаллар олдинга бошқа бир доктор келиб-хетиб туради; касал эса аллақачон қулоғи тагида қолган бўлади, шунинг учун касалнинг яқин киши-си докторни ичкарига киритмайди, энди керак эмас деб қайтаради. Бундай бўлишини кутмаган доктор уялиб қолади ва: «Қалай, ўлим олдидан марҳумнинг ҳиқичоғи тутдими?» деб сўрайди. «Ҳа, тутди», «кўп тутдими?» «жуда кўп тутди», «ҳа, ундай бўлса, яхши бўлипти» деб келган томонига қараб жўнаб кетаверади. Ҳа-ҳа-ҳа!

Чол якка ўзи кулди, Аркадий жилмайгандай бўлди. Базаров бўлса трубкасини тортибгина қўйди. Суҳбат шу тарзда бир соатча давом қилди. Аркадий ўзининг бўлмасига ҳам бориб келди. Бу бўлма ҳаммомнинг ёнида бўлиб, жуда озода ва яхши эди. Ниҳоят, Таниюшка кириб, овқат тайёр бўлганини билдирди.

Энг олдин Василий Иванович турди.

— Қани, марҳамат қилинглар, меҳмонлар! Зериктирган бўлсам, марҳамат қилиб, кечирасизлар. Кампиримиз шояд сизларни мендан виёдароқ кутиб олиб, хушвақт қилса,— деди.

Обед шошилинироқ тайёрланган бўлса ҳам, лекин жуда яхши ва мўл-кўл бўлди, фақат винодан бироз айб топиш мумкин эди: Тимофенчининг шаҳардаги тазеиш савдогаридан сотиб олиб келган қорамтир херес виносидан сақич ёки мис мазаси келиб турар эди; пашшалар ҳам жонга тегарди. Бошқа вақтларда бу пашшаларни шу ҳовлидаги асранди бола катта новда

¹ Бойларнинг камбағалларга иккиюзламалик қилиб кўрсатадиган арзимас моддий ёрдамлари.

блан кўр.б турар эди, аммо бу сафар Василий Иванович ёш авлодларнинг та'насидан кўрқиб, унга жавоб бериб юборган эди. Арина Власьевна ясашиб ҳам улгурган, у, ипак лентали катта чепчик кийиб елкасига гулли зангор шалрўмол солиб олган эди. У, ўгли Енжовани кўрган замони яна йиғлаб юборди, броқ, бу сафар эрига, уни юпатиш тўғри келмади, чунки шалрўмолни доғ қилмаслик учун кўз ёшларини ўзи тезда артиб қўяқолди. Овқатни ёлғиз ёшлар ер эдилар холос, чунки уй эгалари аллақачон овқат қилиб бўлишган эди. Меҳмонларга Федька хизмат қилиб турар, лекин кўпол этиги уни қийнаган бўлса керак, унга Анфисушка деган эркак тақлид, кўзлари ёлтай бир хотин ёрдамлашарди. Бу хотин уйда омборчи, парранда боқиш ва кир ювиш ишларини бажарарди. Василий Иванович овқат маҳалида уй ичида уёқ-буёққа юриб туриб, беихтиёр ва ҳаттоки хурсанд бир чеҳра блан, Наполеоннинг сиёсати ва Италия масаласининг чувалиб кетиши блан ўзида туйнлган хавфлардан гапирар эди. Арина Власьевна Аркадийга э'тибор қилмасди, уни олинг олинг деб қистамасди ҳам; бўртиб чиққан нимранг лаблари, икки чаккаси блан қошлари устидаги холлари жуда оқ кўнгил қилиб кўрсатган думалоқ юзини кичкина муштумига тираб, ўғлидан сра кўзини узмас ва ҳамон оқ тортар эди. Ўзининг бутун фикр-ёди ўғлининг қанча вақтга келганини билишда бўлса-да, броқ сўрашга ботинаолмасди. «Агар икки кунгагина келдим деса-я, унда нима бўлади» деб ўйларди ва юраги ариқиб кетар эди. Қовурма ейилгандан кейин Василий Иванович чиқиб кетиб, оғзи очилган ярим ичша шампанский олиб келди. У, гарчи биз қоронғи гўшада яшасак ҳам, бундай тантанали вақтларда ўзимизни хурсанд қиларлик нарсаларимиз бор, деди У, учта қадаҳ блан битта рюмкани тўлдириб шампанский қуйиб, «бебаҳо меҳмонларга» соғлиқ тилаб, ўзининг қадаҳини, ҳарбийларча, бир кўтаришда ичиб юборди, рюмкадаги майнинг бир томчисини ҳам қолдирмасдан ичишга Арина Власьевнани мажбур қилди. Мураббога навбат етганда, Аркадийнинг ширинликка тоби бўлмаса ҳам, уй

эгалари хафа бўлмасин деб, янгигина пиширилган тўрт хил мураббодан бирма-бир татиб кўришга мажбур бўлди. Базаров эса, мураббо сийишдан бутунлай бош тсртиб, дарҳол сигара чекди. Кейин қаймоқ, мой ва тешик кулчалар блан чой келтирилди. Чойдан кейин Василий Иванович кечки манзарани тамоша қилдириш учун ҳаммани боққа обчқди. У бир скамейка олдидан ўтиб кетаётганда, Аркадийнинг қулоғига шивирлаб:

— Шу ерда мен қуёшнинг ботишига қараб, фалсафа сотиб ўтиришни яхши кўраман, саҳройи кяпининг одати шуидақа бўлади, ҳув анави ерда Горация¹ яхши кўрган дарахтлардан бирнечасини ўтқазиб кўйганман,— деди.

Бу гапни эшитган Базаров:

— Қанақа дарахт?— деди.

— Нима эди... акация дарахтлари-да.

Базаров эснай бошлади.

— Энди саёҳатчилар ором боғини сайр қилишса ҳам бўлар дейман,— деди Василий Иванович.

Базаров унинг сўзини илиб олиб:

— Я ни ухлаш вақти демоқчисан-да, гапинг тўғри, дарҳақиқат ухлаш вақти бўлди,— деди.

Базаров онаси блан хайрлашиб, унинг пешонасидан ўпди, онаси эса, уни қучоқлаб, орқасидан киши билмас узоқ дуо қилиб турди. Василий Иванович Аркадийни бўлмасига узатиб борди ва унинг ҳам «шундай бахтли ёшлик чоғларида ўзи татиб кўрган роҳатни» тагишини тилади. Аркадий ҳаммом ёнидаги бўлмасида ҳақиқатан ҳам яхши ухлади: ундэн ялпиз ҳиди келар, печка орқасида худди Аркадийни аллалаган каби иккита чигиртка тарафма-тараф чириллаб турарди Василий Иванович Аркадийнинг олдидан ўз кабинетига қайтиб келди-да, ўғли блан бироз гурунглашиб ўтирмоқчи бўлиб, диванда ётган ўғлининг оёқ томонига ўтирди, броқ Базаров уйқум келаётгипти, деб уни жўнатди, аммо ўзи эса эрталабгача ухламай чиқди: кўзларини катта очиб, газабланиб, қоронги-

¹ Машҳур қадимги рим шоири.

ликка қарар эди; болалик хогиралари унча ҳукмронлик қилмас, кейинги аччиқ таассуротлардан ҳали қутулганича йўқ эди. Арина Власьевна аввало хўп ибодат қилди, кейин Анфисушка блан узоқ, жуда узоқ суҳбатлашиб ўтирди, Анфисушка эса бой хотин (барина) олдида худди қоққан қозикдек тик туриб ва ўзининг ягона кўзини унга тикиб, Евгений Васильевич ҳақидаги ўзининг бугун фикр ва мулоҳазаларини аллақандай сирли шивирлаш блан унга етказарди. Шодликдан, винодан ва сигара тутунидан кампирнинг боши бутунлай айланиб қолган эди. Эри у блан гаплашмоқчи бўлган эди-ю, лекин қўл силтаб, индамай кўяқолди.

Арина Власьевна бурунги замоң ҳақиқий рус дворян хотинларидан эди. У, бундан бир-икки юз йил илгари, қадимги Москва даврларида яшаса бўлар эди. У, жуда диндор ва юмшоқ кўнгли бўлиб, ҳархил ирим-чиримларга, фолларга, дуоларга, тушларга ишонарди, девоналарга, девларга, алвастиларга, ёмон учрашувларга, бало-қазоларга, эми-димларга ва тезда охир замоң бўлишига ишонар эди; агар пасха кечаси бутхонада шамлар ўчмаса қора буғдой яхши унум беришига ва агар кўзиқоринга одамнинг кўзи тушса, кўзиқорин бутунлай ўсмай қолишига инонар эди; яна: ажини сув бор жойни яхши кўради ва ҳарбир жуҳуднинг кўкрагида қондоғи бўлади, курбақалардан, чумчуқлардан, зулуклардан, момоқалдироқдан, совуқ сувдан, шамол бўлишидан, отлардан, экилардан, сариқ одамлардан ва қора мушуклардан кўрқарди ва чигиртка блан итларни ифлос ҳайвонлар жумласига кўшарди, на каптар гўшти, на қисқичбақа, на пишлоқ ва на қуён гўшти ерди; тарвузни ҳам емасди, чунки сўйилган тарвуз Иоанна Предтечининг бошини эсига солар эди, денгиз бақаси ҳақида сесканмасдан гапиролмас эди; овқат ейишни яхши кўрар, рўзани бўлса канда қилмас эди. Бир кеча-кундузда ўн соат ухлар эди, агар Василий Ивановичнинг боши огриб қолса ҳеч ётмас ва ухламас эди, умрида Алексис¹, ёки ўр-

¹ Француз ёзучиси Дикре-Димен томонидан ёзилган қадимги, ҳиссиётли ҳикоя (1761—1819 йиллар).

мондаги кулбадан булак ҳечбир китоб ўқимаган, йил-да бир, кўп бўлса икки марта хат ёзиб турар эди, ўзи кўл урмаса ҳам ва умуман жойидан истар-истамасгина қимирласа ҳам, лекин хўжалик бобида, я'ни қатирма қилиш ва мураббо пиширишни яхши билар эди. Арина Власьевна жуда меҳрибон ва ўзинча бефаҳм хотинлардан эмас эди. У, дунёда буйруқ беручи хўжайинлар блан бирга хизмат қилиб туручи оддий фуқаро борлигини биларди, шунинг учун хушомад қилишга ҳам, та'зим қилишга ҳам нафрат кўзи блан қарамас эди, броқ ўзига тоби' бўлган одамлар блан мулойим ва беозор муомала қилар, ҳарқандай гадойни хайрсиз жўнатмас, ғийбатни яхши кўрса ҳам, лекин ҳечқачон бировни ёмонламас эди. У, ёшлигида жуда ёқимли бўлиб, клавикард чалар ва бероз французча билар эди, лекин ўз ихтиёридан ташқари теккан эр блан, хўп йиллар шаҳарма-шаҳар юриш натижасида осмириб кетган ва музика блан француз тилини эсидан чиқариб қўлган эди. У, ўғлини севар ва ундан жуда қўрқарди. Ёр-суви идора қилиб гурғиш Василий Иванович ихтиёрига тоншириб қўйган ва шундан буён ҳечнарсанга аралашмас эди, агарчи чол келгусида бўладиган ислоҳотлар ва ўз планларидан сўз очиб қолса, у оқ тортиб, рўмолчасини силтаб, уни яқинига келтирмас ва қўрққанидан қошларини тобора юқори кўтарар эди. У, серваҳима хотин бўлиб, доим алақандай фалокат бўлишини кутар ва бирор ҳайғули нарса эсига тушини блан дарров йиғлаб юборар эди... Бундай хотинлар энди бу дунёдан сафар қилдилас, бунга қувонини керакми, йўқми — худо билади!

XXI

Аркадий жойидан туриб, деразани очиб юборди ва унинг кўзига дастлаб Василий Иванович кўринди. Чол бухорча тўн кийиб, белини рўмол блан боғлаб олиб, пәлизда зўр бериб ишлар эди. У, ўзининг ёш меҳмонига кўзи тушиб қолди-да, белкурагига суяниб туриб:

— Салом, яхши ухлаб турдиларми?— деди.

— Жуда яхши,— деб жавоб берди Аркадий.

— Цинциннат¹ каби кечки шолгом эккани жўяк олаяпман. Ҳозир шундай замон келдик,— бунисига ҳам худога шукур!— ҳарким ўз қўли билан овқат топиб ейиши керак, бировларга ишониб ўтириш ярамайди; ҳарбир киши ўзи пешона тери тўкиши лозим. Бинобарин, Жан-Жак Руссонинг айтгани тўғри экан-да. Бундан ярим соат илгарироқ сиз мени, афандим, бутуилай бошқа бир аҳволда кўрган бўлар эдингиз. Бир хотин, унинг ўзича қилиб айтганда, бостириқ, бизча айтганда — ичкетар касалига мубтало бўлган экан... Сизга қандай қилиб тушунтирсам экан... Уни аф'юн билан даволадим. Яна бир хотиннинг тишини сугуриб олдим. Бунисига эфиризация² таклиф қилган эдим, лекин у бунга кўнмади. Бу ишларни мен *gratis*³— *аматёр*⁴ сифатида қиламан, шундай бўлса ҳам бу ажабланарлик ҳол эмас, чунки мен қора халқдан, *homo novus*⁵, хотиним сингари аслзода дворянлардан чиққан эмасман... Бу ерга чиқиб, нонушта вақтигача сояда, эрталабки соф ҳаводан баҳраманд бўлсангиз бўлмай-дими?

Аркадий унинг олдига чиқди.

Василий Иванович қўлини, ҳарбийларча, ёғ босган қалпоғига қўйиб:

— Яна бир карра айтай, хуш келдингиз! Албатта, сиз маишатга, завқ қилишга ўрганиб қолгансиз, броқ бу дун'ёнинг буюк зотлари ҳам қисқа умрларини шундай кулда ўтказишдан жирканмайдилар,— деди.

— Кечирасиз,— деди Аркадий,— мен нега бу дун'ёнинг буюк зоти бўлар эканман? Зеб-зийнатга ҳам одат қилганим йўқ.

¹ Милоддан бурун V асрда ўтган рим давлат арбобларидан бўлиб, раис жумхур бўлганидан кейин ўз ихтиёри билан қишлоққа қайтган ва умрини деҳқочилик билан ўтказган киши.

² Эфир ердани билан оғриқни битирish.

³ *gratis* — текин.

⁴ *en amateur* ўрнида — ҳаваскор сифатида.

⁵ *Homo novus* — янги одам.

Василий Иванович мулойим қилиб унга э'тироз билдирди:

— Рухсат этинг, рухсат, мен ҳозир энди қатордан чиқиб қолган бўлсам-да, уз давримда кўпни кўрган кишиман, қушларни парвозидан биламан. Мен ҳам ўзимга яраша психологу, физиогномистман¹. Агар мен, сизга айтсам, шундай қобилиятга эга бўлмаганимда эди, аллақачонлари хароб бўлиб кетар эдим, мендек кичкина одамни оёқ ости қилиб кетган бўлар эдилар. Хушодад тариқасида эмас-у, тўғрисиини айтай: сиз блан ўғлим ўрталарингда бўлган дўстликни кўриб, жуда жуда хурсандман. Мен ҳозир ўғлим блан кўришдим: у, балки сизга ҳам ма'лум бўлган одатича, жуда эрта туриб атрофга сайр қилгани чиқиб кетди. Сиздан бир нарсани сўрашга рухсат этсангиз; сиз Евгений блан кўндан бери танишмисиз?

— Ўтган қишдан буён.

— Жуда соз. Сиздан яна бир нарса сўрашга рухсат этинг. Утириб олсак қандай бўлар экан? Энди ота бўлиш сифатим блан сиздан яна бир нарсани очиқ сўрашга рухсат этинг: сиз менинг Евгенийим ҳақида қандай фикрдасиз?

Аркадий унга чаққон жавоб қайтарди:

— Сизнинг ўғлингиз шу вақтгача мен учратган одамларнинг энг ажойибларидан биридир,— деди.

Буни эшитган Василий Ивановичнинг кўзлари бирдан катта очилди, юзи бироз қизарди, қўлидаги белкураги тушиб кетди.

— Демак, сизнинг фикрингизча...— деб гап бошлаган эди, Аркадий унинг сўзини бўлиб:

— Менинг фикримча, ўғлингизни, шубҳасиз, келажакда буюк истиқбол кутади ва у сизнинг исмингизни албатта шон-шараф блан қоплаяжак. Мен бунга у блан биринчи учрашганимиздаёқ ишонч ҳосил этган эдим,— деди.

Василий Иванович қувончдан сўзини зўрға гапириб:

— Бу... бу қандай бўлди?— деди.

¹ Кишининг афтяга қараб унинг хулқини белгилловчи.

Унинг камоли завқланганидан жилмайишни кенг лабларини каттароқ очди ва жилмайганича қолди.

— Сиз бизнинг қандай қилиб учрашганимизни билмоқчи бўласизми?

— Ҳа... умуман муносабатингизни...

Аркадий Базаров ҳақида, Одинцова блан мазуркага танца қилган кечаси қандай қизиқиб гапирган бўлса, ҳозир ундан ҳам кўпроқ қизиқиб, зўр завқ блан гапираркетди.

Василий Иванович унинг гапига қулоқ солар, қулоқ солатуриб бурнини қоқар, дастрўмолини қўлида ўйнатар, йўталар, сочларини ёзар эди, ниҳоят чидаб тураолмади: Аркадий томон энгашиб, унинг елкасидан ўпди; кейин ҳамси жилмайишини қўймай:

— Сиз мени ниҳоятда хурсанд қилдингиз, мен сизга шуни айтишим керакки, мен... ўғлимни ғоят ҳурмат қиламан, кампирим хусусида гапириб ҳам ўтирмайман, чунки она деган нарса ўзингизга маълум, Брок, мен унинг олдида ўз туйгуларимни очик сўзлай олмайман, чунки Евгений буни яхши кўрмайди. У кўнгил бўшаттишни умуман ёмон кўради; кўплар уни ҳатто бағри тош, туйғусизлик ёки мағрурлик аломаги дейишади, лекин бунингдай одамларни бошқалар блан баравар қилиб бўлмайди, шундай эмасми? Мана, масалан, унинг ўрнида бошқа одам бўлса, ота-онасидан ҳадеб пул олаверар эди; у-чи, хо ишонинг, хо ишонманг, дунёга келгандан бери биздан бир тийин ҳам ошиқча пул олгани йўқ!

— У жуда бетама', тўгри одам,— деди Аркадий.

— Бетама' бўлганда қандай денг! Мен эса, Аркадий Николаич, уни тақдир этишим уёқда турсин, у блан фахрланаман ва мен шуни истайманки, вақтики келиб унинг таржиман ҳолида: «Оддий бир штаб-табибининг ўгли бўлса-да, отаси, унинг буюк киши бўлишини бурундан сезган ва унинг тарбияси учун ҳечнарсани аямаган...» деган сўзлар ёзилсин.

Шу гаплардан кейин чол сўзини давом этдираолмай қолди.

Аркадий унинг қўлини қисди.

Бироз жим қолганидан кейин Василий Иванович:

— Сиз қандай деб ўйлайсиз, у, сиз айтган шуҳратга медицина соҳасида эришмаса керак?— деб сўради.

— Албатта бу соҳада эмас, лекин медицина соҳасида ҳам биринчи олимлардан бўлажак.

— Бўлмаса қайси соҳада эришади, Аркадий Николанч?

— Ҳозир бунни айтиш қийин, лекин у машҳур одам бўлади.

Чо: Аркадийнинг сўзини қайтариб:

— У машҳур одам бўлади!— деб қийди ва ўйга ботди.

Қўлида катта товоқда янгигина терилган малина кўтарган Анфисушка уларнинг ёнидан ўтиб кетаётиб:

— Арина Власьевна сизларни чойга таклиф қилаётирлар,— деди.

Василий Иванович бир чўчиб тушди.

— Малина блан ейишга муздек қаймоқ ҳам бўладими?

— Ҳа, бўлади.

— Муздек бўлсин-а!. Уялиб-нетиб ўтирманг, Аркадий Николанч, кўпроқ олаверинг. Нега Евгений келмаяпти-а?

Аркадийнинг бўлмасидан Базаровнинг:

— Мен бу ердаман,— деган овози эшитилди.

Василий Иванович дарров унга бурилиб қаради-да:

— Эҳе! Ўртоғинг олдинга кирган экансан-да, афсуски, кечикиб қолибсан, айтсе,¹ биз бу киши блан анча суҳбатлашиб ҳам олдик. Энди бориб чой ичиш керак, онанг чақираётир. Айтгандай, сен блан бироз гаплашадиган гапим бор эди.

— Нима тўғрида?

— Бу ерда иктер касалига дучор бўлган бир мужик бор...

— Я'ни сариқ касалигами?

— Ҳа, жуда оғир, эскидан давом этиб келаётган иктерга йўлиққан. Мен унга турли даволар қилишни буюрдим, сабзи ейишга буюрдим, сода бердим; броқ булар ҳаммаси ҳам вақтинчалик даволар, бошқа ду-

¹ айтсе — дўст, ўртоқ.

рустроқ чора тэпиш керак, сен медицинадан кулсанг ҳам менга фойдали маслаҳат бераоларсан деб ўйлайман. Лекин бу ҳақда сўнгроқ гаплашамиз. Ҳозир эса чойга бэрайлик.

Василий Иванович скамейкадан чаққон ирғиб турди ва «Роберт»дан¹ ашула айтабошлади:

«Қонун-қонун ўзимизга қонун тузамиз.

Роҳ.. роҳ.. роҳатда яшаймиз.

Базаров дераза олдидан кетатуриб:

— Ажойиб бардам чол!— деди.

Туш пайти бўлди. Қуёш оппоқ кумуш булутларнинг нозик пардаси ўга куйдирар эди. Ҳамаёқ жимжит: қишлоқда хўрозларгина қаттиқ қичқирар ва уларнинг товушларини эшитган ҳарбир кимсанинг эринчаклиги тутар ва зерикарди, яна аллақаердаги баландликдан, дарахт тепасида ўтирган қирғий боласининг чийиллаши эшитиларди. Аркадий блан Базаров, қуруқ бўлса ҳам ҳали кўмкўк, хушбўй ўтдан икки қучоғини остларига солиб, кичкина пичан ғарами соясида ётардилар.

Базаров гап бошлаб:

— Анави тоғ тэраги менга ёшлигимни эслатади, у терак гишт омбордан қолган чуқур бўйида эди, мен ўша вақтларда, бу чуқур блан шу терак қандайдир тилсим деб ўйлардим, мен ўша ерда ўйнаб ҳеч зерикмасдим. Уша вақтда бола бўлганлигим учун зерикмаслигимни тушунмас эдим. Мана энди бўлса мен катта бўлиб қолдим, энди менга тилсимлар та'сир этмайди,— деди.

— Ҳаммаси бўлиб бу ерда қанча вақт турдинг?— деб сўради Аркадий.

— Бир йўла икки йил, сўнгра келиб-кетиб юрар эдик, умримиз кўчиб юриб ўтарди, кўпинча шаҳарма-шаҳар юрардик.

— Мана бу уй анчадан бери борми?

— Аллақачондан бэри, буни бувам, ошамнинг отаси солган.

¹ Роберт — «Роберт-Иблис» — француз композитори Мейер-лернинг (1781—1864 йиллар) операси.

— Буванг ким эди?

— Ким биледи дейсан, аллақандай секунд-майор¹ бўлган. Суворовда хизмат қилган, Алып тоғларидан ўтишганичи дикоя қилар эди. Елгон аралаштирган бўлса керак.

— Ўшнинг учун меҳмонхонангизда Суворовнинг сурати осиглик экан-да, мен эски бўлса ҳам, сизларники сингари иссиқ уйларни яхши кўраман. Буларнинг ҳиди ҳам аллақандай, бошқача.

Базаров эснаб:

— Лампадка² мойи била донник³ ҳиди келиб туради. Бу севимли уйларда яна пашшанинг кўплиги чи... Эй! — деди.

Бироз сукутдан кейин, Аркадий гап бошлаб:

— Айтчи, ёшлигингда сенга ҳеч озор берганмилар? — деди.

— Ўзинг кўриб турибсан-ку, ота-онамнинг қанақалигини, қаттиққўл эмас.

— Сен уларни яхши кўрасанми, Евгений?

— Яхши кўраман, Аркадий!

— Улар сени шундай яхши кўрадиларки!

Базаров бироз индамай турганидан кейин:

— Мен нима тўғрида ўйлаяпман, биласанми? — деди пажоҳат, қўлларини боши остига қўйиб.

— Йўқ, нима тўғрисида ўйлаяпсан?

— Ота-онам хўп яхши яшайди-да дейман! Отам олти миш ёшга кириб ҳам серҳаракат, ҳархил «муваққат» даволардан баҳс этади, одамларни даволайди, деҳқонларга мурувват кўрсатади, хуллас — давр сурати. Онамга ҳам яхши: эртаю-кеч икр-чикр ишлар билан шу қадар бандки, бошқа нарсалар тўғрисида ўйлагани қўли ҳам тегмайди. Мен эса...

— Хўш, сен-чи?

— Мен ўйлайманки, мана мен ҳозир шу ғарам тағида ётибман... Бу ерда мен ишғол қилган кичкина жой, мен бўлмаган ва менга ҳечбир алоқаси бўлмаган зўр

¹ Бўрунги ҳарбий даражалардан бири.

² Бутлар олдида ёндириб қўйиладиган мой — сғоҳ мойи.

³ Дорига ишлатиладиган сиёҳ.

қонотга таққослаб қараганда заррача умрим абади-
ётга нисбатан шу қадар қисқа, аҳамиятсизки, бу аба-
диётда мен йўқман ва бўлмаяжакман... Аммо бу атом-
да, бу математика нуқтасида қон юриб туради, мия
ишлайди, бу ниманидир исгайди... бу нима деган гап!
Қандай бема'нилик!

— Сенга шуни айтайки, Евгений, сен айтаётган
нарсалар умуман ҳамма одамларга ҳам оиндир...

Базаров Аркадийнинг сўзини илиб олиб:

— Тўғри айтасан, мен шуни айтмоқчи бўлган эдим-
ки, маша, я'ни, масалаи, ота-опам шу қадар бандки,
ўзларининг арзимас одамлар экапликлари хақида ўй-
лашга ҳам вақтлари йўқ ва бу нарса уларни ташвишга
ҳам солмайди... Мен-чи... Мен нуқул диққат, тажанг
бўламан.

— Тажанг бўламан? Нега энди?

— Нима учун дейсанми? Эсингдан чиқдимми?

— Ҳаммаси эсимда, лекин шундай бўлса-да, та-
жанг бўлишингга ўрин йўқ. Толним йўқ деганинг тўғ-
ри, лекин...

— Э, Аркадий Николаевич, кўриб турибман, муҳаб-
батни сен ҳозирги ёшлардек тушунасан, ма, ту-ту-
ту товугим — у товуқ олдинга келса, худо оёққа қув-
ват берсин! Мен бундай кишилардан эмасман. Хайр,
бу хусусида бас қилайлик энди. Ердам қилиб бўлмай-
диган иш тўғрисида гапириш ҳам уят, — деди-ю, у ён-
бошига ағдарилди. — Вой, анави азамат чумолини кўр,
чала ўлик нашшани судраб кетаяпти. Судра, биродар,
судра! Унинг ўжарлик қилишига қараб турма; жони-
вор сифатида азоб торғиш туйғусини рад қилишга
ҳақлисан, бизлар каби ўз жонини қийновчи одамларга
ўхшамайсан.

— Бу гапни сен гапирмасанг ҳам бўлар эди, Евге-
ний, қачон сен ўзингни қийнаганинг бор?

Базаров бошини кўтарди.

— Мен шу блан фахр қиламан-да. Ўз-ўзини қийна-
ганим йўқ, демак, хотин зоти ҳам мени қийнайолмас.
Омин! Гап тамом бўлди! Бундан кейин бу ҳақда мен-
дан бир оғиз ҳам гап эшитмайсан.

Иккала дўст бирнеча вақт жим ётишди.

Базаров гап бошлади.

— Ҳа, инсон деганинг галати махлуқ-да, «Оталарнинг» бу гўшада кечирган ҳаётларига узоқдан қарасанг, бундан ҳам яхши ҳаёт борми, деган фикр тугилади. Егин, ичгин ва шу блан энг тўғри, энг ақлли йўл ту-таётимман деябер. Броқ шундоқ қилиб бўлмайди, кишини ғусса енгади. Кўнгила одамлар блан машғул бўлишни, сўкишиб бўлса ҳам машғул бўлишни истайди.

Архадий бироз ўйлаб:

— Ҳаётни шундай йўлга қўйсангки, унда ҳарбир лаҳза ҳам ма'нолик бўлса,— деди.

— Шу гап сандан чиқаётимми! Ма'нолиги сохта бўлса-да, ширин бўлади, аммо ма'носизроғига ҳам кўниш мумкин... Икр-чикр деган нарса... бу бир балойи азим.

Агар инсон унга қулоқ солманман деса, унинг учун икр-чикр деган нарса йўқдир.

— Ҳим... *сен бу ерда умумий қарама-қарши нуқта-ни* айтдинг.

— Нима? Бу блан нима демоқчи бўласан?

— Бу шундай, масалан: маориф фойдали десак, бу — умумий нуқта бўлади, агар маориф зарарли десак, буниси умумий қарама-қарши нуқта бўлади. Бу... бир қадар позик кўринса-да, зотан ҳаммаси бир, бир нарса.

— Ҳақиқат-чи, ҳақиқат қаерда, қайси томонда?

— Қаерда дейсанми? Мен сенга акс садо сингари жавоб бераман: қаерда?

— Сен бугун савдойроқ кайфиятдасан, Евгений.

— Ростдан-а? Офтоб мени ланж қилганга ўхшайди, энди малинани ҳам унча кўп сйиш ярамайди.

— Ундай бўлса, бироз ухлаб олиш ҳам зарар қилмас,— деб қўйди Архадий.

— Яхши бўлади, лекин сен менга қарама: ухлаган вақтда ҳарқандай кишининг афти хунук бўлади.

— Сенинг ҳақингда нима деб ўйласалар, сенга ба-рибир эмасми?

— Сенга нима дейишимни билмайман. Асл одам бу тўғрида ташвиш тортмаслиги лозим, асл одам шундай бўладики, унинг ҳақида ҳечнарса ўйламайди, фақат ё унга итоат қилади, ёки уни ёмон кўради.

— Ажабо! Мен ҳечкимни ёмон кўрмайман,— деди Аркадий бироз ўйланиб.

— Мен эса кўп одамларни ёмон кўраман. Сен позик табият, бачкана одамсан, сен қандай қилиб бировни ёмон кўрасан!... Сен қўрқоқсан, ўзингга ишончинг кам...

— Сен-чи,— деб Базаровнинг сўзини бўлди Аркадий,— сен ўзингга ишонасанми? Сен ўзингни олийжаноб деб ҳисоблайсанми?

Базаров ҳечнима демасди.

Ниҳоят, Базаров сўзларини бўлиб-бўлиб гапира бошлади:

— Мен сўздан қайтмайдиган бирор кимсани учратсам ўз ҳақимда бошқача фикрда бўламан. Ёмон кўрмоқ! Мана, масалан, бугун оқсоқолимиз Филиппнинг оппоққина, яхшигина уйи ёнидан ўтиб кетаётганимизда сен: мана, ҳарбир энг камбағал деҳқон ҳам шундай уйга эга бўлган тақдирдагина Россия такомил топажак, шунинг учун биз ҳарқайсимиз шунга ёрдам этишимиз керак, деган эдинг. Мен эса сен айтган ўша энг камбағал деҳқонлардан бўлган Филиппними ёники Сидорними — барибир ёмон кўриб қолдим, нега мен унинг учун жонкуярлик қилармишман, у менга раҳмат ҳам демас экан... Менга унинг раҳматиининг нима ҳожати бор? Хўш, у оппоқ уйда яшайверадил, менинг қабриям устиди бўлса тиконлар босади, хўш, ундан кейин-чи?

— Қўйсангчи, Евгений... бугун сенинг гапларингга қулоқ солаберсам, сизларда принцип йўқ деб та'на қилучи кишилар блан ноилож қўшилишга тўғри келади.

— Сен амакингни г фикрини қувватлаётирсан, принцип деган нарса умуман йўқ, шу чоққача буни пайқамасан-да! Унинг ўрнига сезги деган нарса бор. Ҳамма нарса шу сезгига боғлиқ.

— Бу қандай гап бўлди?

— Шундай. Мана, масалан, мени олайлик: мен сезги кучи туфайли инкор қилиш йўлини тутаман. Инкор этишдан лаззатланаман, демак, менинг миям шундай тузилган, вассалом! Нечун менга химия ёқади? Нечун сен олмани яхши кўрасан? Бунинг сабаби ҳам ўша сезги. Булар ҳаммаси бир нарса. Одамлар ҳечвақт

бундан нарига ўтолмаслар, буни сенга ҳарбир киши ҳам айтабермайди, шунингдек мен ўзим ҳам буни сенга иккинчи марта айтмайман.

— Демак, ҳалоллик ҳам сезгимиз?

— Ҳа-де!

— Евгений!— деди ма'юсона бир овоз билан Аркадий. Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Ҳа, нима, ёқмаяптими дейман? Йўқ, дўстим! Ҳаммасини кесишга тутингандан кейин ўз оёғингни ҳам қолдирма!.. Лекин анчагина фалсафа сотдик. Пушкин, «Табиат уйқу сукутини аллалайди...» деган.

— У ҳечқачон бундай нарсани айтган эмас,— деди Аркадий.

— Хўп, айтимаган бўлсин, лекин шоир бўлгани учун шундай деб айтиши мумкин ва шарт эди. Айтгандек, у ҳарбий хизматда бўлган шекилли.

— Пушкин ҳечқачон ҳарбий киши бўлган эмас!

— Кечирасан, унинг ҳарбир саҳифасида: «Жангга, жангга, Россия шарафни учун!» деган сўзлар учрайди.

— Нима бўлди сенга, шундай бўлмағур гапларни тўқийсан-а! Ахир бу бўҳтон-ху.

— Бўҳтон! Аҳамияти йўқ. Қўрқитмоқчи бўлиб айтган сўзингни қара-я! Инсонга қандайгина бўҳтон тақмагини, ҳақиқатда у, бундан беш баттар бўлиб чиқади.

— Кел, яхшиси, ухлайлик!— деди Аркадий ўз сўзига ўқиниб.

— Жопим билан,— деди Базаров.

Лекин Базаровнинг ҳам, Аркадийнинг ҳам кўзига уйқу келмас эди. Ҳар иккала ёш йигитнинг қалбини аллақандай душманлик ҳиссига яқин бир ҳис чулғаб олган эди. Беш минутчадан кейин иккови ҳам кўзини очиб, ишдашмасдан бир-бирига қараб олди.

Аркадий бирдан гапга кириб:

— Қарагин, қайининг қуруқ барги узилиб ерга тушаяпти. Унинг учиб тушиши худди капалакнинг учинига ўхшайди-я, галати-а? Энг наш'али ва жонли нарсага ўхшайди.

— Оҳ, дўстим, Аркадий Николасвич! — деди Базаров,— сендан бир нарсани сўрайман: чиройлик қилиб гапирма.

— Билганимча гапираман... Ундан кейин бу золимлик-ку, ахир. Миямга бир фикр келганда нега уни сўзламай?

— Хўп, шундоқ бўлсин; нима учун мен ҳам миямга келган фикрни айтаолмайман? Менинча, чиройлик гапириш яхши иш эмас.

— Яхшиси қанақа бўлади? Сўкишишми?

— Ҳай, ҳай! Қўриниб турибдики, сен аниқ амакининг изидан бормоқчи бўласан, агар сенинг гапларингни эшитса, у аҳмоқ қандай хурсанд бўларди-я!

— Павел Петровични нима дединг?

— Мен уни аҳмоқ деб атадим.

— Бунингга энди чидаб туриб бўлмайди!— деди Аркадий.

Базаров пинагини бузмай:

— Ҳа-ҳа! Қариндошчилик туйғуларига тегибди-да. Мен пайқаганман: бу туйғу инсонларга қаттиқ сингган бўлади. Инсон ҳар нарсадан, ўзининг бутун эътиқодларидан воз кечинга тайёр, лекин қариндошлик тўғрисига келганда ожизлик қилади. Масалан, бировларнинг дастрўмолини ўғирлаб юрган укасини у ҳечвақт ўғри деб айтишга тили бормайди. Дарвоқ *менинг* укам, гарчи доҳий бўлмаса-да, *меники...* мумкинми ахир шундай бўлиши?

Аркадий жаҳл билан эътироз қилиб:

— Қариндошлик туйғуси эмас, балки энг оддий адолат туйғуси қўзғайди. Аммо сен бу туйғунинг англамайсан, сенда бу *гезги* йўқ. Шунинг учун бу тўғрида бир нарса деяолмайсан ҳам.

— Бошқача айтганда, Аркадий Қирсанов биз англамайдиган кўкларда парвоз қилар экан, бунга бош эгиб, жим ўтирамыз.

— Қўйсангчи энди, Евгений, бекорга уришиб қоладиганга ўхшаймиз.

— Оҳ, Аркадий! Кошки шундоқ бўлса-ю, қий пичоқ бўлгунча муштлашиб олсак.

— Аҳвол шу бўлса шундай ҳам бўларки...

Базаров Аркадийнинг сўзини илиб:

— Муштлашкшми? Нима қипти? Бу ерда пичан устида, шоирона бир шароитда, дун'ёдан ва одамлар

кўзидан узоқ бир жойда ёқалашсак зарари йўқ, лекин менга кучинг етмас... Мен ҳозир сени гиппа бўғизингдан оларман дейман...

Базаров ўзининг узун ва қаттиқ бармоқларини ёзди. Аркадий унга томон бурилди-да, худди ҳазиллашаётгандай, қаршилиқ қилишга хозирланди... Аммо дўстининг афти шундай даҳшатли кўринар ва унинг лабларидаги илжайиш блан ёниб турган кўзларида шундай таҳдид кўринар эдики, у беихтиёр қўрқиб кетди.

Худди шу пайтда Василий Ивановичнинг:

— Эхе! Зап ғалати жойни топиб олибсизлар-ку! — деган овози эшитилди. Кекса штаб-табиби хонаки тўқилган мовут пиджак блан қўлда тўқилган похол шляпа кийгани ҳолда ёш йигитлар олдида пайдо бўлиб қолди.— Мен сизларни тоза қидирдим-а... лекин жуда яхши жой топиб олиб, маза қилиб суҳбатлашаётганга ўхшайсизлар-а. «Ерга» ётиб «осмонга» тикилиш-а... Биласизларми, бунда айрим бир ма'но бор.

Базаров тўнғиллаб:

— Мен акса ургим келгандагина осмонга қарайман, — деди ва Аркадийга қараб астагина: — Афсуски, халал берди-да,— деб қўшиб қўйди.

Аркадий шивирлаб:

— Бас қил энди,— деди ва ўртоғининг қўлини яширинча қисди,— лекин бундай можаролардан ҳечқандай дўстлик узоқ чидамаса керак.

Шу орада Василий Иванович, ўз қўли блан бурама қилиб ясаган ва тутқичига турк пухаси нишланган ҳассасига қўлларини чалмаштириб таянгани ҳолда, бошини чайқаб:

— Еш суҳбатдошларим, сизларга ҳавасим келади. Сизларда нақадар куч-қувват, гуллаб турган ёшлик, исте'дод ва қобилият бор-а! Хуллас... Қостор блан Поллукс¹ нинг ўзгинасизлар! — деди.

Базаров:

— Буни қара, мифологиядан кетди-ку! Ўз даврида кучли лотинчилардан бўлгани дарҳол сезилиб турипти!

¹ Қадимги япон сўзлягида ака-ука ва ажралмас дўстлик ма'носига.

Эсимда бор, сен лотинча ёзган бяр асаринг учун ку-
муш медаль олган эдинг-а? Шундай эмасми?

Василий Иванович ўз сўзини такрорлаб яна:

— Диоскуралар, диоскуралар-эй! — деб қўйди.

— Бас энди, ота, кўп ширинсўз бўлма.

Чол ғудурланиб:

— Бирон мартагина мумкиндир, — деб қўйди. — Ле-
кин жаноблар, мен сизларга ширин сўзлик қилиш учун
сизларни қидирган эмасман, балки тезда обед қила-
миз, деб хабар қилиш учун келдим. Сўнгра, Евгений,
сени бир иш тўғрисида огоҳлантириб қўймоқчи эдим...
Сен ақлли кишисан... Сен одамларни ва шу жумладан
хотин кишиларни ҳам биласан, шунинг учун кечира-
сан... Келишинг шарафига онанг ибодат маросими
қилмоқчи эди. Тағин сен, ибодатга иштирок қилиш учун
мени чақиргани келган деб ўйламагин, маросим тамом
бўлди, броқ падар Алексей...

— Попми?

— Ҳа, руҳоний, у бизникида... овқат қилади. Мен
буни кутмаган, ҳатто маслаҳат ҳам бермаган эдим...
Лекин печукдир шундай бўлиб қолди... у менга тушун-
мади... Ундан кейин Арина Власьевна ҳам... Бундан
ташқари, у бизнинг жуда яхши ва мулоҳазали бир
кишимиз бўлади.

— Обед маҳалида менинг ҳиссамни еб қўймас-а? —
деб сўради Базаров.

Василий Иванович кулиб юборди:

— Омон бўл, нималар деясан?

— Бўлак ҳечнарсга талаб қилмайман. Мен ҳарқан-
дай киши билан ҳамдастурхон бўлишга тайёрман.

Василий Иванович шляпасини тузатиб қўйди ва
гапира кетди.

— Мен сенинг ҳарқандай эски фикрлардан ҳоли
эканлигингни илгаридан билардём. Мана мени қара,
олтмиш икки ёшга кирган бир чол бўлатуриб, мен ҳам
булардан ҳолиман. (Василий Иванович маросим қи-
лишни ўзи хоҳлаган бўлса ҳам, буни иккор этишга жур-
ат қилаолмас эди... Диндорликда у хотинидан ҳеч
қолишмас эди.) Аммо падар Алексей сен билан таниш-

моқни жуда истайдн. У сенга ёқати, кўрарсан. У қарта ўйнашдан ҳам қочмайди, ҳатто... лекин буниси ўз ўртамизда қолсин... тамаки ҳам чекади.

— Майли, обеддан кейин аралаш¹ ўйнагани ўтирармиз, мен уни албатта ютаман.

— Ҳе-ҳе-ҳе, кўрамиз! Қимнинг ютиши ҳали нома'лум.

— Нима? Е эски даврни эсга туширмоқчимисан дейман? — деди Базаров та'кидлаб.

Василий Ивановичнинг юзи бироз қизарибди.

— Уят эмасми сенга, Евгений... Ўтган ишга салапот! Тўғри, мен ўз айбимни мана *бу киши* олдида ҳам иқдор қилишга тайёрман. Менда бу дард ёшлигимда ҳам бор эди, бунинг учун хўп та'зимбери еганман! Ҳаво мунчаям иссиқ. Ёнларингга ўтирсам бўлар-а? Халал бермасман дейман?

— Ҳечбир,— деди Аркадий.

Василий Иванович йўтала-йўтала пичан устига ўтирди.

— Сизларнинг мана шу ётган жойларингиз, афандилар, менга ўзимнинг ҳарбий, кўчманчи ҳаётимни ва шундай ғарамлар олдида жойлашган яра бўйлаш нуқталарини кўз олдимга келтиради. — У оғир нафас олди.— Мен ўз ҳаётимда жуда кўп нарсаларни кўрдим. Мана, масалан, ижозат берсаларнинг, мен сизларга Бессарабияда бўлган вабо тўғрисида қизиқ бир воқияни айтиб бераман.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Шу ишда иштирок қилганинг учун Владимир нишонни олган воқиа эмасми? Билямиз, билямиз... Айтгандай, нега тақиб юрмайсан? — деди.

Василий Иванович тўнгиллаб:

— Ахир мен сенга хурофотдан ҳолиман демадимми? — деди (у кечагина нишон лентасини кийимидан олиб ташлашни букюрган эди) ва вабо воқиясини ҳикоя қилишга кирибди. У, Базаровга нишора қилиб, Аркадийнинг қулоғига: — ухлаб қолди-ку,— деди. Сўнг-ра баланд овоз блан гапирди: — Евгений! Тур, обед қилгани борамиз...

¹ Араташ — қарта ўйинларидан бири.

Падар Алексей яхшилаб таралган қални сочли, белбоғли бинафшаранг ряса¹ кийган, совлатли ва семиз булиб, жуда абжир ва эпчил бир киши эди. У, Базаров блан Аркадийнинг ўз фотиҳасига муҳтож эмасликларини олдиндан билгандай, шошиб-пишиб улардан олдиноқ ўзи қўл узатди ва ўзини умуман эркин тутди. У, ўзи сир бермади, бошқалар блан ҳам иши бўлмади; пайти келганда семинариядаги лотин тилидан кулиб ўтирди ва ўзи архереясини² ёқлаб сўзлади; икки рюмка вино ичди-ю, учинчисини рад қилди; Аркадий берган бигта сигарани олса-да, лекин уйимга олиб кетаман, деб чекмади. Унинг қўли блан астагина бетига уриб панша тутиб ўтириши ва баъзан паншаларни эзиб ўлдиришигина бошқаларга ёқмас эди. У, қарта ўйнайдиган яшил стол ёнида ҳузур қилиб ўтирди ва натижада Базаровнинг 2 сўм 50 тишин қоғоз пулини ютиб олди. Арина Власьевнанинг уйида тангани пул ҳисоблашмас эди... Арина Власьевна (у қарта ўйнамас эди) юзини боягидек муштумчасига тираб, ўғли ёнида ўтирар ва фақат бирор янги ширишлик олдириб келиш учунгина ора-сра ўрнидан турарди. У, ўғлини эркалашига қўрқар, ўғли ҳам буни ёқтирмас ва унинг эркалашига йўл қўймасди. Шу блан бирга Василий Иванович ҳам Арина Власьевнага — ўғлининг кўпам «безовта қилаверма», «ёшлар буни яхши кўрмайдилар» деб пишиқтириб қўйган эди. Бу кун ҳам обеднинг қандай бўлгани тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, чунки махсус черкас сўқим гўшти олиб келгани Тимофеичнинг ўзи тонг маҳалида отлиқ борган эди. Оқсоқол эса, ҳархил балиқ ва қисқичбақа ахтариб, бошқа томонга жўнаган эди. Қўзиқориннинг ўзи учунгина хотинларга 42 тишин тўланди. Аммо Арина Власьевнанинг Базаровга тикилиб қараб турган кўзлари биргина садоқат ёки меҳрибонликни билдирмас, балки бу кўзларда мароқ ва қўрқув аралашган маҳзунлик, аллақандай ўпка асари борлиги ҳам кўринар эди.

¹ Поплар киядиган махсус узуп кийим, бели тор жубба.

² Губернада барча руҳонийлар бошлиғи.

Аmmo Базаров онасининг кўзлари нимани ифода қилаётгани билан иши йўқ эди. У онаси билан жуда кам гаплашар ва шунда ҳам қисқа-қисқа саволлар берар эди. Бир марта у, «ё бахт» деб онасининг қўлини сўради; онаси юмшоққина қўлини унинг қаттиқ ва каттакон кафтига оҳистагина қўйди-да:

— Хўш, ёрдам бермадимми? — деб сўради бирпасдан кейин.

Базаров илжайиб:

— Ундан ҳам баттар бўлди, — деди.

Падар Алексей Базаровни аягандай бўлиб:

— Бу киши жуда таваккал қилаяптилар, — деб ўзининг чиройли соқолини силаб қўйди.

Василий Иванович унинг сўзини илиб олиб:

— Наполеон қондаси, падар Алексей, Наполеон қондаси, — деди ва қартанинг тузидан бошлаб юрди.

Падар Алексей:

— Уни Святая Елена оролига¹ олиб борган нарса ҳам ўша қондасидир, — деди ва Василий Ивановичнинг тузини козир билан ёпти.

Арина Власьевна Базаровга қараб:

— Қорағат сувидан ичасанми, Еньюшечка? — деб сўради.

Базаров фақат кифтини учирибгина қўйди.

Эртасига Аркадий билан гаплашиб ўтириб, Базаров:

— Бўлмади! Эртага кетаман, зерикаяпман, кишининг ишлагиси келади, лекин бу ерда ишлаб бўлмайди. Яна сенинг қишлоғингга бораман. Мен бутун препаратларимни² ўша ерда қолдирганман. Сизларникида ҳолироқ ишлаб бўлади. Бу ерда отам: «Менинг кабинетим бутун сенинг ихтиёрингга, сенга ҳечким халал бермайди» деса ҳам, ўзи менинг олдимдан бир қадам ҳам нари кетмайди. Ундан кейин, отадан қочиб ўти-

¹ Атлантик океандаги ороллардан бири бўлиб, бу оролга француз императори Наполеон I сургун қилинган ва шу ерда ўлиб кетган.

² Органик нарсаларнинг тузилишларини ўрганиш учун, уларнинг маълум усул билан ишлаб қўйилган қисмлари.

риш ҳам аллақандай уят туйилади. Онам ҳам худди шундай. Мен унинг девор орқасида оҳ-воҳ қилиб утирганини эшитаман. Аммо олдига кирсам, унга айтадиган сўз ҳам топилмайди.

— Отанг ва айниқса онанг жуда хафа бўлади-да,— деб қўйди Аркадий.

— Яна қайтиб келаман.

— Қачон?

— Петербургга жўнашим олдидан.

— Мен айниқса онангга ачинаман.

— Нега энди? Ё резавор мевалари ёқиб қолдими?

Аркадий ерга қараб:

— Сен онангнинг қадрини билмайсан, Евгений,— деди,— у яхши хотин бўлиши устига яна жуда ҳам ақлли. Бугун мен у блан ярим соатча суҳбатлашиб ўтирдим, шундай ажойиб, шундай қизиқ фикрлар баён этдики...

— Ҳа, менинг ҳақимда бор гапни гапирган бўлса керак?

— Йўқ, бир сенинг тўғрингдагина эмас.

— Эҳтимол, четдан сенга яхшироқ кўринар. Хотин киши ярим соат суҳбат қилаолса, бу яхши аломат. Шундай бўлсаям барибир кетаман.

— Кетиш хабарини уларга билдириш сенинг учун қийин бўлар. Улар, бизнинг икки ҳафтадан кейин нима қилишимиз ҳақида муҳокама қилаётирлар.

— Албатта, қийин бўлади. Бугун отамнинг жигига тегиб чакки қилибман-да: яқинда у, ўзининг мужикларидан бирини савалашга буюрибди, лекин жуда яхши иш қилибди, ҳа, ҳа: — менга унақа бақрайиб қарама,— жуда соз қилибди, чунки у ўғри ва бориб турган пияниста мужик. Аммо лекин отам менинг бу ишдан хабардор бўлиб қолишимни сра кутмаган экан, жуда уялиб қолди. Бунинг устига яна ўзимнинг кетишимни айтиб уни хафа қилишга тўғри келади... Зарари йўқ! Жойига келиб қолади.

Базаров «зарари йўқ!» деб айтса ҳам, ўзининг кетиш ниятини Василий Ивановичга кун бўйи айтаолмасдан юрди. Энг охир, ухлаш олдидан отаси блан кабинетда хайрлашаётиб, жуда бепарволик блан:

— Ҳа.. эсимдан чиқасэипти... Эргага отларни бекатга, Федотга юборсанг, ўша ердан олмоштириб кетилар. Василий Иванович ҳайрон қолиб:

— Э, Кирсанов жаноблари кетмоқчимилар?— деди.

— Ҳа, мен кетаман.

Василий Иванович турган жойида бир айланиб олди.

— Кетаман?

— Ҳа.. кетишим керак. Отларни тайинлаб қўйсанг. Чол дудуқланиб:

— Хўп, Федотга... хўп... Лекин... Нега бундақа қилаяпсан? — деди.

— Аркадийникига қисқа муддатга боришим керак. Сўнгра яна қайтиб келаман.

— Шундайми? Кўп турмасдан... Яхши.— Василий Иванович чўнтагидан дастрўмолни олди-да, ергача энгашиб бурнини қоқди.— Хўп бўлмаса... Мен бу ерда... Кўпроқ турарсан деб ўйловдим. Уч кун-а... Уч йилда бир марта келиб уч кун туриш жуда оз, жуда оз, Евгений!

— Дарров қайтиб келаман деб сенга айтаяпман-ку. Зарур ишим бор.

— Зарур дегин-а... Ҳа, майли! Зарур бўлса бориш керак. Демак, отларни юборайми? Хўп. Онанг икковимиз бундай бўлади деб, ҳеч кутмаган эдик. Онанг қўшнимизникидан гул олиб, сенкиг бўлмангни ясамоқчи эди (Василий Иванович бу ўринда ўзининг ҳар кун саҳарда туриб, Тимофеич блан сарпойчанг маслаҳатлашганларини, қалтироқ қўллари блан йиртиқ қогоз пулларни кетма-кет чиқазиб, Тимофенчга ҳархил нарсалар ва айниқса ҳархил овқатлик нарсалар блан бирга, ёшлар яхши кўрадиган қизил винолардан олиб келишни буюрганларини гапириб ўтирмади).

— Энг муҳими эркинлик, менинг тутган йўлим шу... Эрк бериш керак...

У бирданига жим бўлди-да, эшикка томон юрди.

— Яна тезда кўришармиз, ота.

Броқ Василий Иванович бурилмади, фақат қўлини силтади-да, чиқиб кетди. У, ётогига қайтиб кирганида хотини ухлаб ётар эди, уни уйғотмаслик учун, ётарда

Ўқийдиган дуосини шивирлаб ўқий бошлади. Шундай бўлса ҳам хотини уйғониб қолди.

— Сенми, Василий Иванович? деб сўради.

— Мен онаси!

— Енюшанинг олдида келаясанми? Биласанми, мен нима деб ташвиш қилаяман: у диванда тинч ухлай олармикан? Мен Анфисушкага айтиб эдим. Енюшага сенинг сафар кўрпачангни солиб, янги ёстиқ қўйиб бер, деб буюрган эдим. Мен унга ўзимизнинг пар тўшагимизни берардим-у, лекин у юмшоқда ёлшишни яхши кўрмайди.

— Зарари йўқ, онаси, ташвиш тортма. Яхши ётипти,— деди Василий Иванович, — ё парвардигорим, биз гуноҳкорларнинг раҳм қил,— деб шивирлаб дуосини давом эттирди. У, кампирини аяди, ўзини қандай хафалик кутаётганини унга кечаси айтгуси келмади.

Базаров блан Аркадий эртасига жўнаб кетишди. Уйдагилар ҳаммаси эрта бландан бошлаб хафа эди. Анфисушканинг қўлидан идишлари тушиб кетар эди, ҳатто Федька ҳам ҳайратда қолганлигидан беихтиёр этигини счиб ташлади. Василий Иванович ҳар вақтдагидан ҳам кўра кўпроқ ивирсир эди. У, тетик бўлиб кўринишга тирнар, қаттиқ гапирар ва ер тепинар, аммо унинг юзи сўлиган ва ўглига қарамас эди. Арина Власьева оҳистагина йиғларди; эри эрта блан икки соат уни юпатмаганида, эҳтимол, бутунлай додираб қолиб, ўзини тутолмаган бўлар эди. Базаров кўп бўлса бир ойдан кейин қайтиб келишга қайта-қайта ва далар бериб, зўрға онасининг қучогидан қутулиб тараптасга чиқиб олди. Отлар қўзғолди, қўнгироқ жиринглади, тараптас юриб кетди ва бирпасдан кейин унинг орқасидан кўтарилган чап ҳам босилиб қолди; улар кўринмай кетгач, Тимофеевич ҳам тамом бүкчайди-ю, зўрға оёғини судраб ҳужрасига қайтиб кетди. Мана шундан кейин чол блан кампир, ўзларининг гўё бирданига қўнишиб ва кексайиб қолган каби бўлган унларида ёлғиз қолдилар, бундан бирнеча дақиқа бурун зинапойда ўзини бардам тутиб, дастрўмолини ҳилпиллатиб турган Василий Иванович бошини қуйи солиб, курсига ўтирди. «Ташлаб кетди биз

ларни, ташлаб кетди, бизнинг олдимизда зерикиб қолди» деди. Кейин, сўзларини бирнеча бор такрорлаб ва ҳар сўзида кўрсаткич бармоғини кўрсатиб, «энди ёлғиз қолдирди!»— деди. Шундан сўнг Арина Власьевна унинг олдига келиб: ўзининг оқарган сочли бошини унинг оқ сочли бошига қўйиб: «Нима ҳам қиламиз, Вася! Утил қанот чиқарган қуш. У, лочиндай гап: хоҳласа учиб келади, хоҳласа учиб кетади. Биз эса, дарахт қавагида ўсиб чиққан қўзиқориндек жойимизда қимирламай ўтираверамиз. Мен учун сенгина умрлик рафиқ бўлганинги каби, мен ҳам сен учун умрлик рафиқа бўлиб қоламан» деди.

Василий Иванович юзидан қўлини олди-да, хотинини, рафиқасини шундай қаттиқ қучоқладикки, ёшлигида ҳам уни бундай қаттиқ қучоқламаган эди: рафиқаси унинг қайғусига ўртоқлашиб, уни юпатди.

XXII

Дўстлар ора-сирагина бир-икки оғиз гаплашиб, Федот бекатига стиб келдилар. Базаров ўз қилмишидан бироз порози эди. Аркадий ундан порози эди. Бунинг устига Аркадий дилида жуда ёш йигитларгагина маълум бўлган сабабсиз ғашлик борлигини ҳис қилар эди. Кучер отларни чиқарди ва янги отлар қўшгандан кейин ўз жойига чиқиб ўтириб, қаёққа юрамиз: ўнггами, чапгами?— деб сўради.

Аркадий сесканиб кетди, ўнг томонга кетган йўл шаҳарга ва ундан Аркадийнинг уйига, чап томонга кетган йўл Одинцованикига олиб борар эди.

Аркадий Базаровга қараб:

— Евгений, чапгами— деб сўради.

Базаров эса тескари ўгирилиб, тўнғиллади:

— Бу қандай бема'нилик?— деди.

— Бема'нилик эканини биламан, лекин нима зарари бор? Биринчи марта боришимиз эмас-ку?— деди Аркадий.

Базаров шалқасини пепонасига тушириб олди.

— Билганингни қил,— деди ниҳоят.

— Чапга юравер,— деб қичқирди Аркадий кучерга. Тарантас Пикольскийга қараб йўл олди.

Броқ, дўстлар бема'ниликка қарор қилгандан кейин ҳам асло гапиришмас ва ҳатто бир-бирига зарда қилгандай кўринар эди.

Одинцованинг уйи зинапоясида қарши олган дво-рсккийнинг авзойидан дўстлар, тўсатдан мияларига келган хаёлга берилиб, келиш блан нақадар нома'-қулчилик қилганликларини билешлари мумкин эди. Уларнинг келишини, афтидан, ҳечким кутмаган эди. Улар меҳмонхонада анча вақт ёлғиз ва анграйиб ўтирдилар. Ниҳоят, Одинцова чиқди. У, одатича, улар-ни очиқ чехра блан қарши олди, броқ уларнинг шунча тез қайтиб келишларига ажабланганини ва унчалик хурсанд бўлмаганини секин ҳаракати ва секин гапи-ришидан сезиш мумкин эди. Улар фақат йўл-йўлакай-гина кирганликларини ва тўрт соатлардан кейин ша-ҳарга жўнаб кетишларини билдиришга шошилдилар. Одинцова «Шундайми» деб қўяқолди ва Аркадийга мендан отаиғизга салом айтинг деди ва холасини ча-қиртирди. Бироздан кейин, ҳозир уйқудан тургани учун ажиб босган афти яна ҳам баджаҳлроқ кўрин-ган княжна кириб келди. Катя тоби йўқ бўлгани учун уйдан чиқмади, Аркадий Анна Сергеевнани қапчалик кўргиси келган бўлса Катяни ҳам шунчалик кўргиси келганини тўсатдан ҳис қилди. Нарн-бери гаплар блан тўрт соат ҳам ўтиб кетди. Анна Сергеевна бошқалар-нинг гапини жилмаймасдан тинглаб ўтирди, ўзи гапир-ганда ҳам жилмаймади. Фақат хайрлашаётгандагина унинг қалбида илгариги хушмуомалалиги қўзгол-гандек бўлди. У, меҳмонларга мурожаат қилиб:

— Қайфим йўқроқ, сизлар бунга аҳамият берманг-лар, яна келинглар, икковларинг яна келинглар,— деди.

Базаров ҳам, Аркадий ҳам унинг гапларига та'зим блангина жавоб бердилар, кейин тараптасга чиқиб ўтирдилар, ҳечбир ерда тўхтамасдан тўғри уйга, я'ни Марьиного жўнашди. Бу ерга эртаси кечқурун эсон-омон етиб келдилар. Бутун йўл бўйи Базаров ҳам, Аркадий ҳам Одинцованинг исмини ҳеч тилга олиш-

мади, хусусан Базаров ҳатто огиз ҳам очмади, у зўр бериб, доим четга, йўлдан узоқ жойларга қарар эди.

Марьинода уларнинг келишига ҳамма жуда хурсанд бўлди. Уғлининг узоқ йўқолиб кетиши Николай Петровични ташвишига солабошлаган эди. Феничка хурсанд бўлиб, унинг олдига югуриб кирди ва «ёш жанобларнинг» келганини хабар қилгач, Николай Петрович қичқириб юборди ва оёқларини силкитиб ўтирган диван устига чиқиб сакради; ҳатто Павел Петрович ҳам қайтиб келган сайёҳларни кўриб қалбида бир қадар ёқимли ҳаяжон ҳис қилди ва мулойим табассум билан уларнинг қўлларини силкиб кўришди. Гап-сўз бошланди. Ҳаммадан кўп Аркадий гапирди. Хусусан ярим кечадан ҳам узоққа чўзилган ужин вақтида жуда кўп гапирди. Николай Петрович ужинга эндигина Москвадан келтирилган бирпеча шиша пиво олиб келишни буюрди ва ўзи шу қадар кўп ичдики, бетлари қизариб кетди. Ўзи эса бола ёхуд асабий кишига ўхшаб ҳадеб кулаберди. Умумий шодлик хизматкорларга ҳам ўтди: Дупяша, кирганда-чиққанда эшикни тарақлатиб, жишидек уёқдан-бўёққа чошиб юрар эди. Петр эса, ҳатто соат тулғи иккидан ошган бўлса ҳам, гитарада вальс-казак куйини чалишга уринар эди. Гитаранинг торлари сокин ҳавода жуда мунгли ва ёқимли жаранглар, броқ ўқимлишли камердинер кичик бир бошланғич фиоритурадан¹ бошқа ҳечнарсани билмасди: табнат уни бошқа қобилиятлар билан бир қаторда музика қобилиятидан ҳам маҳрум қилган эди.

Аmmo Марьинода ҳаёт жудаям жойинда эмас, бечора Николай Петровичнинг аҳволи ёмон эди. Ферманинг ташвиши — кўнгилсиз ва бема'ни ташвиши кундан-кун ортмоқда эди. Ёлланиб ишловчи ишчилар билан иш қилиш жуда қийин бўлиб қолган эди. Ба'зилари жавоб беришни ёки ойликни оширишни талаб қилар, бошқа бировлари заколатга пул олиб, ишламасдан кегиб қолар эди. Отлар касал бўлар, эгар-жаб-

¹ Ашулада куйини безайдиган қўшимча усул.

дуқлар ўтда куйдиргандек куйиб, ишдан чиқар, ишлар пала-партиш қилинар эди. Москвадан олиб келтирилган галла яичиш машинаси оғир бўлганидан ишга ярамасди, иккинчисини эса бир ишлатишдаёқ бузиб қўйишди; дворовойлардан бир кўр кампир, ўз сингирини тутунга ислатай деб шамол турган кун молхонага ёниб турган чалани олиб кирганида молхонанинг ярми куйиб кетди... Аммо, кампирнинг айтишига қараганда, бутун бало Николай Петровичнинг сингир асраб аллақандай сут маҳсулотлари тайёрлашни ўйлаб чиқарганидан бўлган эмиш. Саркор бирданига ёлқовлашиб, «текин нон» топган ҳарбир рус сингари семирабошлади. У, йироқдан Николай Петровичнинг келаётганини кўриб, ўз жонкуярлигини унга кўрсатиш учун, олдида чопиб ўтаётган чўчқа боласига кесак отар ёки ярим-яланғоч болага дўқ қилар, лекин ўзи вақтни кўпинча ухлаб ўтказар эди. Оброк тўлайдиган мужиклар тегишли пулни муддатида тўламас, ҳа деб дарахтларни ўғирлаб кесар эди. Қоровуллар ҳар кечаси деярлик «фермага қарашли» пичанзорлардан деҳқонларнинг отларини ушлаб олар, баъзан эса отларни деҳқонлар билан жанжаллашиб хайдаб олиб келар эдилар. Николай Петрович экинларни пайхон қилгани учун от бошига пул жарима ҳам белгилаб қўйган эди, лекин одатда бу иш шу билан тамом бўлар эдики, ушланиб олинган отлар бир-икки кун хўжайинникида боқилганидан кейин эгаларига қайтариб бериларди. Бунинг устига мужиклар бир-бирлари билан жанжаллашиб қолар, ака-укалар тақсим қилишни талаб қилар, уларнинг хотинлари бир уйда чиқишаолмас эди. Бирданига муштлаш бошлашиб, худди команда берилгандай, ҳамма кўзғолиб қолар, тўпланишиб контора олдига келар, аксари мушт еган афтлари билан маст ҳолда хўжайин олдига киришар ва ҳақиқат қилиб жазо беришни талаб қилишар эди. Натижада шовқин-сурон кўтарилар, оҳ-воҳ овозлари ва эркакларнинг сўкишлари орасида хотинларнинг чийиллаган товушлари эшитилар эди. Хусумат қилишиб қолган кишиларнинг ишини текшириш, тўғри бир қарорга келиш мумкин эмаслигини олдиндан оқ билатуриб, томоғи

хириллагунча хўжайини ўзи бақриши керак бўлар эди. Экинчи ўриш учун ҳам ўроқчилар етишмасди, афти-боши жуда ёқимли бир қўшни одиодворец¹ десятинаси-га икки сўмдан ўроқчилар тошиб беришни келишиб, кейин ўтакетган инсофсизлик билан алдади. Николай Петровичнинг ўзига қарашли хотинлар ҳаддан зиёда ошиқ баҳо сўрар эдилар; ўроқ иши судралиб, ғалла ерга тукилмоқда, бунинг устига Васийлар кенгаши² пўниса қилиб, тегишли процентларни дарҳол ва боқимандасиз тўлашни талаб қилар эди...

Николай Петрович аксари вақт умидсизланиб:

— Сра мадорим қолмади. Ўзим муштлашаолмайман. Миршаб чақиртириш тутган йўлимга тўғри келмайди, аммо жазо бериш билан қўрқитмай туриб ҳечнима қилиб бўлмайди! — дер эди.

Бунга қарши Павел Петрович:

— *Du calme, du calme*³, — деб қўяр, аммо ўзи эса хуруллар, қовоғини солиб мўйловини сийпаларди.

Базаров бу «говур-ғувурлардан» ўзини четда тутар эди. ундан кейин, мехмон бўлатуриб бировларнинг ишига аралашин ҳам тўғри келмасди. Марьинога келган кунларининг эртасидан бошлабоқ у, ўзининг бақалари, инфузорияси⁴, химик составлари билан шугулланишга киришди ва доим шу ишлар билан овора эди. Аркадий эса, аксинча, отасига ёрдам қилиш мақсади билан бўлмаса ҳам, ақалли ўзининг унга ёрдам қилишга тайёр эканини кўрсатиш учун, оз-моз унинг ишларига аралашабошлади. Отаси бир иш ҳақида гап очиб қолса унинг гапларини тоқат қилиб тинглаб турар ва бир марта унга бир маслаҳат ҳам берди, буни ҳам, албатта, ўз гапига кирсинлар деб қилмади, балки отасининг ишларига ўзининг иштирок қилаётганини кўрсатиш учун қилди. У хўжайинлик ишларидан жирканмас. ҳатто агрономлик фаолияти тўғрисида жон деб ўй-

¹ Майда дворянлар уруғига мансуб киши.

² Революциядан илгариги Россияда етим-есирлар ва ҳоказоларнинг моддий таъминотига онд ишларни идора қилувчи олий муассаса.

³ Хотиржамлик, хотиржамлик.

⁴ Бир хужайралик жониворлар

лар эди, броқ шу онда унинг миясида бошқа фикрлар тугилиб қолди. Аркадий доим Никольский тўғрисида ўйлаётганига ўзи ҳам ҳайрон эди, агар бундан илгари унга бирор киши, сен Базаров билан бир жойда, яна қандай жойда дегин, ўз ота-онанг уйда турсанг диққат бўлиб қоларсан деб айтса, у ажабланади, фақат кифт қоқибгина қўйган бўлар эди, аммо ҳозир у ҳақиқатан диққат бўлар ва уйдан чиқиб кетгуси келар эди. У чарчагунча кезишни хаёлига келтирди, бу ҳам унга ёрдам бермади. Бир кун гаплашиб ўтириб, отасининг қўлида бир вақтлари Одинцованинг онаси томонидан ўзининг марҳума онасига ёзилган жуда қизиқ хатлар борлигини билиб қолди: бу хатларни отасидан олиш учун уни ҳол-жонига қўймади ва охири, Николай Петрович ўзининг йнгириматача яшик ва сандиқчаларини титкилаб, ўша хатларни топиб беришга мажбур бўлди. Ярни чириган хатларни қўлга киритгандан кейин, Аркадий, мақсадига эришгандай хотиржам бўлди. У нуқул шивирлаб: «Ўзи, икковларинг ҳам келинглар,— деган эди, деб такрорлар ва «Бораман, албатта бораман!» дер эди. Броқ у сўнгги марта борганларида совуқ кутиб олиганликларини ва ўшанда чеккан хижолатини хотирлади. Аммо ёшликнинг «таваккали», бахт толинини пинҳона синаб кўриш истаги, ўз кучинини яккама-якка бировларининг ҳимоясисиз салмоқлаб кўриш орзуси охир уни енгди. Марьинога қайтиб келишига ҳали ўн кун ҳам бўлмасдан, у, якшанба кунги мактабларининг иш усулини ўрганиш баҳонаси билан яна шаҳарга ва ундан Никольскийга қараб от чоптириб кетди. У, худди жанг майдонига толпинаётган ёш офицер сингари, ҳа деб ямшичигини қистар эди. У ҳам қўрқар, ҳам вақти чоғ бўлар, сабрсизлик уни бўғар эди. У ўз-ўзига: «Энг муҳими — ўйлаш керак эмас» деяди. Унинг ямшичиги жуда чаққон одам чиқди, у учраган ҳарбир майхона олдида тўхтаб: «чўқиштираммизми?» деяди, *чўқиштириб олгандан кейин* отларни сра аямас эди. Ниҳоят, таниш ўйнинг баланд томи ҳам кўринди... Тўсатдан Аркадийнинг бошига: «Има қилаётирман?» деган савол келди. «Энди орқага қайтиб бўлмайди! «Уч

отлик тарантас визиллаб чонар, ямшчик ҳайқирар ва ҳуштак чалар эди. Мана тарантас гумбирлаганича кўприкдан ҳам ўтди, мана тепаси текис қилиб қирқилган арча хиебони ҳам яқинлашди... Дарахтлар орасида пуштиранг аёл кўйлаги ҳам кўришиб қолди, енгилгина зонтик попуқлари тагидан бир ёш чеҳра бўй бериб қаради... Аркадий Катяни, Катя эса уни таниди. Аркадий ямшчикка қизишиб кетган отларни тўхтатишни буюрди, тарантасдан сакраб тушди-да, Катянинг олдига келди. Катя унга қараб бироз қизариб: «Сиз экансиз-у! Юринг, опамнинг олдига борайлик, шу ерда богчада; у, сизни кўриб жуда хурсанд бўлади» деди.

Катя Аркадийни богчага олиб кетди. Катя блан учрашув Аркадий учун алоҳида бир бахт аломатидай кўринди. У Катяни кўриб, худди қариндошини кўргандай севинди. Ҳамма иш ўнгидан келди қўйди: уни дворецкий ҳам қарши олмади, унинг келганлиги ҳақида ҳечким хабар ҳам етказмади. Йўлканинг мўйилишида Аркадий Анна Сергеевнани кўрди. Анна Сергеевга орқаси блан турар эди, оёқ товушини эшитиб, секингина ўгирилди.

Аркадий яна довдираб қолаёзди, лекин Анна Сергеевнанинг биричи сўзларини эшитиб, дарров ўзини босиб олди. Анна Сергеевна мулойим, ёқимли овоз блан «Эсонмисиз, қочоқ!» деди-ю, офтоб блан шамолдан кўзларини қиса-қиса жилмайиб унга томон келар экан: «Катя бу кишини қаердан топдинг?» деди.

— Мен сизга бир нарса олиб келдим, Анна Сергеевна, лекин сиз бу нарсани ҳечбир кутмаган бўлсангиз керак...— деб гап бошлади Аркадий.

— Келганингизнинг ўзи ҳамма нарсадан яхшироқ.

XXIII

Базаров Аркадийни истеҳзоли ачиниш блан, унинг шаҳарга боришдан асл мақсади нима эканлигидан хабардорлигини унга билдириб кузатганидан кейин бутунлай ёлғиз қолди ва буткул ишга берилиб кетди. Павел Петрович блан у энди баҳслашмас эди. Хусусан Павел Петрович унинг олдида ўзини илгаригидан

ҳам баттарроқ аристократ тутар ва ўз фикрларини сўз блан эмас, балки кўпроқ товуш блан баён этар эди. Павел Петрович бир кунни нигилист блан баҳслашмоқчи бўлиб, ўша вақтларда расм бўлган масалалардан остиэй¹ дворянларининг ҳуқуқлари тўғрисида сўз очиб қолди-ю, лекин бирдан гапдан тўхтаб, совуққина тавозил² блан: «Аmmo, бир-бировимизнинг гапимизга бари-бир тушунмаймиз, ҳарҳолда мен ўзим сизнинг гапингизга тушунингдан йироқдаман» деб қўйди.

Ҳа шундай! — деди Базаров. — Одамнинг ҳамма нарсага фазода нималар юз бераётганига ҳам, қуёшда нималар содир бўлаётганига ҳам ақли етади, лекин баъзи одам ҳаркимни ҳам ўзидақа деб фаҳмлаб, бировлар бошқача йўл тутганлигига ақли етмайди, — деди.

— Нима, бу аскиями? — деди Павел Петрович ва ўзини четга олди.

Аmmo, баъзан Павел Петрович, Базаровдан ижозат сўраб, унинг илмий тажрибаларига қатнашар, ҳатто бир марта ўзининг атр сепган ва а'ло нав' дори блан ювган юзини Базаровнинг микроскопига яқин олиб келиб, унда битта шаффоф инфузэрия қандай қилиб кўк гардни чашнаб ютиб юборганини кўрди. Базаровнинг олдига ўз акасида кўра кўпроқ Николай Петрович кириб турар эди; агарда хўжалик ишлари блан кўп овора бўлмаганида ўзи айтмоқчи «ўрганиш» учун ҳар кунни унинг олдига кириб турган бўлар эли. Николай Петрович ёш табиатшуносга халал бермас эди: у бўлманинг бир бурчагига ўтириб олиб, диққат блан тамоша қилар ва ҳар замон секингина бирор савол бериб қўяр эди. Обед ва ужин вақтларида Николай Петрович кўпроқ физика, геология ёки химия ҳақида баҳс очинишга ҳаракат қилар, чунки барча бошқа масалалар, сиёсий масалалар бир ёқда турсин, ҳатто хўжалик масалалари ҳам кўп вақт ўзаро жанжал чиқинишга, ҳеч бўлмаса ўзаро норозилик туғилишига сабаб бўлар эди. Николай Петрович акасининг Базаровни боягидек ёмон кўриб юришини пайҳар эди. Бошқа во-

¹ *Остиэй дворянлари* — 1914 йилги урушгача Россияга қарашли Болтиқ бўйи дворянлари.

қиалар қаторида бўлиб ўтган кичкина бир воқна унинг бу фикрини тасдиқлади. Атроф қишлоқларда вабо касали пайдо бўла бошлади ва ҳатто Марьянонинг ўзидан ҳам икки кишини «олиб кетди». Кечаси Павел Петровични қаттиқ туталоқ тутиб, эрталабгача азоб тортиб чиқди-ю, лекин Базаровдан ёрдам сўрамади — эртасига уни кўрганида ва у «нега менга одам юбортирмадингиз» деганида, ранги ҳануз оқаринган, лекин сочларини сяллиқ тараб ва соқолини қириб олган Павел Петрович: «Сиз ўзингиз медицинага ишонмайман деб айтган эмасмидингиз?» деб жавоб берди. Кунлар шу тарзда ўтиб борарди. Базаров астойдил ишлар ва қовоғи солиқ эди... Аммо Николай Петровичнинг уйида бир зот яшар ва Базаров бу зот билан зерикканидан эмас, балки бажонидил суҳбатлашарди... Бу зот Феничка эди.

Базаров Феничка билан аксари эрталаб боғчада ёки ҳовлида учрашар эди; Базаров унинг бўлмасига кирмас ва Феничка ҳам унинг эшиги олдига фақат бир мартагина келиб, «Митяни чўмилтириш мумкинми, йўқми?» деб сўраб кетган эди. Феничка Базаровга ишониб ва ундан ҳайнқиш бир ёқда турсин, балки унинг олдида узини Николай Петровичнинг олдидагидан ҳам кўра эркинроқ тутар эди. Бунинг сабабини айтиш қийин, эҳтимол, Базаровда кишини ўзига ҳам тортадиган, ҳам ҳуркитадиган ўша дворянлик олий мартабалиги йўқлигини онгсиз равишда ҳис қилувдан келиб чиққан бир нарсадир. Базаров унинг кўзига ҳам жуда яхши бир доктор, ҳам жуда содда бир киши бўлиб кўринарди. Базаров олдида у ҳечбир уялиб-нетиб ўтирмасдан боласи билан овора бўларди; бир кун тўсатдан боши айланиб, оғриб қолганда унинг қўлидан бир қошиқ дори ҳам ичган эди. Николай Петрович олдида у, Базаровдан ётсирагандай бўлар, лекин буни муғомбирликдан эмас, балки одоб юзасидан қиларди. Павел Петровичдан у илгаригидан ҳам баттарроқ қўрқадиган бўлиб қолди; у бирмунча вақтдан буён Феничкани кузатадиган ва аксари бехосдан, гўё ер остидан чиққандек, ўзининг сьютини кийган ҳолда қўлларини чўнтагига гиқиб, орқасида пайдо бўлиб қоладиган

бўлди. Феничка Дуняшага: «Худди устингга совуқ сув кўйгандек бўласан, киши» деб шикоят қилар, Дуняша эса унинг шикоятига жавобан фақат оҳ тортар ва бошқа бир «ҳиссиз» киши тўғрисида ўйлар эди. Базаров, ўзи беҳабар, Дуняша учун *шафқатсиз золим* бўлиб қолган эди.

Базаров Феничкага ёқиб қолди. Шунингдек, Феничка ҳам Базаровга ма'қул эди. Феничка блан гаплашганида ҳатто Базаровнинг ранги ўзгариб кетарди: чеҳраси очилар, меҳрибонлик акс этар ва одатдаги э'тиборсизлиги қандайдир ҳазиломиз диққат ва э'тиборга айланиб кетарди. Феничка кун сэйин очилмоқда эди. Ёш жувонларнинг ҳастиди, худди ёздаги атиргул сингари бирданига гуллаб ва очилиб кетадиган мавсуми бўлади, Феничканинг ҳам худди ана шундай мавсуми келган эди. Ҳамма нарса, ҳатто шу вақтдаги июль жазирамалари ҳам бунга кўмаклашар эди. Кийган енгил оқ кўйлаги ичида у оқроқ ва енгилроқ кўринарди: унинг бадани офтобдан қораймаган, лекин қочиб қутулаолмагани иссиқ кунлар та'сири блан бет ва қулоқлари сал-пал қизариб, бутун вужудига ёлқовлик синган, хумор кўзларида эса уйқусираш аломатлари акс этар эди. У, ҳеч ишлай олмас, қўллари ҳадеб тиззаларига сирғалиб тушар эди. У зўрға юрар ва ажиб бир мадорсизлик блан доим оҳ тортар ва зорланарди.

— Сен тез-тез чўмилиб турсанг бўлар эди,— деяр эди Николай Петрович унга. Николай Петрович ҳали қуриб қолмаган ҳовузларидан бирида, сурф блан ўратиб, катта чўмилиш жойи қилган эди.

— Уф, Николай Петрович! Ҳовузга етгунча иссиқдан ўлиб кегиш мумкин, қайтишда ҳам худди шундай, ўлиб бўласан киши. Боғчада соя жой йўқ-ку, ахир,— дер эди Феничка.

Николай Петрович унга жавобан:

— Гапинг тўғри, ҳақиқатан соя жой йўқ,— деяр ва қошларини артиб қўяр эди.

Бир кун эрталаб, соат етиларда, Базаров айланиб келаётиб, аллақачон гуллари тўкилган, лекин ҳали қуюқ ва кўкариб турган қалампиргулли шийпонда

Феничкани кўриб қолди. Феничка одатдагича бошига оқ рўмол солиб скамейкада ўтирарди, унинг ёнида ҳали шудрингдан қуримаган бир бойлам қизил ва оқ атиргул ётарди. Базаров у билан саломлашди.

— Ҳа! Евгений Васильевич!— деди Феничка ва Базаровга қарамоқ учун рўмолининг четини салгина кўтариб қўйди, шунда қўли тирсагигача очилиб кетди.

Базаров унинг ёнига ўтираётди:

— Хўш, бу ерда нима қилиб ўтирибсиз, гул бой-лаяпсизми?— деб сўради.

— Ҳа, нонушта вақтида столга қўйиш учун. Николай Петрович буни яхши кўради.

— Нонушта маҳаллга ҳали анча бор. Эҳа, қанча гул узибсиз-а.

— Мен буларни ҳозиргина уздим, бўлмаса, кун исигандан кейин чиқиб ҳам бўлмайди. Фақат ҳозир нафас олиш мумкин, холос. Иссиқдан бутунлай тинкам қуриди. Касал бўлиб қолмасмиканман, деб қўрқаман.

— Нима бу, қандақа ваҳима! Қани, томириңизни сенинг, бир ушлаб кўрайчи.— Базаров унинг қўлини олиб, текис уриб турган томирини топиб, ушлаб кўрди ва ҳатто печка марта уришини ҳам санамасдан, унинг қўлини қўйиб юбораётди:— юз йил яшайсиз,— деб қўйди.

— Вой, худо сақласин!— деди Феничка.

— Нима? Узоқ умр кўришни истамайсизми?

— Юз йил ахир! Бизнинг саксон беш ёшга кирган бувимиз бор эди, шўрлик қандай азоб чекар эди-я? Қопқорайиб кетган, кар, букри, доим йўталгани-йўталган эди. Узи учун турган-битгани азоб. Шу ҳам ҳаёт бўлдимиз?

— Демак, ёш бўлиш яхшими?

— Бўлмаса-чи?

— Ешликнинг қариликдан нимаси яхши Қани, ай-тиб берингчи менга?

— Пучук нимаси? Мапа мен ҳозир ёшман, ҳайма ишни қилаоламан: ўзим бораман, ўзим келаман, керак нарсани ўзим кўтариб келтираман, хуллас, ҳечкимнинг ёрдамига муҳтож эмасман... Шуниси тузук эмасми?

— Менга, ёшманан ёки қариманан — барибир.

— Қандай қилиб бунн барибир дейсиз? Бундай бўлиши мумкин эмас, нега бундай дейсиз?

— Сиз ўзингиз ўйлаб кўринг, Федосья Николаевна, ёшлигимнинг менга нима кераги бор? Мен ёлғизман, бола-чақам йўқ...

— Бу ҳарвақг ўзингизга боғлиқ нарса.

— Бу менинг ихтиёримга боғлиқ нарса эмас. Ақалли бирор кимса менга ачинса эди...

Феничка Базаровга қия боқиб қўйди ю, ҳечнарса демади, бирпасдан кейин:

— Қўлингиздаги қандақа китоб?— деб сўради.

— Бу-ми? Бу дарслик китоби, ҳикматли нарса.

— Сиз ҳали ҳам ўқийсизми? Зерикмайсизми-а?

Сиз бусиз ҳам ҳамма нарсани билсангиз керак.

— Кўриниб турибдики, ҳамма нарсапи эмас. Сиз бунн бироз ўқиб кўрингчи.

Феничка оғир муқовали китобини икки қўллаб олаётиб:

— Ундан ҳечнарса тушунмасам керак. Қандай қалин китоб-а,— деди ва:— Русча сизилганми?— деб сўради.

— Ҳа, русча.

— Барибир мен ҳечнарса тушунмайман.

— Мен ҳалиям бунн сизга тушуниш учун бераётганим йўқ. Мен фақат сизнинг ўқишингизни кўрмоқчиман. Сиз ўқиган вақтингизда бурунчангизнинг учи жуда ғалати ҳаракат қилиб туради.

Феничка китобини очиб, «кризот ҳақида» деган бир мақолани секингина ўқийбошловди, лекин дарров кулиб, китобини ташлаб юборди... Китоб скамейкадан сирғаниб ерга тушиб кетди.

Базаров унга қараб:

— Мен сизнинг кулишингизни ҳам яхши кўраман.— деб қўйди.

— Қўйсангизчи!

— Мен сизнинг гапиришингизни ҳам яхши кўраман. Овозингиз кўнғироқдай.

Феничка юзини четга ўгирди ва қўлидаги гулларни ўйнар экан:

— Қўйсангизчи, сиз шундай ақлли хонимлар блан гаплашган одамсиз,— деди.

— Эҳ, Федосья Николаевна! Бутун дун'ёдаги ҳам-ма ақлли хонимлар сизнинг тирноғингизга ҳам арзитайди десам ишонаберинг.

Феничка шивирлаб:

— Ана холос, яна нималарни ўйлаб чиқараётибсиз! — деди ва қўлларини қовуштирди.

Базаров ердан китобни олди.

— Бу табиблик китоби, нега сиз уни ерга ташлайсиз?

— Табиблик китобими? — деди Феничка ва унга ўғирилди. — Биласизми, Митя жуда яхши ухлайдиган бўлиб қолди. Мен энди қандай қилиб сизни рози қилишимни билмай юрибман: чиндан ҳам сиз меҳрибон сдамсиз.

Базаров кулимсираб:

— Қонда шундай: табибларга ҳақиқий ҳақ тўлаш керак. Ўзингиз биласиз, табиблар тама'гар бўладилар.

Феничка Базаровга қаради, унинг кўзлари юзининг юқориги қисмига тушиб турган оқимтир шу'ладан янада қорароқ бўлиб кўринар эди. У, Базаровнинг ҳазиллашибми, ёки чиндан айтганини билмас эди.

— Агар қабул қилсангиз, биз ҳечнарсани аямай-миз... Николай Петровичга айтиш керак.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Сиз мени пул тама' қилаётипти деб ўйлайсизми? Йўқ, истаган нарсам пул эмас, — деди.

— Бўлмаса нима? — деди Феничка.

— Нималигини ўзингиз ўйлаб топинг, — деди Базаров.

— Мен нима, фолбинмиман?

— Ундай бўлса ўзим айтақолай: мен... Ана шу атиргулингиздан биттасини сўрайман.

Базаровнинг истаги Феничкага қизиқ туйилди, у яна кулиб юборди ва ҳатто қўлларини ўйнатиб қўйди. У кулар ва айни вақтда Базаровнинг хушомадидан талтаяр, Базаров эса унга тикилиб турар эди.

Ниҳояг, Феничка сўз бошлаб:

— Марҳамат қилинг, марҳамат, — деди ва скамейкага энгашиб, гулдан танлай бошлади. — Қанақасини хоҳлайсиз, қизилиданми, ё оқидан?

— Қизилидан, лекин жуда ҳам каттаси бўлмасин. Феничка қоматини ростлаб:

— Мана олинг, — деди, лекин ўзган қўлини дарров тортиб олди-да, кейин лабини тишлаб шийпоннинг кираверишига қаради, кейин энгашиб, қулоқ солабошлади.

— Ҳзи нима гап? Николай Петровичми? — деб сўради Базаров.

— Йўқ, у киши далага кетдилар... Мен улардан кўрқмайман ҳам... Мамави Павел Петрович... Кўрингандай бўлди.

— Нима?

— Менга *уша киши* шу ерда юргандай бўлиб кўринди. Йўқ, ҳечким йўқ экан... Мана олинг.

Феничка Базаровга атиргўлини берди.

— Нима учун сиз Павел Петровичдан кўрқасиз?

— У киши доим мени кўрқитадилар. Гапиришга бўлса ҳеч гапирмайдилар, лекин қарашлари жуда калати. Сиз ҳам у кишини ёмон кўрасиз-ку. Эсингизда борми, илгарилари сиз у киши билан доим баҳслашар эдингиз. Мен сизларнинг нима ҳақида баҳслашганингизни билмайман-у, лекин уни дам уёққа, дам буёққа айлантирганингизни кўрар эдим...

Феничка, ўз фикрича, Базаровнинг Павел Петровични қандай қилиб айлантирганларини қўли билан кўрсатди.

Базаров кулди ва:

— Агарда у мени энгабошласа, сиз менга ёрдам берармидингиз? — деб сўради.

— Қандай қилиб мен сизга ёрдам бераоламан? Йўғ-эй, сизга ҳечким бас келаолмайди.

— Ҳали шундай денг? Мен шундай бир қўлни билламанки, агар у истаса мени бир бармоғи билан ағдариб ташлайди.

— Қандай қўл экан-у?

— Гўё сиз буни билмайсиз-а? Менга берган атиргулинингизни искаб кўрингчи, қандай хушбўй-а?

Феничка буйинини чўзиб, юзини гулга яқинлаштирди... Бошидаги рўмоли елкасига тушиб қопқора, ялтироқ ва сал тўзиган сочлари кўринди.

— Шошманг, мен ҳам сиз блан шу гулни искамоқчимаи,— деди-да, энгашди ва унинг очилиб турган лабларидан қаттиқ ўпди.

Феничка сесканиб кетди ва икки қўлини Базаровнинг кўкрагига тиради. Лекин қаттиқ қаршилик кўрсатмади ва Базаров уни яна бемалол ўпа берди...

Қалампир гули орқасидан йўталган товуш эшитилди. Феничка дарров скамейканинг нариги четига сурилди. Шийпон олдида Павел Петрович изтироб блан: «Сиз бу ердасиз» деди ва ўз йўлига кетди. Феничка дарров гулларни йиғиштириб олиб, шийпондан чиқиб кетди. У кетаётиб: «Уялмайсизми, Евгений Васильич» деб шивирлаб қўйди. Унинг бу сўзларидан самимий ўлкалаш англашилар эди.

Базаров яқиндагина бўлиб ўтган бўлак бир воқиянинг хотирлади ва ўз-ўзидан уялиб, пушаймон еди. Броқ у шу ондаёқ бошини силкиб, истеҳзоли бир суратда ўз-ўзини «расмий суратда селадон¹ бўлиши блан» табрик қилди-да, ўз бўлмасига қараб кетди.

Павел Петрович эса боғчадан чиқиб кетди ва сескин-аста қадам босиб ўрмонга борди. У ўрмонда узоқ юрди ва ионушта маҳалида қайтиб келганида Николай Петрович унинг саломатлигини сўради, чунки унинг юзи жуда қорайиб кетган эди.

Павел Петрович унга оҳиста жавоб бериб:

— Ўзинг биласанки, ба зан сафро ғолиб келиб, азоб чекман,— деди.

XXIV

Орадан икки соатча вақт ўтгандан кейин Павел Петрович Базаровнинг эшигини тақиллатди ва бўлмага киргандан кейин дераза олдидаги курсига ўтириб, фил суягидан ишланган гўзал нақшли ҳассага икки қўли блан суянган ҳолда (одатда у таёқсиз юрар эди) сўз бошлади:

¹ Селадон — француз ёзучиларидан Юрфе (1567—1625 йиллар)нинг Астрея деган романидан олинган ўтакетган ярамас хотинлар тип.

— Мен сизнинг илмий ишларингизга халақит бераётганим учун ўтишишим лозим, лекин беш минут вақтингизни олишга рухсат этишингизни сўрашга мажбурман... беш минутдан ошиқ эмас.

— Бутун вақтим сизнинг ихтиёрингизда, марҳамат қилинг,— деди Базаров. Павел Петрович уйга кириб келиши билан Базаровнинг юраги шув этиб, юзида аллақандай бир ўзгариш пайдо бўлган эди.

— Менга беш минут кифоя. Мен сизга битта савол бермоқчи бўлиб кирдим.

— Савол? Нима ҳақида?

— Хўп, марҳамат қилиб қулоқ солинг. Сиз укамнинг уйига келган кунларингизда, ҳали мен сиз билан суҳбатлашиб юрган вақтларимда сизнинг жуда кўп нарсалар тўғрисидаги муҳокамаларингизни эшитган эдим, аммо на иккаламиз ўртамизда ва на умуман дуэль ҳақида ҳечбир сўз бўлгани йўқ эди. Бу ҳақда сиз қандай фикрдасиз, билиш мумкинми?

Павел Петровични қарши олиш учун ўрнидан турган Базаров қўлларини тиззасига чалмаштириб, стол четига ўтирди.

— Менинг фикрим шундай назарий жиҳатдан дуэль маъносиз бир нарса, энди амалий нуқтанан пазардан қарасак бошқа масала.

— Яъни, агарда гапингизни тўғри англаган бўлсам, сиз шундай демоқчи бўласиз: дуэль ҳақида назарий фикрингиз қандай бўлса ҳам, лекин амалда ҳақорат да'во қилиб, ҳақорат қилган кишини дуэляга чақирасиз?

— Сиз менинг фикримни тўғри англадингиз.

— Жуда соз. Мен ҳам сиздан буни эшитганимдан беҳад мамнунман. Сизнинг сўзларингиз мени нотайинликдан халос этади.

— Жур'атсизликдан демоқчи бўлсангиз керак?

— Менинг учун барибир; мен ўз сўзимни бошқалар учун англашлик қилиб гапираман; мен... семинария каламуши эмасман. Сизнинг сўзларингиз мени баъзи бир кўнгилсиз заруратдан халос этади. Мен сиз билан отишмоққа қарор қилдим.

Базаровнинг кўзлари олайиб кетди.

— Мен бланми?

— Албатта сиз блан.

— Нима учун? Айтишингиз мумкинми?

— Сабабини сизга баён қилишим мумкин эди-ю, лекин бу ҳақда оғиз очмасликни афзал кўраман. Менингча, сиз бу ерда ортиқча бир кишисиз; сизни кўргани кўзим йўқ, сиздан нафратланаман ва агар сиз учун бу ҳам камлик қилса...

Павел Петровичнинг кўзларига қон тўлди... Базаровнинг ҳам кўзлари қизариб кетди.

— Жуда яхши,— деди Базаров,— бўлак тушунтиришларнинг ҳожати йўқ Ўзингизнинг рицарьлигингизни менга кўрсатиш хаёлига тушибсизда.— Мен бундай роҳатдан сизни маҳрум этишим мумкин эди. Лекин майли, мендан нима ҳам кетади!

— Сиздан миннатдорман, мени бошқача тадбирга мурожаат қилгани мажбур этмай, чақиримни қабул этарсиз деб умид қилсам бўлади.

Базаров совуққонлик блан :

— Я'ни, киноясиз айтганда, шу таяёқча мурожаат қилмасдан демоқчисиз-да? Бу жуда тўғри. Ҳақорат қилишингизнинг асло зарурати йўқ; кейин бу унчалик ҳавфсиз ҳам эмас. Сиз ўз жентльменлигингизда турабсиз... Чақиримингизни мен ҳам жентльменларча қабул қиламан,— деди.

— Жуда соз,— деди Павел Петрович ва ҳассасини бурчакка суяб қўйди.— Ҳозир биз дуэлимизнинг шартлари тўғрисида қисқача гаплашиб олишимиз керак, аммо мен даставяда шунини билмоқчи бўлар эдим: сизнингча қандай, дуэльга чақиримга баҳона бўладиган кичкинагина бир расмий жанжал чиқаришимиз керакми, ё йўқ?

— Йўқ, яхшиси, расмиятсиз.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Ундай кейин бизнинг можароларимизнинг асл сабабларини текшириб ўтиришни ҳам ўринсиз деб биламан. Биз бир биримизни кўргани кўзимиз йўқ-ку, ахир. Бундан ортиқ яна нима керак?

Базаров унинг сўзларини истеҳзо блан такрорлаб:

— Бундан ортиқ яна нима керак? — деди.

— Энди дуэльнинг шартларига келсак, бизда секундантлар бўлмайди, чунки уларни қаердан топамиз?

— Шундай, уларни қаердан топамиз?

— Мен сизга шундай шарт таклиф қиламан: эртага эрталаб, масалан, соат олтида, чакалакзорнинг нариги томонига чиқиб тўппонча блан отишамиз, барьер ўн қадам...

— Ўн қадам? Бу қандай бўлади: биз бир-биримизни бу масофада кўраолмаймиз.

— Саккиз қадам бўлиши ҳам мумкин,— деб қўйди Павел Петрович.

— Мумкин, албатта.

— Ҳарбиримиз икки мартадан отамиз; аммо ҳар эҳтимолга қарши киссаларимизга хат ёзиб қўяйлик ва бу хатда ҳарким ўз ўлимида ўзини ўзи айбласин.

— Мен бунга унча рози бўлаолмайман. Бироз французлар романига ўхшаб кетди, аллақандай ҳақиқатдан узоқ бўлиб чиқади,— деди Базаров.

— Балки, лекин ўзингиз бир ўйлаб қаранг, бировнинг қотили деган шубҳага дучор бўлиш яхшими?

— Яхши эмас. Лекин кўнгилсиз та'надан қутулиш чораси бор. Бизда секундантлар бўлмаса, гувоҳнинг бўлиши мумкин.

— Кимнинг гувоҳ бўлишини билиш мумкинми?

— Петр.

— Қайси Петр?

— Укангизнинг камердинери. Бу киши ҳозирги замон ма рифатининг юқори поғонасида туради ва ўз вазифасини бундай вақтларда, бутун зарур шарҳларга мувофиқ, бениқсон бажаради.

— Сиз ҳазиллашаётганга ўхшайсиз, муҳтарам афандим.

— Ҳечбир. Менинг таклифимни муҳокама қилиб кўрсангиз, ақлга мувофиқ ва содда эканини ўзингиз ҳам билиб қоларсиз. Ойни этак блан ёпиб бўлмас. Петрни тегишинча тайёрлаб, жанг майдонига олиб боришни мен ўз зиммамга оламан.

Павел Петрович курсидан тураётди:

— Сиз ҳали ҳам ҳазил қиляпсиз, броқ розилик билдирганингиздан кейин, сизга бошқа да'во қилишга

ҳақим йўқ... Демак, гап тамом... Айтгандай, сизда тўппонча йўқми?

— Менда тўппонча қаёқдан бўлсин, Павел Петрович? Мен аскар эмасман-ку.

— Ундай бўлса мен ўз тўппончамни сизга бераман. Хотиржам бўлинг, беш йил бўлдики, мен бир марта ҳам ўқ отганим йўқ.

— Бу тасалли берадиган ахборот.

Павел Петрович ҳассасини қўлига олди...

— Демак, муҳтарам афандим, шу билан сизга ташаккур баён этаман, марҳамат қилиб ўз ишингизни давом этдирабсизнинг. Хайр.

Базаров меҳмонни узатаётди:

— Кўришгунимизча хайр, муҳтарам афандим,— деди.

Павел Петрович чиқиб кетди, Базаров эса бирпас эшик олдида туриб қолди ва бирданига ўз-ўзича: «Туф сенга, шайтон! Нақадар чиройли ва нақадар бемаъни гап. Қаранг, биз қандай комедия ўйнадик-а? Ургатилган итлар шу сингари орқа оёқлари устидан таянча қиладилар. Аммо рад қилишининг иложи йўқ эди; нима ҳам яхшилик кугасан, эҳтимол, у мени урар ва бу чоғда... (Бу фикрни ўйлашни билан у оқариниб кетди, сочлари тиккайди), у чоғда уни мушук боласидек бўғиб ўлдиришга тўғри келар эди» деди. У ўз микроскопи олдида қайтиб келди; лекин унинг юраги бесаранжом бўлди. ўз ишларини давом этдириш учун зарур бўладиган осойишталигини йўқотди. «У бугун бизни кўрипти. Наҳот ўз укаси учун шунчалик қилаётган бўлса? Битта ўпибман, нима бўлипти? Йўқ, бу ерда бошқа бир сир борга ўхшайди. Ҳа! Узи жазман эмасмикан-а? Афтидан, жазманга ўхшайди, бу — кундай равшан. Ўйлаб қаранг, нақадар ишқал!,— деб ўйларди Базаров.— Хунук! Қайси томондан қарасанг ҳам хунук; аввало, пешонангни ўққа тутиб беришга тўғри келар, ҳарқандай бўлганда ҳам кетиш керак; буёғи Аркадий... ва бу дарвиш Николай Петрович. Хунук, хунук».

Кун жуда жимжит ва ланж ўтди. Феничканинг сояси ҳам кўринмади. У, инига кириб писиб ётган сич-

қон боласидай, ўз бўлмасидан чиқмай ўтирди. Николай Петрович ўз ташвиши билан банддай кўринарди. Кўп ҳосил кутган буғдойига қора куя тушганлигини унга билдиришди. Павел Петрович ҳаммани, ҳатто Прокофьични ҳам ўзининг ўтакетган совуқ назокати билан эзар эди. Базаров отасига хат ёзмоқчи бўлди-ю, лекин йиртиб стол остига ташлади. У: «Ўлсам ўлганимни эшитарлар, йўқ, мен ҳали ўлмайман. Йўқ, мен ҳали дун'ёда узоқ ивирсиб юраман» деб ўйларди. У Петрни чақириб, эрталаб тонг отарда келишга буюрди,— жуда муҳим иш бор,— деди; Петр Базаров мени Петербургга олиб кетмоқчи бўлса керак,— деб ўйлади. Базаров жуда кеч ётди ва тун бўйи ҳархил чалкаш тушлар кўриб, азобланиб чиқди... Унинг кўз олдига Одинцова айланиб юрар эди, Одинцова унинг онаси эмиш. Одинцованинг орқасидан эргашиб, қопқора мўйловли мушук юрар ва бу мушук Феничка эмиш. Павел Петрович эса катта ўрмон эмиш, шундай бўлса ҳам у билан отишиш керак эмиш. Петр келиб, уни соат тўртда уйғотди; у дарҳол кийиниб, Петр билан ташқарига чиқди.

Эрталаб ҳамасёқ гўзал ва мусаффо эди; типик кўк юзи парча-бўлак булутлар билан қопланган; япроқларни ва ердаги ўтларни майда шудринг томчилари босган, ўргимчак уялари кумуш тўр сингри ярқирайди; ням қора тупроқ, ҳануз тонг шафағининг акси уриб тургандай, сал қизаришиб турар, ҳамасёқдан тўрғайларнинг сайрагани эшитиларди. Базаров чакалакка етди ва сояга ўтирди-да, Петрга уни қандай мақсад билан олиб келганини ва ундан нима истаганини гапириб берди. Ма'рифатли хизматкор ўлар даражада кўрқиб кетди; аммо Базаров «Сен узоқдан қараб турасан, бошқа ҳеч иш қилмайсан ва ҳечқандай мусулиятга тортилмайсан» деб уни юпатди; яна қўшимча қилиб: «Кўрдингми, сенинг олдинда қандай катта вазифа туради» деди. Петр ҳайрон бўлиб кўзларини ерга тикди ва юзи бутунлай яшил тус олиб, қайин дарахтига суяниб қолди.

Марьино йўли кичкинагина ўрмондан айланиб, ўтар, уни кечадан бери на филдирак ва на оёқ изи

бузмаган енгил чанг қоплаб ётар эди. Базаров ихтиёрсиз равишда ўша йўл бўйларига қарар, кўкатларни юлиб олиб чайнаб ташлар ва: «Кандай тентаклик!» деб ўз-ўзига гапирар эди. Эрталабки салқин ҳаво уни бир-икки марта сескантирди... Петр, мунгайиб унга қаради, лекин Базаров кулибгина қўйди, у қўрқмас эди.

Ўўлдан от туёқларининг товуши эшитилди... Дарахтлар орасидан бир мужик кўринди. У, иккита тушовли отни олдига солиб ҳайдаб келар эди. Базаровнинг олдидан ўтаётиб, шапкасини олмасдан, унга ғалати қилиб қараб қўйди. Мужикнинг бундай қарашини, афтидан, Петрнинг назарига беҳосиятдай кўринди. Базаров мужикка қараб: «Мана бу ҳам эрта турибди, лекин иши бёрдир; аммо бизчи?..» деб ўйлади.

Петр бирданига:

— Қслаётганга ўхшайдилар,— деб шивирлади.

Базаров бошини кўтариб Павел Петровични кўрди. У, енгил катак пиджак, оқ чалвар кинган, қўлтигига кўк мовутга ўроглик яшик қистириб тез-тез қадам бошиб келар эди.

У дастлаб Базаровга, кейин Петрга (Павел Петрович шу онда Петрни секундант ўрнида ҳурмат қилар эди) салом бериб:

— Афв этасиз, мен сизларни кутдириб қўйдим шекилли. Мен ўз хизматкоримни уйғотгим келмади,— деди.

— Зарари йўқ, биз ўзимиз ҳам ҳозиргина келган эдик,— деди Базаров.

— Ҳа-ҳа! Ундай бўлса яна яхши!— Павел Петрович атрофга кўз ташлади.— Ҳечким кўринмайди: ҳечким халақит бермайди... Бошласак бўладими?

— Майли, бошлайлик.

— Бошқа изоҳ талаб қилмассиз?

— Йўқ, талаб қилмайман.

Павел Петрович яшикдан тўппончаларни олаётиб:

— Уқлайсизми? — деб сўради.

— Йўқ, ўзингиз ўқланг; мен барьерни ўлчайман. Менинг оёқларим узунроқ,— деб қўшиб қўйди Базаров кулиб.— Бир, икки, уч...

— Үзингиз айтган эдингиз, Евгений Васильевич, мен четроққа бориб тураман,— деди Петр сўзини зўрға гапириб (у безгак тутгандек қалтирар эди).

— Тўрт... беш... бор, оғайни, бор, ҳатто дарахт на-
насиға ўтиб, қулоқларингизни бержитсанг ҳам майли,
фақат кўзингизни юммасанг бўлди; бирортамиз йиқил-
сак, дарров келиб кўтариб олгин... Олти... етти... сак-
киз...— Базаров тўхтади ва Павел Петровичга муро-
жаат қилиб: — бўладими, ёки яна икки қадам қўшай-
ми,— деди.

Павел Петрович тўппончага иккинчи ўқни сола-
ётди:

— Ихтиёр ўзингизда,— деб қўйди.

— Хўп, ундай бўлса яна икки қадам қўшамиз,—
деди Базаров ва этигининг учи билан ерпти чизиб,—
мана, барьер ҳам бўлди. Айтгандай: ҳарқайсимиз
барьердан неча қадам нарига чекинаммиз? Бу ҳам му-
ҳим масала. Бу ҳақда кеча тортишганиммиз йўқ эди,—
деди.

Павел Петрович иккала тўппончани Базаровга бе-
раётди:

— Менимча, ўн қадам бўлса бўлади. Марҳамат
қилиб, биттасини танлаб олинг,— деди.

— Хўп. Павел Петрович, бизнинг дуэлимиз жуда
ғалати, кулгига ўхшайди. Секундантимизнинг афти
ангорига бир қаранг.

— Сиз ҳамон ҳазиллашмоқчи бўласиз,— деди Па-
вел Петрович.— Мен дуэлимиз ғалати бўлишини ин-
кор этмайман, аммо сиз билан мен чинакам отишмоқ-
чиман ва буни сизга айтиб қўйишни ўзимнинг бурчим
деб биламан. *A bon entendeur salut!*¹

— О! Мен бир-биримизни ўлдиришга қарор қил-
ганиммиз тўғрисида асло шубҳа қилмайман: лекин нега
бироз кулиш ва *utile dulci*² бирга қўшиш ярамайди?
Шундай: сиз менга французча гапирдингиз, мен эса
сизга лотинча.

Павел Петрович яна такрорлаб:

¹ Яхши тушунганга салом, гапни яхши тинглаган одам —
идрок қилсин. (Французча.)

² Ёқимли ишни фойдали иш билан (лотинча).

— Мен чинакам отишмоқчиман,— деди ва ўз жойига кетди. Базаров ҳам ўз томонидан ўн қадам санаб тўхтади.

— Тайёرمىсиз? — деб сўради Павел Петрович.

— Батамом тайёрман.

— Бошласак бўлар?

Базаров секингина олга юрди. Павел Петрович ҳам чап қўлини чўнтагига тикиб ва тўппончанинг оғзини секин-аста кўтарганича унга қараб борди... Базаров «У менинг қоқ бурнимдан мўлжаллаяпти ва қандай тиришиб кўзини қисаяпти, қароқчи! Одам аллақандай бўлар экан. Мен унинг соатининг запжирига қараб борай...» деб ўйлади. Базаровнинг худди қулоғи тагида бир нарса жаранглаб кетди ва ўша ондаёқ ўқ товуши ҳам эшитилди. Базаровнинг бошига бирдан: «Эшитдим, демак, ҳеч нарса бўлмади», деган фикр келиб кетди. У яна бир қадам олга босди ва ҳечбир мўлжалламасдан тўппончанинг тепкисини босиб юборди.

Павел Петрович андак титраб кетди ва сонини ушлади. Унинг оқ чалваридан қон оқар эди.

Базаров дарҳол тўппончани ташлаб, рақибни олди-га келди ва:

— Ярадор бўлдингизми?— деб сўради.

— Сиз мени барьерга чақирингизга ҳақли эдингиз. Бу яра ҳеч гап эмас. Шартимизга мувофиқ, ҳарқайси-миз яна бир мартадан огаоламиз,— деди Павел Петрович.

— Йўқ, энди кечирасиз, бошқа вақтга қолдирайлик,— деди Базаров ва ранги оқаришиб кетаётган Павел Петровични ушлаб олди.— Энди мен рақиб эмасман, докторман; аввало сизнинг ярангизни кўришим керак. Петр! Қани бу ёққа келчи, Петр! Қаёққа яшириниб олдинг?

Павел Петрович сўзини бўлиб-бўлиб:

— Бу ҳаммаси беҳуда... Мен ҳечкимнинг ёрдамига муҳтож эмасман... бошқатдан...— деди. У, мўйловини бурамоқчи бўлган эди, броқ қўли бўшашиб кетди ва кўзлари ичига ботиб, хушидан кетди.

Базаров, Павел Петровични кўкат устига ётқизиб, бенхтиёр:

— Ана янгилик, ҳушидан кетди-ку! Ҳушдан кетарлик нима ҳам бўлди? Қани, кўрайликчи, нима бор экан?— деди ва чўнтагидан рўмолчасини олди, яранинг қонини артиб, атрофини ушлаб кўрди ва секин суяги бутун, ўқ бадашга чуқур кирмасдан юзадан тешиб ўтган, биргина мускулга, vastus exlernusга теккан холос. Уч ҳафтадан кейин кўрмагандай бўлиб кетади. Нега ҳушдан кетди экан? Асабий кишилар-да, териси нақадар юпқа,— деди.

Петр, унинг орқасидан туриб, қалтираган товуш билан шивирлаб:

— Ўлдимми?— деб сўради.

Базаров орқасига қайрилиб қаради.

— Чопиб сув олиб кел, биродар, бу киши сен билан мендан ҳам узоқроқ яшайди.

Броқ камолга эришган хизматкор, Базаровнинг сўзинга тушунмагандай жойидан кўзголмади. Павел Петрович астагина кўзларини очди. Петр шивирлаб, «Жон бераяпти!» деди-да, чўқинабошлади.

Ярадор жентльмен зўрма-зўраки кулиб:

— Тўғри айтган экансиз... Бунинг башарасини қаранг!— деди Базаров, Петрга бақириб:

— Сув олиб келсангчи, ахир, ла'нат!— деди.

— Керак эмас. Бу фақат бир минутлик vertige!... Утириб олишимга ёрдам беринг... Мана шундай... Бу тирналган жойни бирор нарса билан сал бойлаб олinsa кифоя, шу билан мен уйга пиёда қайтабераман, бўлмаса орқамдан арава юборишлари мумкин. Дуэль, агар истасангиз, такрорланмайди. Сиз бугун...бугун олийжаноблик қилдингиз.

— Ўтган ишга салават, келгуси ҳақида бўлса, бу ҳақда ҳам бош қотириш арзинмайди, чунки мен тез кунда кетмоқчиман. Қани энди сизнинг оёгингизни бир бойлаб қўяйчи, ярангиз қўрқинчли эмас, шундай бўлса ҳам қонини тўхтатган яхши. Аммо, аввал бу ўликни ҳушига келтириш керак.

Базаров Петрни ёқасидан ушлаб силкиди-да, аравани олиб келишга юборди.

¹ Бош айланиш (ф р а н ц у з ч а).

Павел Петрович унга:

— Ҳой, менга қара, укамга айтиб уни қўрқитиб ўтирма,— деди. Петр ўқдай учиб аравани олиб келгани кетди. Ҳар иккала рақиб ҳам бир бирига индамасдан ерда ўтирарди. Павел Петрович Базаровга қарамасликка ҳаракат қиларди, у, ҳарқолда Базаров блан ярашишни истамас эди. У, ўзининг кўрслигидан ва муваффақиятсизлигидан уялар, қачон бўлсада яхшилиқ блан тугамаслигини билатуриб, шу ишни бошлаганидан изза бўлар эди. У, «ҳеч бўлмаса бу ердан кетарку, шунисига ҳам шукур» дея ўз-ўзини овутар эди. Оғир ва ўнғайсиз сукут узоққа чўзилди, иккаласи учун ҳам оғир эди.

Ҳарқайсиси ҳам «кўнглимдагини бу билиб турипти» деб ўйлар эди. Дўстлар учун шундай деб ўйлаш ёқимли, дўст бўлмаганлар, айниқса бир-бирига ичидагини айтолмайдиган, ажралиб ҳам кетолмайдиган кишилар учун бу жуда ёқимсиздир.

Ниҳоят, Базаров:

— Ярангизни жуда қаттиқ бойлаганим йўқми? — деб сўради.

— Йўқ, жуда яхши,— деди Павел Петрович ва бирпасдан кейин:— укамни алдаш жуда қийин, биз унга, сиёсат устида жанжаллашиб қолдик деб айтишимиз керак бўлади,— деб қўшиб қўйди.

— Жуда яхши. Сиз унга мени айблаб, ҳамма англоманларни¹ сўқди, деб айтишингиз ҳам мумкин,— деб қўйди Базаров.

— Жуда яхши, лекин мана бу одам бизнинг тўғримизда нима деб ўйлар экан? Сиз нима деб тахмин қиласиз?— деди Павел Петрович боя, дуэльдан бурунроқ тушовли отларни ҳайдаб ўтиб кетган мужикни кўрсатиб. Мужик ҳозир қайтишда «жаноблар»ни кўриб, бошидан шапкасини олиб салом берди.

— Қим билади!— деб жавоб берди Базаров,— ҳеч нима деб ўйламаса керак. Рус мужиги бир вақтлар

¹ Инглизларга хос нарсаларни яхши кўручи, уларга тақдир этишга тиришучи юқори табақа.

Ратклифф¹ хоним жуда кўп ёзган сирли, нома'лум биз кимсадир. Унга ким тушушаолади. У ўзи ҳам ўзига тушунмайди.

Павел Петрович:

— Ҳа, ҳали шундоқ дегг!— дея гап бошлаган эди, йўлга кўзи тушди-ю бирданига.— Ис! тештагингизнинг қилган ишини қаранг, укамнинг ўзи келаяпти-ку!
— деди.

Базаров орақасига бурилиб каради ва ранги оқариб кетган Николай Петровични кўрди. Арава тўхтаб ул-гурмасданок у сакраб тушиб акасига қараб отилди ва ҳовлиқиб:

— Нима гап ўзи, Евгений Васильич? Бу қандай гап?

— Ҳечнарсга бўлгани йўқ, сени бекорга овора қилибдилар. Базаров афанди блан бирозгина жанжаллашиб қолдик, бунинг учун мен бироз шикаст едим...— деди Павел Петрович.

— Товба, бу нимадан чиқди?

— Нима десам экан? Базаров жаноблари сэръ Роберт Шиль² ҳақида ожўя гаплар гапирди. Лекин шунини тезлик блан билдиришим керакки, бу ишда ёлғиз мен ўзим гуноҳкорман, Базаров жаноблари ўзларини жуда яхши тутдилар. У кишини дуэльга мен чақирдим.

— Ана у ерингдан қон оқаётинти-ку?

— Томиримда қон ўрнида сув деб ўйлаганмидинг? Бунақа қон олдириш менга ҳатто фойдали. Шундай эмасми, доктор? Сен мени аравага чиқариб қўйишга ёрдам қил, ваҳима қилма. Эртага тузалиб кетаман. Ҳа, балли, жуда соз. Кучер, ҳайда.

Николай Петрович арава кетидан юрди; Базаров орақда қолмоқчи бўлди...

Николай Петрович унга мурожаат қилиб:

¹ 1764—1824 йиллардаги инглиз ёзучиси. Унинг романлари сирли ҳодисалар блан бошланиб, кейин секин-аста бу сирлар очилиб боради, 1800—1820 йилларда Ратклифф асарлари Россияда катта шухрат қозониб, бирнеча марта таржима қилинган ва уларга тақлид қилиб кўп асарлар ёзилган.

² 1788—1850 йиллардаги инглиз давлат арбоби. Бу киши йирик саноат буржуазиясининг манфаатларини ҳимоя қилиб, эркин савдо руҳида қонуилар чиқартирган.

— Шаҳардан бошқа доктор олиб келганларига қадар акамга ёрдам бериб туришингизни сўрайман,— деди.

Базаров индамай, бош эгди.

Бир соатдан кейин, Павел Петрович, оёғи жуда усталик блан боғланган ҳолда тўшақда ётар эди. Бутун уй ичи тўс-тўполон бўлиб кетди, Фенячканинг кўнгли озди. Николай Петрович бўлса, бошқаларга сездирмай, бетоқатликдан нима қилишини билмай юрар, Павел Петрович эса кулар, ҳазиллашар, айниқса Базаров блан кўп ҳазиллашар эди. У юпқа батист кўйлак, эрталаб кийиладиган чиройлик камзилча ва фас кийиб ётар, дераза пардаларини туширгани кўймас, овқат смаслиги кераклигидан тегиниб шикоят қилар эди.

Аммо кечаси Павел Петровичнинг иситмаси ошиб кетди, боши оғрийбошлади. Шаҳардан доктор келди. (Николай Петрович акасининг гапига қулоқ солмай шаҳардан доктор чақирган эди. Базаров ҳам шуни хоҳлаган эди. Базаров юзи бутунлай саргайиб ва аччиқланган ҳолда кун бўйи ўз бўлмасида ўтирди ва фақат жуда қисқа муддатга бирнеча бор бемор олдига кириб чиқди; у бир-икки марта Фенячка блан учрашиб қолди, лекин ҳар учрашганида Фенячка ундан кўрқиб қочиб кетар эди.) Янги доктор Павел Петровичга совуқ ичимлик ичишни маслаҳат берди ва шу блан бирга Базаровнинг,— ҳечқандай хавф-хатар йўқ деган сўзини тасдиқлади. Николай Петрович унга: акам эҳтиётсизлик орқасида ўзини-ўзи ярадор қилиб кўйди,— деди. Доктор бунга «Шундайми!» деб кўяқолди. Аммо 25 сўлкавойни олганидан кейин:

— Буни қаранг а! Бундай ҳодиса тез тез бўлиб туради,— деди.

Уй ичидагилардан ҳечким шу кеча кийимини ечмади, ухламади ҳам. Николай Петрович ҳар замон-ҳар замонда оёқ учида акасининг олдига кириб-чиқиб турар эди: акаси гоҳо ўзидан кетар, гоҳо астагина инқиллар, укасига французчалаб: «*couchez-vous*» дея

1 Етннг.

ва ичгани бирор нарса сўрар эди. Николай Петрович Феничкани бир марта унга бир стакан лимонад олиб келишга мажбур этди. Павел Петрович Феничкага тикилиб қаради-да, стакандаги лимонадни батамом ичди. Эртасига эргалаб ҳарорати бироз кўтарилди ва сал алақлайбошлади. Павел Петрович аввал қовушмаган гапларни гапирди: кейин бирданига кўзларини очди-да, тўшаги ёнида укасининг ташвишманд энгашиб турганини кўриб:

— Николай, Феничканинг аллақаери Неллига ўхшамайдими? — деб сўради.

— Қайси Неллига, Паша?

— Билмайсанми? Княгина Р...га. Хусусан бети-нинг юқори қисми жуда ўхшайди. *C'est de la même famille!*

Николай Петрович жавоб қайтармади, аммо киши-да эски туйғулар шу қадар узоқ сақланганига бироз таажужланиб: «Шу вақтда эсига тушди-я» деб қўйди.

Павел Петрович инграб:

— Оҳ, шу пуч зотни мен нақадар яхши кўраман-а! — деб қўйди. Бирпасдан кейин у яна, — мен бирор беҳаёнинг унга қўл текказишига ҳечқачон чидаб тураолмайман, — деди.

Николай Петрович фақат оғир бир нафас олди-да бу сўзлари кимга қаратиб айтилганини хаёлига ҳам келтираолмас эди.

Базаров эртасига соат саккизларда унинг олдига кирди. У энди ҳамма нарсасини йиғиштириб, ўзининг бақаларини, ҳашаротларини ва қушларини озод қилиб юборган эди.

Николай Петрович унга қарши ўрнидан туриб:

— Сиз мен блан хайрлашгани келдингизми? — деди.

— Хулди шундай.

— Мен сизнинг вазиятингизни фаҳмлайман ва қарорингизни батамом ма'қуллайман. Менинг бечора акам, албатта, гуноҳкор: бунинг учун жазосини ҳам тортаётир. Сизни шунга мажбур қилганини менга ўзи

1 Ушундан

гапириб берди. Бу дуэльнинг... бу дуэль чиқишига сабаб бўлган парса ораларингдаги доимий фикрий қарама-қаршиликдир, иш шу даражага етмай иложи бўлмаганини ўзим ҳам биламан. (Николай Петрович гапири йўқотиб қўяр эди). Акам эски замон одами, қизиққон ва ўжар. Худога минг қатла шукурки, иш шу блан тамом бўлибди. Бу сирни ошқора қилмаслик учун мен бутун зарур чораларни кўриб қўйдим...

— Агар бирор гап чиқиб қолса деб эҳтиётан мен сизга ўз адресимни қолдириб кетаман,— деб қўяқолди Базаров.

— Мен умид қиламанки, ҳечқандай воқиа юз бермас, Евгений Васильич... Мен, сизнинг ўз уйимда турганингизнинг оқибати шундай... шундай бўлиб чиқишига таассуф этаман. Менинг учун янада қайғилроқ бўлгани шу сабабданки, Аркадий...

Ҳархил «баёнот» ва «шарҳлар»га сра тоқати бўлмаган Базаров:

— Мен у блан кўришсам керак, акс ҳолда мендан унга салом айтишингизни сўрайман ва сизга ўзимнинг таассуфимни билдираман,— деди.

— Мен ҳам сўрайманки...— деди Николай Петрович бош эгиб. Базаров унинг гапи тугашини кутмасдан ташқарига чиқиб кетди.

У Павел Петрович Базаровнинг кетишини билиб, уни кўришни истади ва, кўриб, унинг қўлини қисди. Броқ Базаров шунда ҳам муздек бўлиб тураберди; у Павел Петровичнинг олийжапоблик қилмоқчи бўлганини фаҳмлар эди. Базаров Феничка блан хайрланмаолмади, у блан фақат деразадангина қарашиб олди. Феничканинг юзи унга хафа кўринди. У ўз-ўзига: «Нобуд бўлмасми экан... хайр, бир илож қилиб қутулар» деди. Базаровнинг кетишига Петр шу қадар хафа бўлдики, ҳатто унинг елкасига осилиб йиғлади ва фақат Базаровнинг: «Кўзларинг сув очиб кетдим?» деган саволидан кейингина бироз совунди. Дуяша эса ўз ҳаяжонини яшириш учун чакалакзорга қочиб кетишга мажбур бўлди. Бу қайғуларнинг сабабчиси аравага чиқиб ўтириб, сигарасини чекди ва тўрт чақирим йўл босгандан кейин, бурлишида кўзига сўнги марта, Кир-

сановларнинг янги уйи билан бир қатордаги қўрғончалари куриганда тупуриб қўйди ва «ла'нати бойваччалар» деб тўнғиллаб, шинелига бурканиб олди.

Павел Петрович ҳадемай тузалабошлади; лекин тўшакда бир ҳафтача ётди. У, ўз та'бирича, ўзининг асирлигини анча сабр билан ўтказди, лекин ётган чоғида жуда ҳам ортиқча пардоз-андоз билан овора бўлар ва ҳадеб одекслон сепишни буюрар эди. Николай Петрович унга журналлар ўқиб берар, Феничка илгаригидек хизмат қилиб унга шўрва, лимонад, илитма тухум ва чой келтириб турар, лекин Павел Петровичнинг бўлмасига кирганида ҳардам юрагига яширин қўрқув тушар эди. Павел Петровичнинг кутилмаган бу қилмиши уй ичидагиларни, айниқса Феничкани анча чўчитиб қўйган эди. Фақат Прокофьевичгина бунга ҳайрон бўлмади, у, «бизнинг замонимизда фақат марҳаматли тўраларгина бир-бирлари билан отишар эди, бунақа олифталарни дағал муомалаларни учун отхонага қаматиб қамчилатар эдилар» деб тушунтирар эди.

Феничка виждонан қийналса ҳам, лекин жанжалнинг асл сабаби тўғрисидаги фикр ба'зан уни қийнар, бунинг устига Павел Петрович ҳам унга қандайдир жуда ғалати қарар эди... Ҳатто Феничка унга орқаси билан ўгирилганида ҳам, унинг ўзига қараб турганини ҳис қилар эди. У доимий ички ташвишдан ориқлаб, яна ҳам сўлимроқ бўлиб қолган эди.

Бир куни — бу воқиа эрталаб бўлган эди.— Павел Петрович ўзини яхши сезиб, тўшакдан диванга ўтди. Николай Петрович эса унда хабар олганидан кейин хирмонга кетган эди. Феничка бир ниёла чой олиб келди ва уни столга қўйиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Павел Петрович уни тўхтатди.

— Қасерга бунча шошиласиз, Федосья Николасвна, бирор зарур ишингиз борми дейман? — деб гап бошлади Павел Петрович.

— Йўқ... Ҳа... Чой қуйиб беришим керак.

— Дуняша буни сизсиз ўзи ҳам қилаверади: касал одам билан бироз ўтирсангизчи. Айтгандай, сиз билан гаплашадиган гапим бор.

Феничка индамасдан креслонинг бир четига ўтирди.
Павел Петрович мўйловини бураб:

— Федосья Николаевна, мен сиздан кўпдан бери бир нарсани сўрамоқчи эдим: сиз худди мендан қўрқадигандайсиз? — деди.

— Менми?

— Ҳа, сиз. Худди виждонингиз соф эмасдек, ҳеч қачон кўзимга қарамайсиз.

Феничка қизаринди, лекин Павел Петровичга қаради. Унинг кўзига Павел Петрович ғалати кўринди ва юраги шув этиб кетди.

— Виждонингиз соф-ку, ахир? — деб сўради Павел Петрович ундан.

— Нега соф бўлмасин? — деди Феничка шивирлаб.

— Қим билади? Сиз кимнинг олдида ҳам гуноҳкор бўлишингиз мумкин? Менинг олдимда-ми? Бу эҳтимолдан узоқ. Уй ичидаги бошқа кишилар олдидами? Бу ҳам шубҳали. Укам олдида бўлиши мумкин, лекин сиз унй яхши кўрасиз, шундай эмасми?

— Яхши қўраман.

— Жони дилингиз бланми?

— Мен Николай Петровични бутун юрагим блан севаман.

— Ростми? Менга бир қаранг-чи, Феничка (у биричи марга уни Феничка деб атади) ...Биласизки, ёлгон гапириш катта гуноҳ.

— Мен ёлгон гапираётганим йўқ, Павел Петрович. Николай Петровични севамаганда кейин, менга дунёда туришнинг ҳам қизиғи йўқ.

— Сиз уни ҳечкимга олмоштирамайсиз ҳамми?

— Қимга ҳам олмоштираолардим?

— Топилмайди дейсизми! Мана, масала, бу ердан жўнаб кетган жанобни олайлик.

Феничка ўрнидан турди:

— Вой худо! Нега мени мунча қийнаётибсиз, Павел Петрович? Мен сизга нима гуноҳ қилдим? Паҳот шундай десангиз?..

Павел Петрович қайғули бир товуш блан:

— Феничка, ахир, ўзим кўрдим ку... — деди.

— Нимани кўрдингиз?

— Ҳув анави ерда... шийпонда.

Феничка бутунлай қишқизариб кетди.

— Айб мендами? — деди у зўрға.

Павел Петрович ўридан бироз кўтарилди.

— Айб сизда эмасми? Ҳеч айбнигиз йўқми?

— Дун'ёда мен ёлғиз Николай Петровичнигина севаман ва абадий севажакман! — деди Феничка бирдан ўзиши тетик тутиб. Унинг ўпкаси тўлди.— Сиз кўрган иш бўлса, мен қиёмат кунда ҳам, бу ишда менинг гуноҳим йўқ ва бўлган ҳам эмас, деб айтажакман. Мени шундай ишда айблаш мумкин бўлар экан, ўлганим яхши, йўқса, қандай қилиб мен ўзимга шунчалик яхшилик қилган Николай Петрович олдида...

Лекин Феничканинг дами ичига тушди ва шу онда Павел Петрович унинг қўлини ушлаб қисиб олганини ҳис қилди... Феничка унга қаради ва турган ерида қотиб қолди. Павел Петровичнинг юзи боягидан ҳам багтар бўзарди; кўзлари чақнади ва ҳаммадан ҳам кўпроқ шўниси қизиқ эдики, унинг бетидан бир дона каттакон ёш томчиси думалаб тушди.

У қандайдир галати шивирлаб:

— Феничка! Укамни севинг! У жуда яхши ва меҳрибон киши! Дун'ёда уни ҳечкимга олмоштирманг, ҳечкимнинг гапига қулоқ солманг! Ўзингиз ўйлаб кўринг, бировни севсанг-у, сени севмаса, бундан ҳам ёмонроқ нарса бўлиши мумкинми? Бечора Николайдан ҳечкачон юз ўгирманг,— деди.

Феничка шу қадар ҳайратда қолдики, кўз ёши тўхтади, кўрқуви тамоман йўқолди. Лекин Павел Петрович, шу Павел Петровичнинг ўзи унинг қўлини лабларига қўйиб, ўпмасдан, фақат эптикиб оғир нафас олиб турганда Феничка қай аҳволга тушганини худонинг ўзи биледи.

«Вой худо, бунини тутқаноқ тутиб қолмадимикан?» деб ўйлади Феничка.

Аммо Павел Петровичнинг қалбида шу он сўниб кетган бутун бир ҳаёт жойланмоқда эди.

Зинапояда биров тез-тез чиқаётганлиги эшитилди қолди... Павел Петрович дарҳол Феничкани ўзидан нарига итариб юборди ва бошини орқага, ёстиққа

ташлади. Эшик очилди ва бўлмага хушвақт, раиғ-
рўйи қипқизил Николай Петрович кириб келди. Узига
ўхшаш юзлари қипқизил, кўйлакчан Митя отасининг
қишлоқча пальтосининг тугмаларига оёқларини тираб
унинг бағрида толпинар эди.

Феничка бирдан унга ўзини ташлади ва уни ҳам,
ўғлини ҳам қучоқлаб олиб, бошини унинг елкасига
қўйди. Николай Петрович ҳайрон бўлди: уятчан ва
огир Феничка, бошқалар олдида ҳечқачон эркаланмас
эди.

— Сенга нима бўлди? — деди Николай Петрович
ва акасига қараб ўғлини Феничкага берди, кейин Па-
вел Петровичга яқин келиб: — Дурустмисан, кайфинг
жойндами? — деб сўради.

Павел Петрович юзини батист рўмолча блан қоп-
лади.

— Тузук.. Кайфим анча яхши, — деди

— Сен шошилиб диванга бекор ўтибсан, — Николай
Петрович Феничкага томон ўтирилиб: — Сен қаерга
кстаётирсан, — деди. Лекин Феничка аллақачон чиқиб,
эшикни ёпган эди. — Мен сенга полдонимни кўрсатай
деб олиб келган эдим; амакисини соғиниб қолибди.
Нега уни Феничка олиб кетди энди? Хўш, сенга нима
бўлди? Е ораларингда бирор гап ўтдимиз?

— Ука! — деди Павел Петрович тантана блан.

Николай Петрович сесканиб кетди. Унинг юрагига
қўрқув тушди, лекин нима сабабдан шундай бўлгани-
ни ўзи ҳам билмас эди.

— Ука! — деди Павел Петрович яна, — сенга бир
илтимосим бор, шунни бажаришга ва'да бер.

— Қандай илтимос? Айтчи.

— Илтимосим жуда муҳим, менимча, сенинг бутун
сахтнинг шунга боғлиқдир. Мен сенга ҳозир айтмоқчи
бўлган гапим ҳақида кўп ўйладим... Ука, сен ўз вази-
фангни, виждонли ва соф кўнглили инсон вазифасини
адо эт, шундай яхши, бошқаларга ибрат бўладиган одам
бўлатуриб хунук кўринадиган ишни қилма, бас қил.

— Нима демоқчи бўласан, Павел?

— Феничкани олгин... У сени севади. У, ўғлингнинг
окаси...

Николай Петрович бир қадам орқага чекинди ва хайратда қолди.

— Бу гапни сен гапираётирсанми, Павел? Мен сени ҳамавақт бу хилдаги никоҳларнинг ашаддий душман деб юрар эдим! Бу гапни сен айтдингми! Менинг вазифам этиб жуда тўғри айтганинг бу ишни мен шу кунгача фақат биргина сени ҳурмат қилганим учунгина қилмаганимни билмайсанми!

Павел Петрович зўраки бир табассум билан унга э'тироз билдириб:

— Бу масалада мени бекор ҳурмат қилгансан. Мен, Базаров мени аристократ деб тўғри та'на қилган экан деб қўйдим. Йўқ, энди, азиз укам, одам ҳақида ўйлаб бош қотиришимиз стар: биз энди қариб қолган одамлармиз, ҳархил беҳуда нарсалар орқасидан чопишни ташлашимиз лозим. Бундан кейин, худди шу сен айтган вазифани ўтайлик, сен қараб тур, бунинг орқасида яна бахтли ҳам бўлармиз.

Николай Петрович акасининг бўйинига ташланиб, уни қучоқлаб олди.

— Сен батамом кўзимни очиб қўйдинг! Сени дун'ёда энг меҳрибон ва энг ақлли одам деб юришим бежиз эмас эди. Энди қапчалик софдил бўлсанг, шунчалик олийжаноб бир одам эканингни ҳам кўриб турибман.

Павел Петрович унинг сўзини бўлиб:

— Секипроқ, секипроқ. Элликка кираёзиб пропоршчик¹ сингари дуэль қилган олийжаноб акангнинг оёғига озор берма. Демак, масала ҳал. Феничка менинг... belle-soeur² бўлади,— деди.

— Азизим Павел! Ахир Аркадий нима дейди?

— Аркадийми? У шубҳасиз хурсанд бўлади. Никоҳ унинг принципларига тўғри келмаса ҳам, лекин тенглик тарафдори бўлгани учун қувонади. Ҳақиқатан ҳам, ўн тўққизинчи асрда олий табақа-ю, паст табақа деб ўтириш нима деган гап ўзи?

— Оҳ, Павел, Павел! Қани яна бир марта сени ўпай! Қўрқма, астагина ўпаман.

¹ *Пропоршчик* — чор армиясида паст даражали офицер.

² Келиним (французча).

Ака-ука қучоқлашди.

— Қалай дейсан, бу ниятингни Феничкага ҳозир айтсак нечук бўлар экан? — деб сўради Павел Петрович.

— Шонилишининг нима кераги бор? Ё ораларингда шундай гап бўлдим?

— Бизнинг орамызда гап? *Quelle idée!*

— Жуда яхши. Аввало тузалиб ол, бу нарса қочмайди, яхшилаб ўйлаш, мулоҳаза қилиш керак.

— Сен қарор бердинг-ку, ахир?

— Ҳа, қарор бердим. Самимий равишда сенга ташаккур баён этаман. Энди мен чиқай. Ҳарқандай ҳаяжон ҳозир сенга зарарли... ҳали бу тўғрида кўп гаплашамиз. Ухла, жоним, худо сенга эсонлик берсин.

Павел Петрович ёлғиз қолгандан кейин: «Нима учун у менга бунчалик ташаккур баён этаяпти, гўё бу иш унинг ўз ихтиёрида бўлмагандай. Мен эса, уйлангандан кейин, дарров узоқроқ бир жойга, Дрезденга ёки Флоренцияга кетиб, ўлгушимга қадар ўша ерда туриб қоламан» деб ўйлади.

Павел Петрович пешонасига одеколон суркади ва кўзларини юмди. Унинг тиниқ кундузги ёғду блан ёритилган чиройли, қоқ суяк бўлиб қолган боши оқ ёстиқ устида, ўлган кишининг бошига ўхшаб ётарди... Чиндан ҳам у тирик ўлик эди.

XXV

Никольскоеда, боғчада, баланд шумтол соясида, чим скамейкада Катя блан Аркадий ўтирарди, уларнинг олдида ерда, ўзининг узун танасини чўзиб, овчилар ўртасида машҳур бўлган «қуён ётиши» блан чиройли бўлиб, Фифи етар эди. Аркадий ҳам, Катя ҳам жим ўтирарди. Аркадий қўлида ярим очик ҳолдаги китобни ушлаб ўтирарди. Катя эса сават тагида қолган оқ ноп ушоқларини териб, худди оёғи тагида, қўрқа-писа сакрашиб ва чирқиллашиб юрган

¹ Бу қандай гап (французча)

бир гала чумчуқларга ташлар эди. Майин шабада, шумтол япроқларини титратиб, соя йўлкада ҳам, Финнинг сариқ сиртида ҳам оқсил-олтинсимон ёғду нуқгаларини аста-секин нари бери силжитиб, ўйнатиб турарди. Аркадий била Катяни қуюқ соя қоплаб олган, фақат онда-сондагина Катянинг сочлари япроқлар орасидан тушган қуёш нурларидан ярқираб турар эди. Иккаласи ҳам жим ўтирарди. Лекин уларнинг мана шу жимгина ёнма-ён ўтиришларидан бир-бирларига ишонч билан яқинлашганликлари сезилиб турар эди: иккови гўё бир-бири ҳақида ўйламагандай бўлса ҳам, бирга ўтирганига ич-ичидан яширинча хурсанд бўлар эди. Биз сўнгги мартаба кўрганимиздан бери уларнинг юзлари анча ўзгариб қолган эди. Аркадий босиқроқ, Катя эса жонлироқ ҳам дадилроқ бўлиб кўринар эди.

Аркадий гап бошлаб:

— Сиз нима деб ўйлайсиз? Шумтол дарахтига русча *ясен* деб яхши ном берилган; ҳечқандай дарахт оркали ҳаво бундай *равшан* кўринмайди,— деди.

Катя юқорига қараб: «ҳа» деди. Аркадий эса: «Мана бу қиз мен *чиройли* гапирди, деб таъна қилмайди» дея хаёлидан кечирди.

Катя кўзи билан Аркадийнинг қўлидаги китобчага ишора қилиб:

— Мен Гейненинг кулган ва йнглаган пайтини ёқтирмайман; унинг маҳзун ва ўйчан бўлган вақтинигина севаман,— деди.

— Менга эса унинг кулган вақти ёқади,— деди Аркадий.

— Бу сизда эски сатирик маслагингиздан қолган та'сир... (Аркадий: «Эски та'сир; Базаров уни эшитса нима деяр эди» деб ўйлайди). Шошмай туринг, биз ҳали сизни бу йўлдан қайтарамиз.

— Ким қайтаради, сизми?

— Ким бўлар эди? — Опам; энди жанжаллашмайдиган бўлганингиз Порфирий Платонич, ўтган куни черковга узатиб қўйганингиз холам.

— Қанақа қилиб йуқ дер эдим! Анна Сергеевна бўлсалар, ўзингиз биласиз, Базаровнинг кўп фикрларига қўшилар эди.

— У вақтда опам ҳам, сизга ухшаш, унинг та'сирига берилган эди.

— Менга ўхшаш: сиз ҳали мени унинг та'сиридан қутулган деб ўйлайсизми?

Катя ҳечнарсга демади. Аркадий сўзини давом этдириб:

— Мен биламан, у сизга ҳечқачон ёққан эмас эди, — деди.

— Мен унинг ҳақида ҳечнарсга деялмайман.

— Биласизми, Катерина Сергеевна, ҳаргал бундай жавобни эшитганимда, мен бунга ишонмайман... Ҳечбир одам йўқки, унинг тўғрисида бирор нарса деялмасак! Бу фақат бир баҳона.

— Бўлмаса мен сизга айтақолай: у... Менга ёқмайди эмас, уни ўзимга, ўзимни унга ёт сезаман.. Сиз ҳам унга ётсиз.

— Нима учун?

— Сизга нима десам бўлар экан... У йиртқич, биз бўлсак қўлга ўргатилган одамлармиз.

— Мен ҳам қўлга ўргатилганми?

Катя бошини ирғаб қўйди.

Аркадий қулоғининг орқасини қашиб қўйди.

— Катерина Сергеевна, бу ахир, одамга қаттиқ тегади-ку.

— Наҳотки сиз йиртқич бўлишни истасангиз?

— Йиртқич бўлишни эмас, кучли, ғайратли бўлишни истар эдим.

— Бунга истаб бўлмайди... Сизнинг дўстингиз бунга истамайди ҳам, аммо унда бу нарса бор.

— Ҳим! Демак, сиз Анна Сергеевнага унинг та'сирини зўр бўлди деб ўйлайсизми?

— Ҳа. Лекин опамга ҳечким узоқ та'сир қилаолмайди, — деди Катя секин.

— Нега сиз бундай деб ўйлайсиз?

— У жуда мағрур... Мен бундай димоқчи эмас эдим... у, ўзининг мустақиллигини жуда қадрлайди.

— Мустақилликни ким қадрламайди? — деб сўради Аркадий, аимо бошига лип этиб: «бунинг нима кераги бор?» деган фикр келди ва Катя ҳам шундай

деб ўйлади. Бир-бирлари блан тез тез ва дўстона учрашиб юручи ёшларнинг бошига ҳардоим бир хилдаги фикрлар келиб туради.

Аркадий кулимсиради ва Катяга яқинроқ ўтириб, секингина:

— Ундан бироз ҳайиқишингизга иқрор бўлинг,— деди.

— Кимдан?

Аркадий та'кидлаб:

— Анна Сергеевнадан,— деди.

Ўз навбатида Катя:

— Сизчи? — деб сўради.

— Мен ҳам, билиб қўйинг, мен ҳам дедим.

Катя бармоғи блан таҳдид қилиб:

— Бу нарса мени ажаблантиради, опам ҳечқачон сизга ҳозиргидек ҳусни таважжу' қилган эмас эди, — биринчи марта келган вақтингиздагидан кўра ҳозир яқинроқ.

— Ҳали шундай денг.

— Сиз буни сезганингиз йўқми? Сизни бу нарса шодлантирмайдими?

Аркадий ўйга толди.

— Мен нима хизмат блан Анна Сергеевнанинг илтифотига сазовар бўлдим экан? Ёки марҳума опангизнинг хатларини олиб келганим туфайлимикин?

— Бу блан ҳам, бошқа сабаблар блан ҳам, лекин мен уларни сизга айтмайман.

— Нега айтмайсиз?

— Айтмайман.

— Биладан, жуда қайсарсиз.

— Қайсарман.

— Зийрак ҳамсиз.

Катя Аркадийга кўз қирини ташлади.

— Эҳтимол, шундайдир, хафа бўлдингизми? Нима тўғрисида ўйлаяпсиз?

— Мен сизнинг шунчалик зийрак бўлишингизнинг сабабини ўйлайман. Сиз жуда қўрқоқ, кишига ишонмайдиган, ҳаммадан ўзингизни тортасиз...

— Мен кўп вақт ёлғиз турганман; бенхтиёр ҳар-

нарсани ўйлашга ўрганасан киши. Мен ҳаммани ёт кўрайми?

Аркадий миннатдорлик билан Катяга қараб қўйди.

— Булар ҳаммаси жуда яхши, лекин сизнинг ўрниниғизда бўлган, я'ни айтмоқчиманки, сизнинг каби мол-дун'ёси кўп одамлар бундай қобилиятга жуда кам эга бўладилар. Ҳақиқатнинг уларга бориб етиши, подшоҳларга бориб етиши сингари қийиндир.

— Мен бой эмасман-ку.

Аркадий ажабланди ва Катянинг сўзини дарров тушунмади. Унинг бошига: «Ҳақиқатан ҳам бутун мулк опасиники-ку!» деган фикр келди, бу фикр унга ёқимсиз туюлди.

— Жуда тўғри айтасиз! — деди Аркадий.

— Нега?

— Яхши айтдингиз, уялмай-нетмай тўппа-тўғриси-ни айтдингиз қўйдингиз. Мен, ўзининг камбағаллигини билиб: мен камбағалман, деб айтадиган кишининг кўнглида алоҳида бир ифтихор бўлиши керак деб ўйлайман.

— Опамнинг мархамати соясида мен бундай нарсани ҳечбир татиб кўрганим йўқ, мен ўзимнинг аҳволим тўғрисида фақат сўз ўрни келгани учун гапириб қўйдим.

— Хўп, лекин мен айтган ифтихорнинг бир жуз'и сизда ҳам бор, буни иқдор этишингиз керак.

— Масалан?

— Масалан, сиз, саволим учун кечиринг, сиз бой одамга тегмайсиз, шундай эмасми?

— Агар мен уни жуда севсам... Йўқ, у тақдирда ҳам тегмасдим шекилли.

— Ана! Қўрдингизми! — деди Аркадий ва бирпасдан кейин, — хўш, нима учун унга тегмас эдингиз? — деб қўшиб қўйди.

— Чунки, ҳатто ашулаларда ҳам ўз тенгига тегмаган қизе ҳақида қўйланади.

— Сиз, эҳтимол, ҳокимлик қилмоқчи ёки...

— Йўқ эй! Бунинг нима кераги бор? Аксинча, мен итоат этишга тайёрман. Фақат тенгсизлик оғир. Ўзингни камситмай туриб бўйсунсанг тузук, буни мен тушу-

наман, бу — бахт; лекин тоби' бўлиб яшаш... йўқ шуниси ҳам етар.

Аркадий Катянинг сўзини такрорлаб:

— Шуниси ҳам етар,— деди ва сўзини давом этдириб: — Ҳа, ҳа, сизнинг Анна Сергеевна билан бир қондан бўлишингиз бежиз эмас, у қандай мустақил бўлса, сиз ҳам шундай мустақилсиз, лекин сиз унга қараганда «ичимдан топ»сиз. Менингча, сиз ўз туйғунгизни, у қандайгина кучли ва муқаддас бўлмасин, ҳечбир вақт айтмайсиз...— деди.

— Бўлмаса қандай бўлсин? — деб сўради Катя.

— Сиз ҳам опангиз сингари ақллисиз, сизда ҳам, агарда кўпроқ бўлмаса, унда бўлган фе'л бор...

Катя унинг сўзини дарров бўлиб:

— Сиз мени зинҳор опам билан тенглаштирмангиз, мен ютқизаман. Шунингиздан чиқармангки, опам ҳам чиройли, ҳам ақлли, ҳам... хусусан сиз, Аркадий Николаич, бундан сўзларни, тағни бу қадар жиддий қиёфада сўзламасангиз бўлар эди,— деди.

— Хусусан сиз, деганингиз нимаси? Хўш, нима учун сиз, мени ҳазиллашяпти деб ўйлайсиз?

— Албатта, ҳазиллашяпсиз.

— Сизнингча шундайми? Агар мен, чинакам гапирётган бўлсам, нима дейсиз? Агар мен, ўз фикримни кучлироқ қилиб айтолганим йўқ деб ўтирган бўлсам нима дейсиз?

— Мен сизга тушунмаяпман.

— Ҳали шундайми? Энди кўриб турибманки, сизнинг зийраклигингизга ортиқча баҳо берган эканман.

— Қандоқ?

Аркадий жавоб қайтармади ва юзини тескари ўгирди. Катя эса сават тагидан яна бирнеча дона нон ушоқларини топиб, чумчуқларга ташлади, лекин нон ушоқни ташлаганида қўлини баландроқ кўтаргани учун чумчуқлар пириллаб учиб кетди.

Аркадий тўсатдан гап бошлаб:

— Катерина Сергеевна! Сизга бу нарса эҳтимол барибирдир; лекин билиб қўйингки, мен сизни опангизгагина эмас, балки дунёда ҳечкимга ҳам олмоштираман,— деди.

У, ўрнидан турди ва ўз оғзидан чиққан сўзлардан ўзи кўрққан каби, дарров кетди.

Катя эса савати блан бирга қўлини тиззасига тушириб юборди ва бошини энгаштириб, Аркадийнинг кетидан узоқ қараб қолди. Бетлари секин-аста бироз қизарди, лекин лаблари кулимсирамас ва кўзлари ҳайратда қолганлигини ва ҳозирча ма'лум бўлмаган бир туйғу ҳис қилганлигини кўрсатиб турар эди.

Унинг ёнгинасидан Анна Сергеевнанинг:

— Узинг ёлғизмисан? Боққа Аркадий блан бирга чиққан эдинг шекилли,— деган товуши эшитилди.

Катя секингина опасига қаради (нафис ва назокат блан кийинган Анна Сергеевна, очилган зонтик учи блан Фифининг қулоқларини қимирлатиб йўлакда турар эди) ва шошилмасдан:

— Ёлғизман,— деди.

Анна Сергеевна кулиб:

— Ёлғиз эканингни ўзим ҳам кўриб турибман, демак Аркадий ўз бўлмасига кетипги-да?

— Ҳа.

— Бирга китоб ўқидиларингни?

— Ҳа.

Анна Сергеевна Катяни нягидан ушлаб, юзини салгина кўтариб қўйди.

— Уришмаган бўлсаларингиз керак дсб ўйлайман.

— Йўқ,— деди Катя ва секингина опасининг қўлини нягидан олди.

— Мунча ҳам керилиб жавоб бермасанг! Шу ерда бўлса бирга айланиб келишни унга таклиф қилмоқчи эдим. Анчадан бери илтимос қилиб юрган эди. Сенга шаҳардан ботинка келтиришди, бориб кийиб кўр, ботинканиг йиртилганини кеча кўрувдим. Оёқларинг шундай чиройлик ку, оёқ кийимига ҳеч аҳамият бермайсан. Қўлларинг ҳам яхши... фақат бироз каттароқ; демак оёққа эҳтиёт бўл. Ҳафсаланг йўқ.

Анна Сергеевна чиройли кўйлагини сал-пал шалдиратиб йўлқадан кетди. Катя ҳам скамейкадан туриб, Гейнени қўлига олиб кетди, лекин ботинкани кийиб кўриш учун кетмади. У, айвоннинг қуёш нурида қизган тош зинапоясидан секин-аста қадам босиб чиқар-

кап: «Чиройли оёқ... дейсиз... у, шу чиройли оёққа бош қўяди» деб ўйларди.

Лекин бу хаёлдан ўзи уялди ва чопиб, юқорига чиқиб кетди.

Аркадий коридордан ўз бўлмасига қараб кетди, унинг кетидан дворецкий етиб олиб, бўлмасида Базаров ўтирганини билдирди.

Аркадий қўрққансимон тўнғиллаб:

— Евгений! — деди ва, — келгавига кўп бўлдимми? — деб сўради.

— Ҳозиргина келдилар ва Анна Сергесовнага билдирмасдан, ўзларини сизнинг бўлмагизга олиб боришга буюрдилар.

Аркадий: «Ўйимизда бирор бахтсизлик рўй бермадимикин» деб ўйлади ва зинапоядан шошилиб чиқиб, бирдан эшикни очиб юборди. Тажрибалироқ кўз кутилмаган меҳмоннинг илгаригидек кучли, лекин ориқланган жуссасидан унинг кўнгли нотич эканини пайқаш мумкин бўлса ҳам, у Базаровни кўриши блан тинчланди. У, эгнига чанг босган шинель ва бошига картуз кийгани ҳолда дсраза тагида ўтизар эди; Аркадий келиб, шовқин-сурон блан бўйнига ташланганда ҳам у ўрнидан қўзғолмади.

Аркадий, ўзини хурсанд деб тасаввур этуци ва буни бошқаларга ҳам билдиришга тиришучи одамлар сингари, ўзини қаерга қўйишини билмай:

— Мен кутмаган эдим! Қандай шамол учирди? Бизнинг уйдагилар соғ саломат ва тинч бўлсалар керак, ахир, шундай эмасми? — деди.

Базаров унга жавоб бериб:

— Ҳаммаси тинч, лекин ҳаммаси ҳам соғ-саломат эмас. Кўп шақиллай берма, айт, менга квас келтирсинлар. Мен сенга қисқача бўлсада, та'сирли ибора блан бир гапни гапириб бераман, — деди.

Аркадий жим бўлди, Базаров эса унга ўзининг Павел Петрович блан қилган дуэли ҳақида гапириб берди. Аркадий жудаям ҳайрон бўлди, ҳаттоки хафа ҳам бўлди, лекин буни Базаровга билдиришни лозим кўрмади. У фақат амакимнинг яраси ҳақиқатан ҳам хавфли эмасми? деб сўради ва Базаровнинг, амакин-

нинг яраси жуда ажойиб, броқ медицина жиҳатидап эмас, деган жавобини олиб, зўрма-зўраки жилмайиб қўйди. Аммо юраги аллақандай бўлиб, хижолат тортгандай бўлди. Базаров буни фаҳмлади шекилли:

— Ҳа, ука, феодаллар блан яшасанг шундай бўлади. Ўзинг ҳам феодал бўлиб қоласан ва рицарь турнирларида¹ ҳам қатнашасан. Хўш, шундай қилиб, мен уйга қараб жўнадим,— деди Базаров,— йўл-йўлакай бу ерга келдим.. Агарда фойдасиз ёлғонни аҳмоқлик деб билмасам, бу ерга нима учун келганимни ўзим ҳам билмайман. Биласанки, одам ўзининг кокилидан ушлаб, жўякда ўсиб ётган турипни сугургандай ўзини тортиб чиқарса, ба'зан фойдали бўлади; броқ мен ўзимни тортиб чиқарган жойимни, илгари ўтирган жўягимни яна бир марта кўришни истадим.

Бу гапларнинг менга тааллуқи бўлмаса керак деб ўйлайман,— деди Аркадий ҳаяжон блан.— Мендан ажралмоқчи эмасдирсан деб умид қиламан.

Базаров унга қаттиқ тикилиб қараб қўйди.

— Шундоқ бўлса гўё хафа бўласан-а? Назаримда сен мендан аллақачон ажралишгандай кўришасан. Сен жуда очилиб кетибсан... Анна Сергеевна блан ишинг жуда жойидага ўхшайди.

— Анна Сергеевна блан менинг қанақа ишим бор?

— Сен уни деб шаҳардан бу ерга келмадингми? Айтгандай, якшанбалик мактабларнинг иши қалай экан? Анна Сергеевнага ошиқ эмасмисан? Е энди толмонсирайдиган бўлиб қолдингми?

— Евгений, ўзинг биласанки, мен сендан ҳечқачон сир яширганим йўқ, онт ичиб айтаманки, сен янглишасан.

Базаров паст товуш блан:

— Ҳим! Янги гап,— деб қўйди,— лекин қизишмасанг ҳам бўлади, мен учун барибир. Менинг ўрнимда бирорта романтик бўлганда: «Иккаламиз икки томонга қараб кетаётибмиз» деган бўлар эди. Аммо мен тўғрисиани айтаман: бир-биримиздан тўйдик.

¹ *Турнир* — ўрта асрларда Фарбий Европада рицарь турнирлари (рицарские турнири) — катта феодалларнинг ижро қилган ҳарбий юришлари.

— Евгений...

— Жоним, ҳечқиси йўқ, дун'ёда одам деганинг нималардан тўймайди! Энди видо'лашсак ҳам бўлар дейман? Мен бу ерга келганимдан бери худди Гогольнинг Қалуга губернаторининг хотинига ёзган хатларини ўқиб чиққандай ўзимни жуда ёмон ҳис қилаяпман. Ҳа, айтгандай, отни аравадан чиқармай тур деган эдим.

— Қўйсангчи, бўлмаган гап!

— Сабаб?

— Мени қўявер, аммо келганингни эшитса албатта кўришни истайдиган Анна Сергеевна, ранжийди.

— Ҳеч ҳам ундай эмас, янглишасан.

— Аксинча, мен ўз фикримни жуда тўғри деб билман. Нима учун сен ўзингни билмасликка соласан? Мен ҳам очингни айтсам, сен ўзинг бу ерга Анна Сергеевнани деб келган эмассанми?

— Шундай бўлиши мумкин, тўғри, лекин ҳар ҳолда янглишасан.

Лекин Аркадий тўғри айтган эди. Анна Сергеевна Базаров билан кўришмоқчи бўлиб, уни дворецкий орқали ўз ҳузурига чақиртирди. Базаров унинг ҳузурига бориш олдидан, аввало кийимларини олмоштириб олди: унинг янги кийимлари чемоданида энг устга қўйилган эди.

Одишова уни, Базаровнинг кутилмаган ҳолда ўзига муҳаббат изҳор этган бўлмасида эмас, балки меҳмонхонада қабул қилди. Одишова лутфан унга қўлини узатди, лекин чеҳрасидан ихтиёрсиз чиранганлик сезилиб турар эди.

— Анна Сергеевна,— деди Базаров ошиқиб,— аввало мен кўнглингизни тинчитишим керак. Ҳузурингизда ўзи ҳам кўпдан эсини йиғиб олган ва бошқалар ҳам унинг аҳмоқликларини шояд унутгандирлар деб умид қилуни осий бир банда турипти. Мен кўпга кетаётирман, шунинг учун, гарчи, юмшоқ табиатли одам бўлмасам да, сиз мени хотирингизга олганда албатта мендан жирканасиз деган фикр билан кетишим мен учун гоят кўнгулсиз,— деди.

Анна Сергеевна баланд тоққа зўрға чиққан киши-

дай чуқур нафас олди ва юзида табассум пайдо бўлди. У, Базаровга бошқатдан қўл чўзди ва унинг қўл қисшига жавобан қўлини қисиб қўйди.

— Эски гапни эсига олганнинг кўзи чиқсин,— деди у.— Инсоф блан айтганда, ўшанда анб ўзимдан ўтди, карашма қилмаган бўлсам ҳам бўлак бир нарса блан сизни шунга далолат қилдим. Бундан кейин илгаригидек дўст бўлайлик. Ўтган нарса тушдай ўтди, кетди, шундай эмасми? Қим тушни эслайди, дейсиз?

— Туш кимнинг эсида қолади? Ахир муҳаббат... Сўнгги бир туйғу-ку.

— Шундайми? Бундай гапларни эшитиш мен учун катта бахт.

Анна Сергеевна шу равишда, Базаров ҳам шу тарзда гапирар эди, улар икковлари ҳам ростини айтдик деб ўйлар эдилар. Уларнинг гапи тўғри, том маъноси блан тўғрими? Буни уларнинг ўзлари ҳам билмас эдилар, шундоқ бўлгандан кейин автор қаёқдан билсин. Броқ уларнинг суҳбати шундай қизиб кетдики, гўё булар бир-бирларига батамом ишонган эдилар.

Анна Сергеевна, сўз орасида Базаровдан Қирсановларникида нима қилиб юрганлигини сўради. Базаров Павел Петрович блан қилган дуэли ҳақида гапирар деди ю, лекин Анна Сергеевна муболага қилаётити деб ўйлар, деган хаёлга бориб, айтмади ва унинг саволига: бутун вақтимни иш блан машғул бўлиб ўтказдим, деб қўяқолди.

Анна Сергеевна:

— Мен, худо билади, нимагадир, кайфсизланиб юрдим, ҳаттоки четэлга кетмоқчи ҳам бўлдим, қаранг!.. Кейин бу савдолар ўтиб кетди, дўстингиз Аркадий Николаич келиб қолди ва мен янгидан ўз изимга тушиб, ролимни бажарабошладим.

— Бу қандай роль экан, билиш мумкинми?

— Холалик, мураббиялик, оналик роли дейсизми, хоҳлаганингизча атай беринг. Айтгандай, биласизми, мен сизнинг Аркадий Николаич блан яхши дўст эканлигингизни билмас эди, мен уни анчайин бир киши деб билар эдим. Энди эса уни яхши билдим, шу блан бирга унинг ақлли киши эканлигига ҳам ишондим...

Энг муҳими шуки, у ёш, ҳали ёш... Сиз блан мен каби эмас, Евгений Васильич.

— У сизнинг ҳузурингизда ҳали ҳам тортинади-ми? — деб сўради Базаров.

Анна Сергеевна:

— Наҳот у...— дея сўз бошлаган эди, лекин бироз ўйланиб: — У ҳозир тортинмайдиган, мен блан гаплашиб ўтирадиган бўлиб қолди. Илгарилари мендан ўзини опқочарди. Лекин мен ҳам унинг суҳбатига унчалик иштиёқманд эмас эдим. У кўпроқ Катя блан дўст эди.

Базаровга алам қилди. У, «хотини киши ҳийла қилмасдан иложи йўқ!» деб ўйлади ва совуққина табасум блан:

— У мендан тортинар эди дейсиз, лекин унинг сизга ошиқ бўлганлиги, албатта, энди сизга сир эмасдир? — деди.

Анна Сергеевна бирдан:

— Печук? У ҳамми? — деб юборди.

Базаров ювошгина бош эгиб:

— У ҳам,— деб такрорлади.— Наҳотки сиз буни билмасангиз, менинг гапим сизга янгилик бўлса?

Анна Сергеевна ерга қаради.

— Янглишасиз, Евгений Васильич.

— Ўйламайман. Лекин буни, эҳтимол, эслатмаслигим керак эди,— Базаров ўзича: «Сен ҳийла қилма», деб кўйди.

— Нега эслатмаслик керак эди? Лекин мен, сиз ҳар масалада ҳам бир лаҳзаллик таассуротга жуда катта аҳамият берасиз деб ўйлайман. Ҳар нарсаи муболаға қиладиган одатингиз боғ экан, деб шубҳаланабошладим.

— Яхшиси, бу ҳақда гаплашмайлик, Анна Сергеевна.

— Нима учун?— деди Одицова, броқ ўзи гапни бошқа ёққа буриб юборди. У, Базаровга ҳам, ўзига ҳам «ўтган ишга салавот» деган бўлса ҳам, ҳарқалай, у блан суҳбатлашиб ўтиришдан ўнғайсизланди. Базаров блан энг оддий гапларни гапиришиб, ҳатто у блан ҳазиллашиб ўтирган ҳолда ҳам, Анна Сергеевна,

бироз қўрқув ҳис этарди. Одамлар пароходда, денгизда кетаётиб бир-бирлари блан худди ердаги сингари беғам суҳбатлашадилар, кулишадилар, лекин пароход салгина тўхтаб қолса, сал-пал хавф аломати сезилса, ҳамманинг юзида дарров алоҳида бир ваҳима аломати пайдо бўлади, бу эса уларнинг доимо хавф остида бўлиб, буни доимо сезиб турганликларини англатади.

Базаров блан Анна Сергеевнанинг суҳбати узоққа чўзилмади. Анна Сергеевна доим ўйга толар ва Базаровнинг сўзларига паришонлик блан жавоб берар эди, ниҳоят, залга чиқайлик, деб таклиф қилди. Улар залга кирганларида, у ерда княжна блан Катя ўтирар эди. Анна Сергеевна улардан: «Аркадий Николаич қани?» деб сўради ва унинг бир соатдан ошиқ вақтдан бери кўришмаганини билиб, унга одам юборди. Уни дарҳол топиш қийин бўлди: у боғчанинг бир бурчагига бориб, иягини қўлларига тираб, хаёлга чўмиб ўтирар эди. Унинг хаёллари жуда чуқур ва муҳим, лекин кўнгилсиз хаёллар эмас эди. У Анна Сергеевнанинг Базаров блан ҳоли ўтирганини билар ва илгаригидай рашк қилмас эди, аксинча, секин-аста унинг юзи еришар, қандайдир бир нарсага ажабланар, шодланар ва қандайдир бир ишга жазм қилгандай бўларди.

XXVI

Марҳум Одинцов янгиликлар киритишни ёмон кўрар, лекин «Ба'зибир олий табиат дидларининг завқига» йўл қўяр эди. Шу сабабдан у ўз боғчасида, кўчатхона блан ҳовуз ўртасига, рус гиштидан юнонча портик солдирган эди. Бу портикнинг ёки галлерейанинг орқа деворига ҳайкаллар қўйиш учун олти тахмон қилинган эди. Ҳайкалларни Одинцов чет эллардан олдиarmoқни бўлди. Бу ҳайкаллар Узлат, Сукут, Тафаккур, Савдойилик, Уятчанлик ва Ҳиссиёт деган мазмунларни ифода қилиши лозим эди.

Улардан биттаси — бармоғи блан лабларини ушлаб турган сукут илоҳийси — олиб келиниб жойлаштирилди.

моқчи эди, лекин хизматкорларнинг болалари келтирилган куниеқ унинг бурнини тош блан уриб сипдирдилар, гарчи қўшни сувоқчи унга «илгаригидан икки марта яхшироқ» бурун қилиб беришни ўз устига олмоқчи бўлган бўлса ҳам, Одинцов бунга унамаган ва ҳайкални олиб чиқишга буюрган эди. Патижада бу ҳайкал омборнинг бир бурчагига ташланиб, хуруфотга ишонган хотинларни қўрқитиб, кўп йиллар бўйи ўша ерда қолиб кетган эди. Портикнинг олдинги томонини аллақачон бута босиб кетган ва яшил ўсимликлар орқасидан фақат колонналарнинг капителъларигина¹ кўриниб турар эди. Поргиkning ўзида, ҳатто туш вақтида ҳам, салқин бўлар эди. Анна Сергеевна у ерда бир марта сариқ илон кўриб қолганидан бери, у ерга бормайдиган бўлиб қолган эди; аммо, Катя, тахмонлардан бири олдига ясаб қўйилган катта тош скамсейкага ҳарзамон келиб ўтирар эди. У соф ҳаво ва сояда ўтириб китоб ўқир, иш тикар ёки батамом сукунат дарёсига фарқ бўлиб ўтирарди; бу, ҳаркимга маълум бўлса керак, бунинг гўзаллиги бизнинг артофимизда ва ҳам бизнинг ўзимизда узлуксиз кечаётган кенг ҳаёт тўлқинларини эндигина онглай бошлаб, уларга жимгина қараб туришдан иборатдир.

Базаров келган кунининг эртасига Катя ўзининг севган скамейкасида ўтирар ва унинг ёнида бу сафар ҳам Аркадий бор эди. Аркадий ундан «портikka» бирга борайлик, деб ўтинди.

Нонуштага бир соатча қолган эди, шудрингли эрта иссиқ кун блан алмашинди. Аркадийнинг юзи ҳануз кечаги қиёфада, Катя бироз ташвишманд кўринар эди. Ораси: чойдан кейиноқ уни ўз кабинетига чақириб олди ва бироз эркалагандан кейин (Катя опасининг эркалашидан ҳар доим бир қадар қўрқар эди), унга Аркадий блан юрганда эҳтиётроқ бўлишни ва айникса, гўё холаси ҳамда бутун уй-ичи сезиб қолган ишдан, яъни Аркадий блан хилватда суҳбат қуриб ўтиришдан ўзини тортишни маслаҳат берди. Бундан ташқари, Анна Сергеевна кечқурун бироз хафадай

¹ *Капитель* — колоннанинг (устуннинг) юқориги қисми.

кўринди. Катя ҳам, худди ўз айбига иқдор бўлгандай, хижолатда эди. Шунинг учун Аркадийнинг илтимосига рози бўлаётиб, ўзига: «Бу — охирги боришим бўлсин» деб қўйди.

Аркадий уялгансимон сўз бошлаб:

— Катерина Сергеевна, сиз билан мен бир ҳовлида туришга муяссар бўлганимдан бери сиз билан кўп нарсалар тўғрисида суҳбатлашдим, лекин менинг учун... жуда муҳим бўлган бир масала тўғрисида шу кунгача оғиз очганим йўқ, — деди ва Катянинг ўзига савол назари билан тикилиб қараб турганини кўриб, унинг кўзига қарамасликка тиришиб: — кеча сиз, мени «бу ерда у йўлдан қайгаришди» деган эдингиз. Ҳақиқатан ҳам, мен кўп жиҳатдан ўзгардим, буни сиз ҳаммадан яхшироқ биласиз ва ўзгаришимга сабаб бўлган киши зотан сиз бўлдингиз, бу ўзгариш учун сиздан қарздорман, — деб қўшиб қўйди.

— Мен?.. Менга?.. — деди Катя.

Аркадий сўзини давом этдирди:

— Мен энди илгариги, бу ерга келган вақтимдаги сингари кўрс бир бола эмасман, менинг йигирма уч ёшга киришим ҳам бежиз эмас, мен илгаригидек фойдали бир киши бўлишни, ўзимнинг бутун куч-қувватимни ҳақиқат йўлига бағишлашни истайман, лекин ўз гоёларимни энди илгари қидирган жойларимдан қидирмайман. Гоёларим менга... анча яқин бўлиб кўринади. Шу вақтгача мен ўз-ўзимни тушунмас эдим, мен ўз олдимга қўлимдан келмайдиган вазифаларни кўяр эдим... Менинг кўзим яқиндагина бир туйғу туйфайли очилди... Мен ўз фикримни старли даражада аниқ қилиб айтаолмайман, лекин сиз мени тушунарсиз, деб умид қиламан...

Катя ҳечнарсга демади, лекин Аркадийга қарамай қўйди.

— Менимча, — деди Аркадий яна ҳам ҳаяжонлироқ товуш билан. Буларнинг тепасида қайин япроқлари орасида қизилтўш бегам сайраб турарди, — ҳарбир тўғри одам ўзининг... ўзининг... хуллас, ўзининг яқин кишилари билан сир яширмасдан сўзлашуви лозим, шунинг учун мен... менинг ниятим...

Лекин Аркадий чулдираб қолди; гапидан адашди, нима дейишини билмасдан гангиб қолди ва бирпас жим қолишга мажбур бўлди. Катя ҳануз унга қарамас эди. У, Аркадийнинг нима демоқчи бўлганини гўё тушунмай, нима дер экан, деб қулоқ солиб тургандай эди.

Аркадий куч тўплаб, янгидан сўзга киришди:

— Мен сизни ҳайрон қолдираётганимни сезиб турибман, чунки бу туйғу бир даража... диққат этинг, бир даража сизга тегишли,— Аркадий ботқоққа ботган ва тобора кўпроқ ботиб кетгётганини сезса ҳам, ундан тезроқ чиқиш умидида, ҳамон олға шошилиб толпинаётган одам сингари сўзини давом этдириб:— сиз мени кеча, менда старли даражада жиддийлик йўқ деб та'на қилган эдингиз, бу та'на кўпинча ёшларга, ҳатто улар бу нарсага сазовар бўлмасалар ҳам ёшларга қаратилади; агарда мен ўзимга ишонган бўлсам... (Аркадий бетоқат бўлиб ичида: «Ахир ёрдам қилсангчи, ёрдам қил!» дер, лекин Катя ҳануз боягича унга қарамас эди). Агар мен умид қилаолсам эди...

Худди шуон бирдан Анна Сергеевнанинг:

— Агарда мен сиз айтган сўзларнинг тўғри бўлишига тўла ишонсам эди,— деган товуши эшитилди.

Аркадий дарров жим бўлиб қолди. Катянинг бўлса ранги бўзариб кетди. Худди портикни тўсиб турган буталар ёнида бир йўлка бор эди. Анна Сергеевна, Базаров билан бирга, шу йўлқадан келар эди. Аркадий билан Катя уларни кўрмас, лекин сўзларини, кўйлақнинг шалдираган товушини ва ҳатто нафас олишларини ҳам аниқ эшитар эдилар. Улар биринча қадам олға бориб, жўрттага қилгандек, худди портик олдига келганларидан тўхтадилар. Анна Сергеевна сўзини давом этдириб, деди:

— Мана, кўрдингизми, иккаламиз ҳам янгилишибмиз; иккаламиз ҳам, хусусан мен, ёшлиқнинг биринчи даврини кечирганман; ёшимизни бирмунча яшаганмиз, чарчаганмиз; яширишнинг нима ҳожати бор, иккаламиз ҳам ақллимиз: бошда бир-бировимизга қизиқдик... аммо кейин...

Базаров унинг сўзини илиб олиб:

— Аммо кейин мен сўниб қолдим.— деди.

— Бизнинг ўртамизда англашилмовчилик чеқишига сабаб бўлган нарса бу эмас, бунини сиз яхши биласиз. Броқ қандайгина бўлмасин, биз бир-бировимизга муҳтож эмас эдик, асосий сабаб шу; бизда... қандай деса бўлар экан... бизда ортинқ даражада бир-бировимизга ўхшашлик бор эди. Биз буни бошда сезмаган эдик, Аркадий эса, аксинча...

— Сиз унга муҳтожмисиз?— деб сўради Базаров.

— Қўйсангизчи, Евгений Васильич. Сиз уни менга ошиқ деб айтасиз, мен ўзим ҳам бунини сезган эдим. Мен унга хола бўлишга лойиқ эканимни биламан, лекин кейинги вақтларда унинг ҳақида кўпроқ ўйланганимни сиздан яширмайман. Бу ёш ва соф туйғуда қандайдир гўзаллик бор...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Бундай ўринларда латофат сўзи ишлатилса мувофиқроқ бўлади,— деди, унинг осойишта, бўғиқ товушидан дилида заҳар қайнаб тургани сезилар эди.— Аркадий кеча негадир мендан сирини яшириб ўтирди,— на сизнинг тўғрингизда гапиради, на синглингиз тўғрисида... Бу муҳим бир аломаг.

— Иккаласи худди ака-сингилдек. Бу менга ёқади, аммо уларнинг бу қадар яқинлашувларига йўл қўйганим, эҳтимол, чаккидир,— деди Анна Сергеевна.

Базаров сўзини чўзиб-чўзиб:

— Опа бўлганингиз учун... Шундай деяпсизми?— деди.

— Албатта... Лекин нега биз тўхтаб турибмиз? Юринг. Биз қандай ғалати нарсалар тўғрисида гаплашмаяпмиз-а, шундай эмасми? Мен сиз билан шундай гапиришарман, деб кутганмидим? Биласиз-ку, мен сиздан қўрқаман... ва айни замонда сизга ишонаман ҳам, чунки сиз зотан яхши одамсиз.

— Биринчидан, мен яхши одам эмасман; иккинчидан, мен сизнинг олдингизда бутун аҳамиятимни йўқотган бир кишиман; тагин сиз мени яхши одам дейсиз... Бу нарса ўликнинг бошига гулдаста қўйиш билан баббаравар.

Анна Сергеевна: '

— Евгений Васильич, бизда қудрат йўқ... — деярдан, дарахт япроқларини шилдиратиб бирданга шамол кўтарилди ва унинг сўзларини учириб олиб кетди.

Бироздан кейин Базаров:

— Сиз озод кишисиз-ку,— деди. Бундан бошқа ҳечнарсанга англаб бўлмади, қадамлар узоқлашди... ва ҳечнарсанга эшитилмай қолди.

Аркадий Катяга қаради. У, бояғи ҳолатда ўтирар, фақат бошини яна ҳам қуйироқ солган эди. Аркадий қалтираган товуш билан гапириб:

— Катерина Сергеевна, мен сизни абадий ва доимий севаман ва ҳечвақт сиздан бўлак ҳечкимни севамайман. Мен шуни сизга айтиб ва фикрингизни билиб, қўлингизни сўрамоқчи эдим, чунки мен бой ҳам эмасман, жонимни фидо қилишга ҳам тайёр эканимни сезаман... Исага жавоб бермайсиз? Менга ишонмайсизми? Сиз мени енгилтақлик қилиб гапираётир деб ўйлайсизми? Ахир шу сўнгги кунларни бир эсингизга олсангизчи! Қўзимга сиздан бошқа ҳечнарсанга, ҳечбир нарсанга кўринмаслигига наҳот қаноат ҳосил қилмаган бўлсангиз? Менга қаранг, менга бир оғиз сўз айтинг... Севаман... мен сизни севаман... менга ишонинг ахир! — деди.

Катя жиддий ва очиқ чеҳра билан Аркадийга қараб қўйди ва узоқ хаёлдан сўнг, бироз кулимсираб:

— Ҳа,— деди.

Аркадий скамейкадан ирғиб турди.

— Ҳа! Ҳа дедингиз-а, Катерина Сергеевна! Бу сўзнинг маъноси нима? Сен мени севасан, менга ишонаман деганингизми, ёки... уёғини айтишга тилим бормаётир...

— Ҳа,— деди Катя яна ва бу сафар Аркадий ташунди. У дарров Катянинг катта, гўзал қўлларини маҳкам ушлаб, шодлигидан нафаси бўғилгани ҳолда кўкрагига қисиб олди. У, зўрға тикка турар ва фақат: «Катя, Катя...» деб такрорлар эди. Катя эса маъсумона йиғлаб, йиғлаганига ўзи секингина кулар эди. Севгилисининг кўзларидан шу хилда ёш оққанини ҳечбир кўрмаган одам, бу ёшни кўрган кишининг

қанчалик минпатдор бўлишини ва ўзини қанчалик бахтиёр сезишини билмайди.

Эртасига эргалаб Анна Сергеевна Базаровни ўз кабинетига чақиртириб олди ва зўрма-зўраки кулиб унга икки букланган бир тахта қоғозни узатди. Бу қоғоз Аркадий томонидан ёзилган бир хат эди: Аркадий Анна Сергеевнадан синглисининг қўлини сўраб ёзган эди.

Базаров чаққон кўз югуртириб хатни ўқиб чиқди ва дарҳол ўз дилида пайдо бўлган ичи қоралик ҳиссини сездирмасликка тиришди.

— Шундай денг, кечагина икковининг муҳаббати ака-сингил муҳаббатидай деган эдингиз шекилли? Хўш, энди, нима қилмоқчи бўласиз?

Анна Сергеевна ҳамон кулар экан:

— Сиз қандай маслаҳат берасиз?— деб сўради.

Гарчи Базаров учун бу асло кўнгилли бўлмаса-да, у ҳам Анна Сергеевна каби ҳеч кулгиси келмагани ҳолда кулиб туриб:

— Менинча, ёшларга фотиҳа бериш керак. Иккаласи ҳам бир-бирига ҳар жиҳатдан мос келган, Қирсановнинг бойлиги катта, отасининг ёлғиз ўғли, бунинг устига отаси ҳам яхши киши, қарши турмас, — деди.

Одинцова нари-бери юрди. Унинг юзи гоҳ қизариб, гоҳ оқариб турарди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? Мен ҳечқандай монӣлик кўрмайман... Мен Катя учун... Аркадий Николанч учун ҳам хурсандман... Албатта, мен отасининг жавобини кутаман. Мен ўзини отаси олдига юбораман. Мана, менинг кечаги, биз иккаламиз ҳам қариб қолганимиз, деган гапим тўғри чиқди... Қандай қилиб, мен пайқамай қолибман-а? Бу мени таажжубда қолдиради!

Анна Сергеевна яна кулиб юборди ва дарҳол орқасини ўгирди.

Базаров ҳам кулиб:

— Ҳозирги ёшлар жуда ҳийлакор бўлиб қолган,— деб қўйди. У бирпас сукут қилганидан кейин яна сўзга киришиб: — хайр энди, бу ишингизнинг оқибати

бахайр бўлсин, мен бўлсам йироқдан туриб хурсанд бўламан,— деди.

Одинцова дарҳол унга ўгириди.

— Сиз ҳали кетмоқчимисиз? Нима учун ҳозир қолмоқчи эмассиз? Қолинг... Сизнинг блан суҳбатлашиб ўтириш кўнгилли... Худди таги йўқ жарликнинг четидан юргандай бўласан киши. Бошда кўрқасан, кейин қаердан ботирлик пайдо бўлганини билмай қоласан. Қолинг.

— Таклифингизга, Анна Сергеевна ва менинг гапга усталигим ҳақида яхши фикрда бўлишингизга, ташаккур. Брок мен, ҳатто ҳозир ҳам, ўзим учун ёт бўлган бир муҳитда жуда узоқ айланиб қолдим, деб ўйлайман. Учар балиқлар бирмунча вақт ҳавода тураолишлари мумкин, лекин бирпасдан кейин поилош шалоп этиб сувга тушиб кетмасдан иложлари йўқ, энди менга ҳам шу каби ўз стихиямга чўмишга рухсат этинг.

Одинцова Базаровга қараб қўйди. У заҳарханла оқарган юзини тириштириб турар эди. Одинцова: «Бу мени севар эди» деб ўйлади ва Базаровга ачиниб қўлини узатди.

Лекин Базаров ҳам уни тупунди. У:

— Йўқ! — деди-да, бир қадам орқага чекинди,— мен камбағал одамман, лекин шу вақтгача садақа сўраган эмасман. Хайр, соғ бўлингиз.

Анна Сергеевна беихтиёр жўйдан кўзголиб:

— Бу кўришувимиз сўнгги марта эмасдир,— деди.

Базаров унга жавобан:

— Дун'ёда нималар бўлмайди дейсиз! — деди ва бош эгиб, чиқиб кетди.

Уша кунин Базаров нарсаларинини чемоданга солаётиб Аркадийга:

— Демакки, сен ўзингга уя солмоқчи бўлибсан-да? Нима қипти, яхши иш. Лекин бехўдага муғомбарлик қилдинг. Мен сени бутунлай бошқача иш тутасан, деб ўйлаган эдим. Еки бошинг айланиб қолдими?

— Мен сендан ажралиб кетаётганимда буни

кутмаган эдим, нега сенинг ўзинг буни «яхши яш» деб пичинг қиласан, сенинг никоҳ ҳақида қандай фикрда эканлигингни биламан-ку.

— Эҳ, қадрдон дўстим,— деди Базаров,— ғалати гапларни гапирасан-а? Кўраяпсанми, мен нима қилаётирман: чемоданда бўш жой бор экан, шуни пичан блан тўлғазаётиман; бизнинг ҳаёт чемоданимиз ҳам шундай, уни қандайгина нарса блан тўлғазсанг ҳам барибир — фақат бўш жойи қолмаса бўлгани. Зинҳор хафа бўлма, сен Катерина Сергеевна ҳақида доим қандай фикрда бўлганимни билсанг керак. Бир хил қизлар ақлли оҳ тортиш блан ақллиликка ном чиқаради, аммо сенинг қизинг ўзини ҳимоя қилабилади ва шундай ҳимоя қилабиладикки, ҳатто сени ҳам ўз қўлига олади,— аслда шундай бўлиши ҳам керак.— Базаров чемоданини тақ этдириб ёниб, ўрнидан турди.— Мана энди хайрлашаётиб, сенга қайтариб айтаманки... алданиш керак эмас, биз сен блан абадий видо'лашмаяпмиз, буни ўзинг ҳам сезаяпсан... Мен сенга яна бир марта айтаманки, ақлли иш қилдинг, сен бизнинг аччиқ, нордон, беҳонумон ҳаётимиз учун яратилган эмассан... Сенда сурбетлик, ёвузлик деган нарса йўқ, сенда фақат ёшлик жасорати ва ёшлик ғайрати бор; бу бизнинг тутган йўлимизга тўғри келмайди. Сиз дворянлар олийжаноб ювошликдан ёки олийжаноб жўшқинликдан нари ўтаолмайсизлар, биз учун бу пуч гап. Сизлар, масалан, муштлашмайсизлар ва муштлашмасдан туриб, ўзларингни йигит деб ҳисоблайсизлар, биз бўлсак муштлашишни истаймиз. Нимасини айтаман! Бизнинг чапгимиз сенинг кўзингни ачитади, киримиз сени ифлос қилади, сен бизнинг даражамизгача ўсиб етганинг ҳам йўқ, сен ўзингни кўриб, ўзинг беихтиёр суюнасан, сенга ўзингни ўзинг сўкишинг ёқади; бизга бунинг қизиги йўқ — бизга бошқаларни рўпара қил! Биз бошқаларнинг бўйиния синдиришимиз керак! Сен яхши йигитсан, лекин, ҳарқалаи, юмшоқсан, либерал бойваччасан, отам айтмоқчи — э *волату*¹

Аркадий хафа бўлиб:

¹ Вассалом.

— Мен блан абадий хайрлашаётибсанми, Евгений? Менга айтадиган бошқа гапинг йўқми? — деди.

Базаров бўйинни қашиб қўйди.

— Бор, бошқа сўзларим ҳам бор, Аркадий, лекин, уларни сенга айтмайман, чунки бу романтизм, шакаргуфторлик бўлиб кетади. Сен тезроқ уйлан, ўзингга уя сол ва бола-чақани кўпайтир. Болаларинг ақлли бўлади, чунки вақтида туғилади, улар, сен блан биздай бўлмайди. Ие, отлар ҳам тайёр бўлипти. Энди жўнаш керак! Мен ҳамма блан хайрландим... Хўш, қучоқлашайликмикан?

Аркадий ўзининг собиқ халфаси ва дўстининг бўйнига ташланди, унинг кўзларидан бирданга дув этиб ёш оқиб кетди.

Базаров оҳистагина:

— Ёшлик шундоқ-да! Мен Катерина Сергеевнага ишонаман. Кўрасан, сени дарров овутади! — деди.

Базаров аравага чиқиб олгандан кейин Аркадийга қараб:

— Хайр, энди отайни! — деди ва отхона томида ёпма-ён қўниб турган иккита зағчани кўрсатиб: — ма-на кўр, ибрат ол! — деб қўшиб қўйди.

— Бу нима деганинг? — деб сўради Аркадий.

— Билмайсанми? Табиий тарихдан шунчалик беҳабармисан, ё зағчанинг энг му'табар онлапарвар бир парранда эканини эсингдан чиқариб қўйдингми? Сенга ибрат!.. Хайр, синьор!

Арава гириллаб жўнаб кетди.

Базаровнинг гаплари тўғри чиқди. Аркадий кечқурун Катя блан гаплашиб ўтирар экан, ўзининг халфасини бутунлай эсидан чиқарди. У, энди Катяга итоат қилабошлади, Катя ҳам бунга сезар ва бунга ажабланмас эди. Эртасига у, Марьинога, Николай Петрович ҳузурига кетини лозим эди. Анна Сергеевна ёшларга халақит бергиси келмас, фақат одиб юзасидангина уларни жуда узоқ ёлғиз қолдирмас эди. У олий-

жаноблик қалиб княжна улардан узоқлаштириб қўйди. Тўй бўлажagini билиб княжна хафа бўлди ва кўзлари ёш блан тўлди. Анна Сергеевна бошда, ёшларнинг бахтини бирга қўшиш тамошаси ўзи учун бирмунча оғир бўлар деб кўрқди, аммо тамома тескариси бўлиб чиқди. Бу тамоша унинг учун оғир бўлмади, балки бу ишта у чиндан берилиб кетди ва бу иш унинг кўнглини юмшатди. Анна Сергеевна бунга ҳам хурсанд, ҳам хафа бўлди. У: «Рост, Базаров ҳақли; мароқ, ёлғиз мароқ, ҳам тинчликни сезиш, ҳам эгоизм...» дея хаёл қилди. У жаҳл блан:

— Нима дейсизлар, болалар, муҳаббат бир сун'ий туйғуми?— деди.

Броқ Каця ҳам, Аркадий ҳам унинг гапини тушунаолмадилар. Улар Анна Сергеевнадан тортинишар эди, беҳосдан эшитган сўзлари қулоқларидан нари кетмас эди. Лекин Анна Сергеевна уларни тинчитиб қўйди; унинг учун бу парса қийин ҳам бўлмади: унинг ўзи ҳам тинчиб қолди.

XXVII

Кекса Базаровлар ўғилларини канчалик зориқиб кутган бўлсалар, унинг тўсатдан қайтиб келишига шунчалик хурсанд бўлдилар. Арина Власьева шу қадар шошиб, типирчилаб қолдики, Василий Иванович уни «какликка» ўхшатди: унинг калта кофтаси ҳақиқатан ҳам унга қуш тусини бериб турар эди. Василий Иванович қаҳрабo трубкасини оғзининг бир четига қўйиб, худди бошим жойида маҳкам турибдими дегандай бўйинини икки қўллаб ушлаб, бошини чайқар ва бирданига оғзини катта очиб, товуш чиқармай кулар эди.

— Мен бу сафар олти ҳафтага келдим, лада, мен ишламоқчиман, шунинг учун менга халақит бермаслигини сўрайман,— деди Базаров.

— Мен сенга шунчалик халал бермайки, ҳатто нусхамни унутворасан!— деди Василий Иванович.

У, ва'дасида турди, ўғлини илгаригидек ўз кабинетига жойлаштирди; ўғлига кўриниш уёқда турсин, хотинини ҳам унга ортиқча меҳрибончилик қилишдан

тийди. У, хотинига: «Биз, онаси, Енюшка биригчи келганида уни бироз безор қилувдик, энди ҳуш'ёр бўлишимиз лозим, деди. Арина Власьевна эрининг гапига кирди, лекин бундан кўп фойда кўрмади, чунки ўглини фақат дастурхон устидагина кўрар ва у блан гап-лашишга бутунлай қўрқар эди. У, ба'зан «Енюшенька!» дейдию, ўгли қарагунча дарҳол редикулининг ишларини ўйнаб: «Йўқ, ҳеч гапим йўқ, мен шундай, ўзим» дер, кейин Василий Иванович олдига борар ва юзини муштумига тираб: «Енюшадан сўраш керак эди: бугун обедга шўрва ичадими, боричми?» дер эди.

Бунга эри: «Нима учун ўзинг сўрамадинг?» дер, Арина Власьевна эса «Безор қиламанда!» деб жавоб берарди. Лекин тездан Базаровнинг ўзи ҳам улардан қочмайдиган бўлиб қолди; ишга қўли бормайдиган, диққати ошадиган, кўнгли гаш бўладиган бўлиб қолди. Унинг бутун ҳаракатида ғалати ҳорғинлик сезилар эди, ҳатто шахдам ва дадил юриши ҳам ўзгарди. У айлангани ҳам ёлғиз чиқмайдиган бўлди, улфат ахтарди, чойини меҳмонхонада ичадиган, полизга Василий Иванович блан чиқиб айланиб юрадиган ва у блан худди «дим-дим» ўйнагандай индашмасдан гамаки чекадиган бўлди. У, бир куни Алексей отани сўраб қолди. Василий Иванович ундаги бу ўзгаришларни кўриб, бошда шодланди, лекин унинг шодлиги узоққа чўзилмади. У, хотинига яширинча: «Енюша тўғрисида тинчимаётибман, у бир нарсадан норози ёки аччиқлангангина эмас, шундай бўлса-ку майли эди-я, балки қаттиқ ранжиган, диққат кўринади, мапа буисси ёмон. У, ҳеч гапирмайди, ақалли бизни сўксачи-я; ориқлаётир, ранги-рўйи не аҳволда» дер эди Кампир эса: «Е худо, ё худо! Мен унинг бўйнига тумор тақиб қўяр эдим, лекин кўнмайди-да» деб оқ тортар эди. Василий Иванович жуда ҳам эҳтиёткорлик блан ўғлидан бирнеча марта ишнини, соғлигини ва Аркадийни сўради, лекин Базаров ҳар сафар унга истар-истамас жавоб берар эди. Бир куни отаси уни гапга солиб, секин-аста ундан нималарнидир билиб олишни истаганини сезиб Базаров хафа бўлди ва: «Нима учун сен менинг олдимда оёқ учи блан юргандай юрасан? Бу қилигинг илгариги-

дан ҳам баттар» деди. Бечора Василий Иванович шошиб-пишиб: «Хўп, хўп, хўп, билмабман» деб жавоб берарди. Унинг сиёсий киноялари ҳам натижасиз қолди. Бир куни, яқин ўртада деҳқонлар озод қилинажаги ва бунинг орқасида тараққиёт даври бошланажаги тўғрисида сўз очиб, ўғлининг бу фикрга қўшилишини умид қилган эди, лекин у совуққонлик блан: «Кеча мен девор ёнидан ўтиб кетаётим, деҳқон болаларининг бирон эски ашула ўрнига: *«Асл замонлар келади, юрак муҳаббат сезади...»* деб бақирганларини эшитиб қолдим... Мана сенга тараққиёт» деб қўйди.

Базаров ба'зан қишлоққа борар ва одатдагича тегишиб, бирор мужик блан гаплашиб қолар эди. У, мужикка: «Қани, сен менга ўзингни ҳаётга қарашингни бир айтиб берчи, биродар; айтадиларки, Россиянинг бутун кучи ва келажаги сизларнинг қўлингизда, тарихда янги давр сиздан бошланажак, сиз бизга ҳақиқий тил ва қонун берар эминсизлар» деяр эди. Мужик ё ҳеч жавоб бермас, ё бўлмаса: «Ҳа, биз ҳам... қўлимиздан келади, масалап... бизда қандай, масалап, тахмилап чегара...» деган ма'нода гулдирар эди. Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Сен менга шунини тушунтириб берчи: сизнинг мир деганингиз ўзи нима демак? Бу мир ўша уч балиқ устида турадиган мир эмасми? — деди.

— Уч балиқ устида ер туради, тақсирим, бизнинг мир, турган гап, боярлар қўлида туради, шунинг учун ҳам сизлар бизга ота бўласизлар. Бояр қанча қаттиққўл бўлса, мужик шунча мулойим бўлади,— деб жавоб берар эди.

Базаров бир куни шундай сўзни эшитиб, нафрат блан елкасини қисди ва орқасига бурилди, мужик эса кетаверди.

Бу мужикнинг Базаров блан гаплашиб турганини узоқдан, ўз уйининг остонасидан кўриб турган ўрта ёшлардаги ва қовоғи солиқ иккинчи бир мужик унга мурожаат қилиб:

— Нима тўғрисида сафсата қилди? Боқиманда тўғрисидами? — деди. Биринчи мужик унга жавоб бериб:

— Э, биродар, боқимандани гапирармиди! У — бу деб лақиллайди, тили қичигандир-да. Бояр-да; бу нарсаларни билармиди? — деди. Мужикнинг овозида ҳозир бояги патриархал соддалик эмас, аксинча, қапдайдир ғазаб оҳанги бор эди. Иккинчи мужик унга:

— Қаёқдан билсин! — деди. Шундан кейин ҳар иккала мужик, телпақларини қоқиб ва белбоғларини сал бўшатиб ўз ишлари ва эҳтиёжлари тўғрисида гаплаша кетдилар. Ҳайҳот! Нафрат блан елкасини қисган, мужиклар блан гаплашабилган (Павел Петрович блан баҳслашган вақтида у шундай деб мақтанган эди), ўз-ўзига ишонган Базаров мужикларга масхара бўлганини хаёлига ҳам келтирмади...

Шундай қилиб у, ниҳоят, ўзига машғулот топиб олди. Бир кунни Василий Иванович бир мужикнинг яра оёғини бойламоқчи бўлган эди, қўллари қалтираб, боғлайолмади; Базаров унга ёрдамлашди ва шундан бошлаб отасининг даволаш ишларига қатнашабошлади. Айни замонда у, ўзи маслаҳат берган даволаридан ҳам, бу даволарни отаси дарҳол ишлатишидан ҳам ҳамон кулар эди. Лекин Базаровнинг кулиши Василий Ивановични асло хафа қилмас, балки уни юпатар эди. У, мойи чиқиб кетган чопонини икки бармоғи блан қорни устида ушлаб туриб ва трубкасини чекиб, кайф қилиб, Базаровнинг сўзларини тинглар эди. Базаровнинг қилиқлари кишига нақадар қаттиқ тегадиган бўлса, унинг бахтиёр отаси шунчалик хурсанд бўлар ва ўзининг қора тишларини кўрсатиб, астойдил қаҳқаҳа уриб кулар эди. У, ҳатто ўғлининг ба'зан тўмтоқ, бема'ни шу қилиқларини такрорлар эди. Масалан, бир-неча кун сидрасига у, ҳечнарсдан ҳечнарса йўқ: «Мана бу тўққизинчи» дея такрорлар эди, чунки ўғли унинг эрталабки ибодатга борганини билиб, бир кунни шундай деб қўйган эди. У, хотинига шивирлаб: «Худога шукур, энди кайфи жойига келиб қолди, бугун мени кўп расво қилди-да!» деди. Лекин шундай ёрдамчига эга деган хаёл уни ғоят шодлантирар ва фахрлантирар эди. У бирор касал хотиннинг қўлига дори берар экан: «Сен, жоним, бу ерда менинг ўғлим меҳмон бўлиб турганига минут сайин худога шукур қил. Ҳозир сен

энг яхши илмий ва янги усул блап даволанмоқдасан, буни фаҳмлайсанми, француз императори Наполеон ҳам яхши докторга эга эмас» дер эди. «Санчиқ турди» деб келган (бунинг ма'носига ўзи ҳам тушунмас эди) хотин фақат бош эгар ва чочиққа ўралган тўртта тухумни олиб бериш учун кўйинига қўл тикар эди.

Базаров ҳатто бир марта ўткинчи бир читфурушнинг тишани суғурди ва гарчи бу тиш оддий бир тиш бўлса-да, Василий Иванович уни подир, топилмайдиган бир нарса ҳукмида, сақлаб қўйди ва Алексей отага кўрсатиб:

— Бунинг илдизини кўринг-а! Евгенийнинг хўп кучи бор-да. Читфуруш бир кўтарилиб тушди... Бу тортиш-да дуб дарахти бўлса ҳам қўпорилар эди!...— дер эди.

Алексей ота ҳаддан зиёда шодланган чолга нима жавоб қилишни билмай, гапни қисқа қилиш учун:

— Офарин! — деб қўйди.

Бир кун қўшни қишлоқли бир мужик, Василий Ивановичга кўрсатмоқ учун, терлама касали блап оғриган укасини олиб келди. Бир бог похол устида мукка тушиб ётган шўрлик касал жон бермоқда эди; унинг баданини қопқора доғлар қоплаган, у аллақачон ҳушидан кетган эди. Василий Иванович шу вақтгача касални докторга кўрсатилмаганига ачиниб, энди нажоғ йўқлигини билдирди. Ҳақиқатан ҳам касал уйингача етмай йўлда аравада ўлиб қолди.

Орадан тахминан уч кун ўтгандан кейин Базаров, отасининг олдига кириб, ляпс борми? — деб сўради.

— Бор, нима қиласан?

— Яра чиқипти... куйдириш керак.

— Кимга чиқипти?

— Ўзимга.

— А? Нега яра чиқади? Қаняқа яра? Қаерингга?

— Мана, бармоғимга. Мен бугун ўша терлама касали блап оғриган мужикни олиб келгани қишлоққа борувдим. Нимагадир ўликни ёриб кўрмоқчи бўлибдилар, мен анчадан бери ўлик ёрмаган эдим.

— Хўш?

— Шундай қилиб, уезд докторларидан ижозат сўрадим ва ўликни ёрдим, шунда қўлимни кесиб олдим.

Василий Ивановичнинг ранги бирданига оқариб кетди ва нидамай, ўзининг кабинетига қараб югуриб кириб, бир бўлак ляпс олиб келди. Базаров уни олиб кетмоқчи бўлган эди, Василий Иванович тўхтатиб:

— Худо ҳақи, кел, ўзим суртай,— деди.

Базаров кулиб қўйди.

— Тажрибани бунча ҳам яхши кўрмасангиз.

— Қўй, ҳазиллашма. Бармоғингни кўрсат. Ярашгунча катта эмас. Оғримайдими?

— Яхшироқ босинг, қўрқманг...

Василий Иванович тўхтаб қолди.

— Нима дейсан, Евгений, темир қиздириб боссак яхшироқ бўлмасмикан?

— Буни илгарироқ қилса бўлар эди, ҳозир, туғриси айтганда ляпснинг ҳам кераги йўқ. Агар менга касал юққан бўлса, энди вақт ўтди.

Василий Иванович зўрга:

— Печук.. вақт ўтди...— деди.

— Албатта! Тўрт соатдан ортиқроқ вақт ўтди.

Василий Иванович ярани яна бироз куйдирди.

— Уезд докторида ляпс йўқ эканми?

— Йўқ экан.

— Е олло, бу нима деган гап! Доктор бўлатуриб шундай зарур нарсаи бўлмаса-я!

— Сиз унинг ништарларини кўрсангиз эди,— деди Базаров ва кабинетдан чиқиб кетди.

Кечга қадар ва эртасига кун бўйи Василий Иванович, қандай бўлмасин, ўғлининг олдига кириш ва уни кўриш учун ҳархил баҳоналар қидириб юрди ва, гарчи ўғлига яраси тўғрисида гапириш эмас, ҳатто бутунлай бошқа нарсалар тўғрисида гапиришга тиришса ҳам, жуда диққат билан ўғлининг кўзига қарар ва бениҳоят тавшиш тортиб, уни кузатар эди. Буни кўрган Базаров охири чидаёлмади ва бундай бўладиган бўлса кетаман, деб пўписа қилди. Василий Иванович энди кўп киравермайман, деб сўз берди. Арина Власьева (ундан Василий Иванович бутун сирини, шубҳасиз, яширган эди) унга ҳадеб вижирлаб,— сенга нима бўл-

ди, нимага ухламайсан деябергани учун ҳам шундай қилиш керак эди. Василий Иванович ўғлини ҳамон пинҳона кузатиб, унинг ранги ёмон эканлигини кўрса ҳам икки кун бардош қилди... Лекин учинчи кун ибел вақтида тоқат қилолмади. Ўғли шумшайиб ўтирар, овқатга қўл урмас эди.

Василий Иванович ўзини бсғам кўрсатишга тиришиб:

— Нега емайсан, Евгений, овқат жуда яхши бўлганга ўхшайдику? — деди.

— Егим келмаса нима қилай.

Василий Иванович кўрқа-писа сўзини давом этдириб:

— Ё иштаҳанг йўқми? Бошинг-чи, бошинг огрияптими? — деб сўради.

— Оғрияпти. Оғримай нима қилсин?

Арина Власьевна қадди-қоматини ростлагач чўчиб тушди.

Василий Иванович сўзини давом этдириб:

— Жаҳлинг чиқмасин, Евгений, томирингни ушлаб кўрай, — деди.

Базаров ўрнидан қўзғолди.

— Мен ушлаб кўрмасданоқ айтиб қўяқолай: иситмам бор.

— Этинг увишиб эдимми?

— Ҳа, увишган эди. Бориб ётай, жука баргидан чой дамлаб беринглар. Шамоллаган бўлсам керак

— Шунинг учун кечаси йўталган экансан-да, — деб қўйди Арина Власьевна.

— Шамоллабман, — деди яна Базаров ва чиқиб кетди.

Арина Власьевна жука гулидан чой дамлагани кетди, Василий Иванович бўлса қўшни бўлмага кириб, қўллари блан сочини ушлаб, жим ўтирганича қолди.

Базаров ўша кун и жойидан турмади ва бутун кечани ярим ҳушсиз, оғир ҳолда ўтказди. Кечаси соат бирларда зўрға кўзини очди ва чироқ ёруғида, тепасида энгашиб турган отасининг оппоқ оқарган юзини кўриб, «боринг, ухланг» деди. Отаси чиқиб кетди-ю, у дарҳол оёқ учи блан юриб, астагина қайтиб келди ва

жовон эшикларининг орқасига ярим гавдаси блан яширишиб, кўзини ўғлидан узмай қараб тураберди. Арина Власьева ҳам ҳеч ётмади ва «Ёнюшеньканинг қандай нафас олганини» тинглаш ва Василий Ивановични кўриш учун тез-тез кабинет эшигини қия очиб қарарди. Арина Власьева ўғлининг, фақат ҳаракатсиз, букчайган орқасининг кўра олар, броқ шу ҳам унга биров тасалли берар эди. Эрта блан Базаров ўрнидан туришга ҳаракат қилиб кўрди, лекин боши айланиб, бурнидан қон келди, яна ўрнига ётиб олди. Василий Иванович индамай унга хизмат қилиб турди, Арина Власьева унинг олдига кириб, дурустмисан, болам,— деб сўради. У: «тузук» деб жавоб берди ва деворга ўгирилиб ётди. Василий Иванович иккала қўлини силтаб хотинига ишора қилди. У йиғламаслик учун, лабини тишлаган ҳолда уйдан чиқиб кетди. Уй ичи бирданига қоронғиланиб кетгандай бўлди, ҳаммаининг ранг-рўйи оқариб кетди ва қандайдир бир ғалати хомушлик пайдо бўлди. Ҳа деб қичқираверадиган бир хўрозни ҳовлидан қишлоққа олиб кетишди, нима учун ўзини бундай қилаётганларини хўроз тушунаолмас эди. Базаров ҳамон деворга ўгирилганича ётар эди. Василий Иванович ҳархил саволлар блан унга мурожаат қилишга урнар, лекин бу саволлар уни зериктирганини сезиб, ҳар замон бармоқларини қирсиллатиб ўз креслосида жим ўтиришга мажбур бўлар эди. Кейин у, бирпасгина боғчага чиқди ва чексиз таажжубдан ҳайратда қолгандек (унинг юзидан ҳайрат асари умуман аримас эди), у ерда ҳайкал каби қотиб тургандан кейин, хотинининг саволларига жавоб беришдан қочиб, яна ўғлининг ёнига кирди. Џихоят, хотини унинг кўлидан маҳкам ушлаб, қалтираниб ва дўқ ургандай ундан: «Унга нима бўлди, ахир» деб сўради. У, ўзига келиб, хотинига жавобан, ўзини жилмайишга мажбур этди, лекин жилмайиш ўрнига юзида ғалати бир кулги ифодаси пайдо бўлди. Василий Иванович эрталаб докторга одам юборган эди. Ўгли, аччигланмаслиги учун, бу ҳақда уни огоҳлантириб қўйишни ўзига лозим топди.

Базаров, ётган жойида бирданига отасига ўгирилди ва хира кўзлари блан отасига тикилиб, сув сўради.

Василий Иванович унга сув берди ва шу блан бир-га манглайини ушлаб кўрди. Унинг манглайи мисдек қизиб турар эди.

Базаров бўғиқ овоз блан секингина:

— Ҳолим хароб, чол. Касал юқди, бирпеча куплан кейин ўламан,— деди.

Василий Иванович, худди биров оёғини чалиб юборгандай, қалқиб кетди. У зўрға:

— Евгений! Нега ундай дейсан!.. Худо асрасин! Шамоллагансан...— деди.

Базаров аста унинг сўзини бўлиб:

— Қўйсангиз-чи, доктор бўлатуриб шундай дейишингиз ярамайди. Касал юққанлигининг аломаглари кўриниб турипти, ўзингиздан қоладиган гап йўқ-ку,— деди.

— Юққанлигининг аломатлари қани, Евгений?.. Қўйсанг-чи!

— Булар нима? — деди Базаров ва енгини бироз кўтариб, қўлига тошган маш'ум доғларни кўрсатди.

Василий Иванович сесканиб кетди ва бадани муздек совудди.

— Хўп, фараз қилайлик... агар... касаллик... юққан десак...

— Пиэмия дегин,— деди Базаров.

— Ҳа... эпидемиядск...

Базаров жаҳли чиқиб, очиқ равишда:

— Пиэмия,— деб такрорлади.— Дафтарингга ёзганларингни ҳам эсингдан чиқардингми?

— Ҳа, ҳа, нима десанг деябер... лекин ҳарҳолда биз сени даволаймиз!

— Йўқ, бу гап — лойдан ясалган ҳуштак. Лекин гап бунда эмас. Мен бунчалик тез ўларман деб кутмаган эдим; бу тасодиф, лекин тўғрисиини айтиш керакки, жуда ёмон тасодиф. Сиз онам блан иккалангиз ҳам ҳозир диний э'тиқодингиз кучли бўлишидан синаб кўриш учун бу жуда яхши воқиа,— у яна бироз сув ичиб олди.— Мен эса, ақли-ҳушим ўз ихтиёримда бўлган чоғимда сепдан бир нарсани ўтинмоқчи бўламан... Ма'лумки, эртами ёки индин менинг миям исте'фо беради. Мен ҳозир ҳам гапимни очиқ ва равшан қи-

либ гапирганимга кўзим етмайди. Етган чоғимда кўзимга ҳамон қизил итлар югуриб юргандай бўлиб кўринади. Сиз менинг устимда қоққан қозиқдек бўлиб турасиз. Худди мастдайман. Менинг гапимга яхши тушунаёйсизми?

— Қўйсанг-чи, Евгений, туппа-тузук гапираялсан.

— Ундай бўлса яна яхши, докторга одам юбордим дедингиз... Бу билан сиз ўзингизни овутдингиз... Энди мен ҳам овутинг, одам юборинг...

Чол унинг сўзини бўлиб:

— Аркадий Николаичгами? — деди.

Базаров бироз ўйга толгандай бўлиб:

— Ким у Аркадий Николаич? — деди.— Ҳа, айтгандай, қушчани айтасанми? Йўқ, уни кўйинг, у ҳозир зағча бўлиб қолган. Ажабланма, мен алақлаётганим йўқ. Одицовага, Анна Сергеевна деган бир помещик хотин бор, шунга одам юборинг... Биласизми? (Василий Иванович бош ирғади). Евгений Базаров салом айтиб юборди ва улаётганлигини айтишни буюрди десин. Хўпми?

— Хўп... лекин шу мумкинми, наҳот сен ўлсанг, Евгений... Ўзинг ўйлаб кўр! Бундай бўладиган бўлса, адолат қайда бўлади?

— Бунисини билмайман; лекин, одам юборинг.

— Ҳозир юбораман, ўзим хат ҳам ёзаман.

— Йўқ, нима ҳожати бор? Айтингки, салом айтди десин, бўлак ҳечнарсанинг ҳожати йўқ. Мен яна ҳалиги итларни кўрай. Ажаб! Фикримни ўлимга сари бурмоқчи бўламан, лекин ҳечнима чиқмайди. Қандайдир бир доғни кўраман... Бошқа ҳечнарсанга кўринмайди.

У яна деворга томон ўгирилди. Василий Иванович кабинетдан чиқиб кетди ва зўрға хотинининг етоғига етиб бориб, бутлар олдига гурсиллаб тиз чўкди, фон чекиб:

— Худога сизни, Арина, худога сизни! Ўғлимиз ўлаётпти,— деди.

Шу орада ҳалиги, лаялси бўлмаган уезд доктори келиб қолди. У беморни кўриб, сабр қилиб туришни

маслаҳат берди ва ўша ондаёқ беморнинг тузалиши эҳтимол тўғрисида бирнеча оғиз сўз айтди.

— Менинг аҳволимда бўлган одамларнинг Елисейскага сафар қилмаганларини кўрмаганмисиз? — деб сўради Базаров ва ёнида турган оғир столни оёғидан бирданига ушлаб силкитиб жойидан кўзғотди.

— Куч ҳали ҳам жойида, аммо ўлмай илож йўқ!.. ўлган чол ҳеч бўлмаганда ҳаётдан безиб улгурган эди, менчи... Мана, ўлимни э'тироф қилмай кўр, у сени э'тироф қилмайди, вассалом! — У бирпасдан кейин сўзини давом этдирди. — Ким йиғлаяпти? Онамми? Шўрлик онам! Бундан кейин у, ўзининг яхши боршчини кимга ичирар экан? Сен, Василий Иванович, сен ҳам инграяпсан шекилли! Христианлик ёрдам қилмас экан, философ бўл, масалан, руҳан бақувват бўл. Сен философман деб мақтанган эмасмидинг? — деб қўшиб қўйди.

— Мендан қандай философ чиқсин! — деди Василий Иванович ва кўзларидан ёш оқабошлади.

Базаровнинг аҳволи соат сайин оғирлашаборди, касаллик тез кучаймоқда эдики, хирургия ишида заҳарланган одамларнинг касали одатда шундай бўлади. У, ҳали эсини йўқотмаган ва гапни тушунар, касаллик блан курашар эди. У, муштларини қисиб: «Алакламайман, бу бўлмаган гап!» деб шивирлади ва дарҳол: «Хўш, саккиздан ўнни олсак қанча қолади?» деб қўйди. Василий Иванович девопадек юрар, ҳали ундай, ҳали бундай дори тавсия қилар ва ҳадеб ўғлининг оёқларини ёпар эди. У зўр бериб: «Совуқ чойшабга ўраш керак... қустиртирадиган дори... Қорнига горчишниклар... қон олдириш...» дея сўзланар эди. Ялиниб-ёлворганлиги орқасида қолган доктор бўлса, унинг сўзларини ма'қуллаб турар, касалга лимонад ичкизар, ўзи учун эса ё тамаки ёки «бақувват қиладиган, бадан иситадиган дори», я'ни арақ сўрар эди. Арина Власьева доим эшик ёнида, пастгина бир скамейкада ўтирар ва фақат ҳарзамон ибодат қилгани кетар эди. Бундан бирнеча кун аввал қўлидан ойнак тушиб кетиб синган, буни у, ҳарвақт ёмонлик аломати

деб ҳисоблар эди. Анфисушканинг ўзи унга ҳечнарсга айтолмас эди. Тимофеич Одинцованинг олдига кетди.

Кечаси Базаров яна оғирлашди... Уни қаттиқ иситма қийнади. Эрталаб эса аҳволи сал-пал яхшиланди. У, опасини чақириб сочини таратди ва унинг қўлини ўпиб бир-икки қултум чой ичди. Василий Ивановичга бироз жон кирди.

— Худога шукур, кризис бошланди... кризис ўтди,— деб қўйди.

— Топган гапингни қара я! Сўз топган бўлиб: «кризис» дейди ва шу блан хотиржам бўлади. Одамнинг бу сўзга ишониб юргани қизиқ. Унга, масалан, биров аҳмоқни ҳечким урмайди, деб айтса хафа бўлади. Бировлар уни ақлли деса ва пул бермаса ҳам севинади,— деб қўйди Базаров.

Базаровнинг илгариги «қилиқларини» эсга туширадиган шу қисқагина нутқи Василий Ивановичнинг кўнглини юмшатди.

— Баракалла! Жуда тўғри гап, жуда соз!— деди у ва ўзини чапак ургандай қилиб кўрсатди.

Базаров қайгули бир суратда кулиб қўйди.

— Хўш, сизнингча, қандай? Кризис ўтдими, ёхуд бошландими?— деб сўради.

— Бироз тузалдинг, кўриб турибман, мен мана шунга хурсандман,— деди Василий Иванович.

— Жуда ҳам соз, хурсанд бўлиш ҳечқачон ёмон бўлмайди. У ёққа одам юбордингизми?

— Юбордим, албатта, юбордим.

Базаров бироз енгил тортгандай бўлса-да, бу узоққа чўзилмади. Қасаллик янгидан кучаябошлади. Василий Иванович унинг ёнида ўтирар эди. Чол аллақандай бир оғир дард чеккандай эди. У бирнеча марта нимадир сўзламоқчи бўлдию, лекин айтаолмади, ниҳоят:

— Евгений! Ўғлим, жоним, азизим,— деди.

Василий Ивановичнинг бундай дейиши Базаровга та'сир қилди... У, бошини салгина бурди ва ўзини босиб турган оғир ҳушсизликдан қутулишга тиришгандай бўлиб:

— Нима, отам? — деди.

Василий Иванович сўзини давом этдирди:

— Евгений,— деди ва Базаровнинг олдига келиб тиз чўкди, лекин Базаров кўзини очолмас ва уни кўролмас эди.— Евгений, ҳозир дурустмисан; худо хоҳласа тузаласан; броқ шу фурсатдан фойдаланиб бизларни тинчлантир, христианлик бурчингни адо эт! Буни сенга айтиш мен учун жуда оғир, бениҳоят қайғули, лекин... охират... бундан ҳам кўрқинчлироқ, Евгений... ўзинг ўйлаб қара, қандай...

Чол гапиролмай қолди. Ўғилининг юзида эса, гарчи кўзларини юмиб ётган бўлса ҳам, қандайдир ғалати бир ўзгариш пайдо бўлди.

— Агар шу нарса сизларни тинчлантирадиган бўлса, майли, лекин, менимча, шошилишнинг кераги йўқ. Ўзинг бироз дуруст бўлдинг деясан-ку,— деди ниҳоят.

— Дурустсан, Евгений, дурустсан; броқ ким биледи. Ҳамма иш худонинг иродаси блан бўлади, бурчини адо этгандан кейин...

— Йўқ, мен ҳали бироз сабр қиламан,— деди Базаров отасининг сўзини бўлиб,— кризис бошланди деганингизга қўшиламан. Агарда биз икковимиз янглишган бўлсак, майли. Ҳушидан кетган одамларни ҳам домлага ўқитадилар-ку.

— Худо сақласин, Евгений...

— Мен сабр қиламан. Ҳозир уйқим келаётир. Сен менга халал берма.

У бошини аввалги жойига қўйди.

Чол ўрнидан туриб, креслога ўтирди ва няғини ушлаб, бармоқларини тишлайбошлади...

Шу орада бирдан унинг қулогига, узоқ қишлоқ жойларида жуда баралла эшитиладиган рессорли экипажнинг тарақлаб келаётган товуши эшитилди. Енгил ғилдирак товушлари борган сари яқинлашиб, бирпасдан кейин отларнинг пишқирган товуши ҳам эшитилди... Василий Иванович ўрнидан ирғиб турди-да, деразадан қаради. Унинг кўрасига тўртта от қўшилган икки ўрилли бир карета кириб келмоқда эди. У, карета кимники эканлигини ўйлаб ҳам ўтирмасдан, қандайдир, ма'носиз шодлик блан зинапояга

югуриб чиқди... Ливрея кийган лакей карета эшигини очди, унинг ичидан қора вуаль¹ ёпинган ва қора мантилия кийган бир хоним чиқди... У, Василий Ивановичга қараб:

— Мен Одинцова бўламан, Евгений Васильич тирикми? Сиз унинг отаси бўласизми? Мен доктор олиб келдим,— деди.

— Қадамингизга ҳасанот,— деди Василий Иванович ва ҳаяжон блан унинг қўлини ушлаб лабларига босди. Шу он Анна Сергеевна олиб келган, кўзига кўзойнак таққан, немис қиёфали жиккак доктор шошилмасдан карстадан тушди,— ҳали тирик, тирик менинг Евгенийим, энди ўлимдан қутулади! Хотин! Хотин!.. Бизга осмондан фаришта тушди...

Камшир меҳмонхонадан даҳлизга югуриб чиқиб:

— Вой худо, нима бўлди! — деб, ҳечнарсга тушунмасдан, Анна Сергеевнанинг оёғига йиқилди, беихтиёр унинг этагини ўпабонлади...

Анна Сергеевна қайта-қайта:

— Сизга нима бўлди! Сизга нима бўлди! — деса ҳам Арина Власьева қулоқ солмас, Василий Иванович бўлса фақат: «Фаришта! Фаришта!» деб такрорлар эди.

Доктор бироз ҳайронликдан кейин:

— Wo ist der Kranke?² Қасал қаерда ахир? — деб сўради.

Василий Иванович эсини бир жойга ингиб олиб.

— Шу ерда, шу ерда, марҳамат қилинг, буёққа юринг, *вертестер герр коллега*³, — деярдн.

Немис унга қарши:

— Э! — деди ва тиржайди.

Василий Иванович уни кабинетига олиб кирди.

У, ўғлининг қулоғи тагига энгашиб:

— Анна Сергеевна Одинцовадан доктор келди, Анна Сергеевнанинг ўзи ҳам шу ерда,— деди.

Базаров бирданнга кўзини очди.

¹ Вуаль — ингил тўр рўмол.

² Қасал қаерда?

³ Werthester Herr college — муҳтарам ҳамкасаба.

— Нима дединг?

— Анна Сергеевна Одинцова шу ерда, мана шу жаноби докторни олиб келипти.

Базаров теварак-атрофга жовдираб қаради.

— Шу ердами... Мен уни кўришни истайман.

— Уни кўрасан, Евгений, лекин аввало жаноб доктор блан суҳбатлашиш керак. Мен бу кишига касалнинг тарихини сўзлаб берай, чунки Сидор Сидорич кетиб қолган (уезд докторини шундай аташарди), кичкинагина кенгаш қилиб оламиз.

Базаров немисга бир қараб қўйди.

— Хўп, лекин тезроқ суҳбатлашинглар, фақат лотинча гапиринманг, мен ҳам *jam moritur*¹ нима эканини тушунаман.

Эксулапнинг яшги шогирди, Василий Ивановича мурожаат қилиб:

— *Der Herr scheint des Deutschen mächtig zu sein?*².. деди.

Чол унга жавобан:

— Их... *габе*,³ яхшиси русча гапиринг,— деб қўйди.

— А, а! *шундайми...* *мумкин*,— деди немис.

Шу блан консультация бошланди.

Ярим соатдан кейин Анна Сергеевна Василий Иванович блан бирга кабинетга кириб келди. Доктор шу он унинг қулоғига шивирлаб, касалнинг тузалишига умид қилиб бўлмаслигини айтди.

Анна Сергеевна Базаровга қаради... унинг шишган ва айни замонда мурданинг юзидек юзини, тикилиб турган нурсиз кўзларини кўриб, эшик олдида данг қотиб қолди. Унинг юрагига қандайдир совуқ ва оғир қўрқув тушди, унинг бошига бирдан, агарда бу кишини севган бўлсам эди, ўзимни бундай ҳис қилмаган бўлар эдим, деган фикр келиб кетди.

— Базаров зўр блан:

¹ Улаёттипти.

² Жаноблари немисчани биладилар шекилли?..

³ Мен.. (немисча).

— Раҳмат, мен бунн кутиаган эдим. Бу — катта лутф. Биз яна кўришармиз деган эдингиз, мана кўришдик,— деди.

— Анна Сергеевна шунчалик марҳамат қилиб...— деб Василий Иванович сўз бошламоқчи эди, Базаров унинг сўзини бўлди:

— Ота, икковимизни ҳоли қолдирсангиз. Анна Сергеевна, рухсат қиласизми? Ҳозир, энди...

У боши билан ишора қилиб, ўзининг чўзиқ заиф гавдасини кўрсатди.

Василий Иванович чиқиб кетди.

Базаров сўзини такрорлаб:

— Кўп раҳмат,— деди.— Шоҳона иш қилдингиз. Шоҳлар ҳам ўлаётган одамни кўргани борадилар деб айтадилар.

— Евгений Васильич, мен умид қиламанки...

— Эҳ, Анна Сергеевна, тўғриси яна гапиришайлик. Мен тамом бўлдим. Филдирак тагида қолдим. Демак, кслажак тўғрисида ўйлашнинг ҳеч кераги йўқ. Ажал ўзи эски бир нарса бўлсаям, лекин ҳарким учун янги нарсадир. Ҳозиргача ҳам кўрқмайман... кейин эса ҳуш кетажак ва шу билан *фюити*¹ (у, дармонсиз суратда қўл силтади). Ҳўш, энди мен нима деяй сизга... Мен сизни севар эдим деяйми? Бу гапнинг илгари ҳам ҳечқандай аҳамияти йўқ эди. ҳозир бўлса, яна ҳам. Муҳаббат — шакл, менинг ўз шаклим эса ирий бошлади. Яхшиси, шунн айтайки сиз жуда яхши хотинсиз! Мана сиз ҳозир кўз ўнгимда турибсиз, қандай чиройликсиз а...

Анна Сергеевна беихтиёр сесканиб кетди.

— Майли, ташвишланманг... Уша ерда ўтиринг... Менга яқин келманг, касалим юқумли касал.

Анна Сергеевна дарҳол тўрга ўтиб, Базаров ётган диван ёнида турган креслога ўтирди.

Базаров шивирлаб:

— Олийжанобсиз!— деди.— Оҳ, нақадар яқин, нақадар ёш, нақадар соф ва беғубор... бу ифлос уйда... Хайр, алвидо! Узоқ умр кўринг, яхшиси шу; вақтнин

¹ Вассалом.

ғанымат билиб, ҳаётдан фойдаланинг. Бунн кўринг, нақадар хунук манзара; ярим янчилган қурту, тагин сўз бермайди. Бу ҳам кўп иш қиларман, ўлмайман деган! Қиладиган ишим бор, мана мен турибман-ку. Менинг ишим эса, ҳечкимнинг бу блан иши бўлмаса ҳам, қандай қилиб бўлса-да яхшироқ ўлини гамидап иборатдир... Барибир: дум қилшиллатмайман.

Базаров жим бўлиб қолди ва стаканни қўли билан пайпаслаб кўрди. Анна Сергеевна, қўлқопини ечмасдан ва кўрқа-кўрқа нафас олиб, унга сув берди.

Базаров яна гап бошлаб:

— Мени эсингиздан чиқарасиз, ўлик тирикка ошна бўлолмайди. Отам сизга, мана Россия қандай одамдан ажралаётир, деб айтар... бу беҳуда гап, лекин чолни ўз ишончидан совутманг. Сиз биласизки, бола нима блан юпанса ҳам майли, фақат йиғламаса бас. Онамни ҳам юпатинг. Улар каби одамларни кундүз кунн чироқ блан қидирсэнг ҳам топиб бўлмайди. Мен Россия учун керак эмишман; йўқ, керак эмасга ўхшайман. Хўш, унга ким ҳам керак? Этикдўз керак, тикучи керак, қассоб... қассоб гўшт сотади, қассоб... тўхтаг адашаяпман. Бу ерда ўрмон бор...

Базаров қўлини манглайига қўйди.

Анна Сергеевна унга энгашиди.

— Евгений Васильич, мен бу ерда...

У дарҳол унинг қўлини ушлаб, бошини кўтарди ва тўсатдан баланд овоз блан:

— Алвидо',— деди ва кўзлари энг сўнгги нур блан ялтираб кетди.— Алвидо'... Менга қаранг... Ушанда мен сизни ўлмаган эдим-ку... сўнаётган чироқни пуфланг, ўчақолсин...

Анна Сергеевна энгашиб, лабларини унинг манглайига қўйди...

— Энди бўлди! — деди Базаров ва бошини ёстиққа қўйди.— Энди... қоронғилик...

Анна Сергеевна астагина бўлмадан чиқиб кетди.

Василий Иванович шивирлаб, ундан:

— Хўш, қандоқ? — деб сўради.

Анна Сергеевна эшитилар-эшитилмас:

— Ухлади,— деб жавоб берди.

Базаровга уйғониш насиб қилмаган эди. Кеч томон у бутунлай ҳушидан кетиб, эртасига ўлди. Алексей ота диний маросимни адо этди. Ибодат маросими бўлиб турганда, унинг кўкрагига муқаддас миро суркалганда бир кўзи сал очилиб, ўз олдида черков кийимлари кийган поп турганини, искриқ тутатилганини ва бутлар олдида шамлар ёниб турганини кўриши блан ўликдай юзида қандайдир қўрқув аломати кўрингандай бўлди. Ниҳоят, у сўнгги нафасини чиқарганида, уй ичидагилар дод-фар'ёд кўтаришди, Василий Иванович эса бехосдан ақлдан озиб қолди. У, юзи қипқизарган ва қийшайган ҳолда, худди бировга дўқ қилган сингари муштини дўлайиб, «мен шикоят қилажакман, деган эдим, шикоят қилажакман, шикоят қилажакман!» деб хириллаб қичқирабошлади.

Арина Власьевна, кўзлари жиққа ёшга тўлиб, унинг бўйнига осилди ва иккови ҳам муккасига йиқилди. Кейин, хизматкорлар уйида гаплашиб ўтириб, Анфисушка «Шундай қилиб улар, кун қизиги вақтидаги кўзлар сингари, бошларини қуйи солиб, бир жойда ёнма-ён туриб қолишди» деб ҳикся қилар эди.

Броқ кун қизиги ўтиб, кеч киради, унинг орқасидан тун киради ва шундан кейин, тинч уйга қайтиб, азоб чеккан ва чарчаган одамлар ширин уйқуга толадилар.

XXVIII

Орадан олти ой ўтди. Оппоқ қиш, қаҳратон совуқ, зич қалин қор оёқ остида гирчиллайди, дарахтларни пуштиранг қиров босган, осмон зумраддай, мўрилар устини тутун қоплаган, бир лаҳзага очилиб кетган эшиклардан қуюқ буғ отилиб чиқади, одамларнинг юзлари қипқизил, совқоган отлар чираниб чопади. Январь кунлари тугаб қолмоқда; кечки совуқ ҳаракатсиз ҳавони янада кучлироқ сиқар, қонли шафқ эса тез сўниб кетмоқда эди. Марьинодаги уйларнинг деразаларида чироқлар кўринди; Прокофьич, устига қора фрак ва қўлларига оқ қўлқоп кийиб олгани ҳолда, алоҳида бир тантана блан етти кишига дастурхон ёзмоқда. Бундан бир ҳафта бурун, кичкина маҳалла черко-

вида жимгина ва ҳечқандай шоҳидсиз, икки никоҳ: Аркадий блан Катянинг ва Николай Петрович блан Феничканинг никоҳи бўлган эди, худди ўша куни Николай Петрович, иш блан Москвага кетаётган акаси Павел Петрович шарафига хайрлашиш зиёфати берди Анна Сергеевна ҳам тўй ўтгандан кейин ёшларга катта улуш ажратиб, дарҳол Москвага жўнаб кетган эди.

Роса соат учда ҳамма дастурхон сннда ҳозир бўлди. Митяни ҳам шу ерга ўтқиздилар, ҳозир энди унинг шойи қалпоқ қийиб юрадиган дояси ҳам бор эди. Павел Петрович Катя блан Феничка ўртасига ўтирди. «Эрлар» ўзларининг хотинлари ёнларига ўтиришди. Бизнинг танишларимиз кейинги кунларда анча ўзгарган: ҳаммалари қандайдир чиройли ва етилгандай кўринар, фақат Павел Петровичгина ориқлаб қолган эди, лекин бу унга кўпроқ гўзаллик ва унинг ажойиб ифодали чеҳрасига *совлат* бериб турар эди... Феничка ҳам ўзгача бўлиб қолган эди. Устига янги ипак кўйлак кийган, бошига кенг батис рўмол ўраган ва бўйнига олтин занжир осиб олгани ҳолда у. ўз-ўзига ва атрофидаги ҳамма нарсаларга эҳтиром блан жимгина қараб ўтириб, шундай жилмаяр эдики, гўё «сиз мени кечиринг, мен айбдор эмасман» демоқчи бўлгандай туюлар эди. Елғиз угина эмас, бошқалар ҳам жилмайишар ва улар ҳам афв сўрагандай бўлишар эди; ҳаммалари учун хиёл ўнғайсиз, хиёл кўнгилисиз, лекин аслда ҳаммалари учун ҳам жуда яхши эди. Ҳаммаси бир-бирига айрим илтифот кўрсатар, гўё ҳаммаси бир бўлиб қандайдир оқ кўнгил бир комедия ўйнашга аҳдлашгандай кўринар эди. Катя ҳаммадан ҳам хотиржамроқ: у, ўз теварак-атрофига комил ишонч блан кўз ташлар, четдан қараганда, Николай Петровичнинг уни аллақачон жуда ҳам яхши кўриб қолганлигини сезиш мумкин эди. Обед тамом бўлиши олдидан Николай Петрович ўрнидан турди ва қадаҳ кўтариб, Павел Петровичга мурожаат қилди:

— Сиз бизни ташлаб кетаяпсиз... Сиз бизни ташлаб кетаяпсиз, жоним акам; албатта, кўпга бўлмаса керак, лекин шундай бўлса ҳам мен сизга шу нарсани айтмай ўтаолмайманки, мен... биз... модомики мен... модомики

биз... мана кўраяпсиз, бутун фожиа шундаки, тамта-роқли сўзлашни билмаймиз! Аркадий, сен гапир.

— Йўқ, отажон, мен тайёрланганим йўқ.

— Мен яхши тайёрланганман! Тўғридан-тўғри сизни қучоқлаб, оқ йўл тилашга рухсат этинг, ака, ва тезроқ қайтиб келинг!

Павел Петрович ҳамма блан, турган гапки, Митя блан ҳам ўпишди; у, Феничканинг қўлини ҳам ўлди. Феничка ҳали қўл беришни яхши билмас эди. Павел Петрович иккинчи марта қуйилган қадаҳни ичар экан, оғир бир нафас олди-ю: «Қўша қаринглар, қадрдонларим! Farewell!» — деди. Унинг «хайр» деганини ҳечким пайқамади, лекин ҳамма бундан та'сирланди.

Катя эрининг қулогига шивирлаб: «Базаров хотираси учун» деди ва қадаҳ уриштирди. Унга жавобан Аркадий унинг қўлини маҳкам қисди, лекин бу қадаҳни баланд овоз блан таклиф қилишга жур'ат қилмади.

Шу блан ҳикоя тамом бўлса керак эди. Лекин китобхонлардан ба'зибирлари, эҳтимол, бу асарда кўрсатилган шахслар ҳасқайсибири шу кунларда, худди шу кунларда нима иш қилаётганини билмоқчи бўлардилар. Биз уларнинг талабини қондиришга тайёрмиз

Анна Сергеевна яқиндагина эрга тегди, лекин севиб эмас, э'тиқод блан тегди, унинг эри келажакдаги рус арбобларидан бўлиб, жуда ақлли, қонуншунос, пишиқ, тажриба соҳиби, маҳкам иродали ва сўзга ғоят даражада чечан, ўзи ҳали ёш, ювош, муздеккина бир киши эди. Улар бир-бирлари блан жуда иноқ ҳаёт ксчирадилар ва бора-бора, эҳтимол бахтли ҳам бўларлар. Эҳтимол, бир-бирларини севишиб ҳам қоларлар. Княжна Х... ўлди ва ўша куниеқ ҳамманинг эсидан чиқди кетди. Ота-бола Кирсановлар, Марышода туриб қолдилар. Уларнинг ишлари тузалиб бормоқда. Аркадий жуда тиришқоқ хўжайин бўлиб кетди ва «ферма» анча катта фойда келтирадиган бўлди. Ни-

1 Хайр!

колай Петрович яраштиручи воситачи¹ бўлиб қолди ва бутун кучини сарф қилиб, шу йўлда хизмат қилди; ҳар доим ўз участкасига қарашли қишлоқларга бориб-келиб юради: узундан-узоқ нутқлар сўзлайди (у, мужикларга «ақл киритиш» керак, я'ни ҳадеб бир хил сўзни такрорлай бериб, уларни зерикадиган ҳолга солиб қўйиш керак, деган фикрда) ва шундай бўлса ҳам, тўгрисини айтганда, гоҳ дабдаба ва гоҳ савдойилик билан («ан»ни «анг» деб бурун ичидан чиқариб) *манципация*² тўгрисида сўзловчи ма'рифатли дворянларни ва такаллуфсиз равишда «бу *муниципацияни*» сўкиб юручи ма'рифатсиз дворянларни ҳеч қаноатлантираолмасди; ҳар иккала томон учун ҳам у ортиқ даражада юмшоқ. Катерина Сергеевна ўғил туғди, унинг исми Қоля, Митя бўлса энди югуриб юради ва жуда гапдон бўлиб қолди. Феничка, Федосья Николаевна аввало эри билан Митяни, кейин келинини жуда яхши кўради ва келини фортепьяно чалганда кун бўйи унинг ёнидан пари кетмайди. Петр ҳақида ҳам зикр қилиб ўтайлик. У, тентаклиги ва гердайганлигидан бутунлай қотиб қолди, у ҳамавақт *ё ни ю* қилиб айтади: *теперь* сўзини *тюпюрь*, *обеспечен* сўзини *обюспючюн* деб гапиради, лекин у ҳам, сени кўнгила яхши бир қизга, шаҳарлик бир резаворчининг қизига уйланди. Бу қизни Петрдан аввал иккита яхши куёв сўраб келган бўлса ҳамки, фақат уларнинг соатлари бўлмагани учун, тегмаган. Петрнинг эса ссатигина эмас, ҳатто амиркон этиги ҳам бор эди.

Дрезден шаҳаридаги Брюлев тепалигида, соат икки билан тўртлар ўртасида, сайр қилиш учун қулай вақтда сиз, элик ёшларга борган ва сочлари бутунлай оқариб подагра касалига мубтало бўлган каби, лекин ҳали ҳам бўлса чиройли, нафис кийинган ва

¹ *Яраштиручи воситачи (мировой посредник)* — Россияда деҳқонларни крепостнойликдан озод қилгандан кейин, улар билан собиқ хўжайнларни ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш учун та'сис этилган мансаб.

² *Манципация* ва *муниципация* — эманципация (озод қилиш) сўзининг бузиб айтилган шаклидир.

ўша, фақат кўп йиллардан бери юқори табақа орасида яшаб келган одамлардагина бўладиган алоҳида кўркем чехрали бир одамни учратишингиз мумкин Бу Павел Петрович. У, ўзининг саломатлигини тузатиш учун Москвадан чет элга кетиб, Дрезден шаҳарида туриб қолди. Бу ерда Павел Петрович кўпроқ инглизлар ва шу ерга келган руслар билан улфатчилик қилди. Инглизлар олдида у ўзини содда тутди, қариб шикаста нафслик қилади, лекин ўзини ўз даражасига муносиб тутди, инглизлар уни бироз кўнгилсиз деб биладилар. Лекин такомиллашган жентльмен — «а *perfect gentleman*» бўлгани учун ҳурмат қилдилар. Руслар билан унинг муомаласи бетакаллуфроқ, заҳарли тилига эрк бериб, ҳам ўзидан, ҳам улардан кулиб ўтиради. Броқ унинг бу қилиқлари ҳардоним кўнгилга ёқимли, ҳам илтифотсиз, ҳам одобли бўлиб чиқади. У, славянпарастилик назарларини ёқлайди: маълумки, юқори мансаб амалдорлари ўртасида бу нарса *très distingué*¹ ҳисобланади. У русча ҳеч нарса ўқимайди, лекин ёзув соғли устида мужик чабатасига ўхшатиб ясалган кумуш кулдон туради. Туристларимиз унинг кегилан жуда кўп судралиб юришади. *Вақтинча оппозицияда бўлган* Матвей Ильич Қолязин, Богемия сувларига бораётиб, камоли муҳаббат билан уни зиёрат қилди; ерли халқ эса, Павел Петрович гарчи улар билан оз кўришса ҳам, уни жуда ҳурмат қилади. Сарой кафелласига, театрға ва халқни танлаб киритиладиган ибодатхона ва бошиқа шунинг сингарин жойларға билетни ҳечким *der Herr Baron von Kirsanoff*² каби осон ва тез ололмайди. У, ҳамма нарсани қўлидан келган қадар яхшилик билан қилади, ҳали ҳам бўлса оз-моз овоз чиқариб туради: бир вақтлари унинг арслон бўлганлиги ҳам бежиз эмас: лекин яшаш унинг учун оғир, ўзи гумон қилгандан ҳам оғирроқ... Рус черковида унга кўз солинса бас: бу ерда у ҳардоним бир чеккада дсворға суяниб ва ожизона бир суратда лебларини қисиб, узоқ вақт

¹ Жуда келишимли, яхши.

² Барон Кирсанов жаноблари.

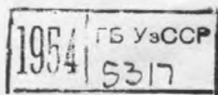
қимирламай ўйга толиб туради; кейин бирданига ўзига келиб қолади-да, қарийб ҳечқим сезмайдиган қилиб чўқинабошлайди.

Кукшина ҳам чет элга кетди. У, ҳозир Гейдельбергга туради ва бу ерга келганидан бери табний фанларни бирёққа қўйиб, архитектураги урганабошлади. Ўзининг гапига қараганда бу бобда у янги қонунлар кашф қилган эмиш. У, қадимгидай студентлар билан аралашиб юради ва хусусан бу ерга келганидан кейин бошда соддадил немис профессорларини, ўзларининг ҳар нарсага жуда ҳуш'ёр қарашлари билан, кейин эса ўша профессорларни ўзларининг ўтакетган ҳуш'ёқмасликлари ва мутлақо ёлқовликлари билан таажжубга қолдирадиган жуда кўп рус ёш физик ва химиклари билан аралашиб юришни яхши кўради. Шундақа, я'ни кислородни азотдан ажратаолмайдиган, лекин ҳар нарсани инкор этиб, ўзларини юқори тутадиган иккита-учта химик ва буюк Елисевиц билан бирга Ситников ҳам буюк одам бўлишга уриниб Петербургга оралаб юради ва унинг ўз сўзига қараганда, у Базаровнинг «ишини» давом қилдиради, яқиндагина кимдир уни урган деб гапирадилар, лекин у ҳам индамай қолгани йўқ: бир қоронғи журналчада босилган қоронғи бир мақолачасида у киноя тариқасида ёзиб, ўзини урган одамни кўрқоқ деган. У, буни қочириқ деб атайди. Отаси, уни қадимгидай ишга солиб туради, хотини бўлса уни аҳмоқ... ва адиб деб ҳисоблайди.

Россиянинг узоқ бурчакларидан бирида битта кичкинагина қишлоқ қабристони бор. Ҳамма қабристонларимизга ўхшаш бу қабристон ҳам қайғули бир манзара касб этади. Унинг атрофидаги зовурларни аллақачоноқ ўт босиб кетган, ёғочдан қилинган кулранг бутлар турли томонга энгашиб, бир замонлари бўялган томлари тагида чириб ётадилар; ялпоқ қабр тошлари, ер тагидан туриб биров итараётгандай, ҳаммаси жойидан қўзғолиб, бир четга сурилиб қолган; пўстлогини шилинган иккита-учта майда дарахт зўрға сал-пал кўланка ташлаб туради, қўйлар қабрлар устида бемалол ўтлаб юради. Лекин бу қабрлар ўрта-

сида киши қўли етмайдиган ҳайвонлар топтамайдига: бир қабр бор: унинг устига ёлғиз қушларгина қўнади, тонг маҳалида сайрайди. Унинг атрофи панжара, ҳар иккала бошига ёш арчалар ўтқазилган: бу қабрга Евгений Базаров дафн қилинган. Яқин қишлоқчадан бу ерга тез-тез иккита кекса одам — эр ва хотин келиб туради. Улар бир-бирларини қўлтиқлашиб, оғир қадам ташлаб йўл босадилар, панжара ёнига келганларидан кейин тиз чўкиб ўтирадилар, узоқ ва аччиқ-аччиқ йиғлайдилар, тагида ўғиллари ётган тилсиз тошга анчагача диққат билан қараб қоладилар; қисқа-қисқа сўзлашадилар, тош устига қўнган чанглари артадилар, кейин арча шохларини тузатиб қўядилар, яна дуойи-фотиҳа қиладилар ва бу жойни, гўё ўз ўғилларини ёдлаш учун яқинроқ бўлган бу жойни ташлаб кетолмайдилар... Наҳотки уларнинг ибодатлари, тўккан кўз ёшлари чиндан ҳам самарасиз бўлса? Наҳотки муҳаббат, муқаддас ва чин муҳаббат деган нарса ҳақиқатан ҳам заиф бир нарса бўлса? Асло ундай эмас! Қабрда қандай ҳиссиётли, гуноҳкор, исёнкор юрак бекиниб ётмасин, унинг устида ўсиб турган гуллар ўзларининг гуноҳсиз кўзлари билан бизга сокин ва жим қараб турадилар. Улар бизга ёлғиз абадий тинчлик, ўша «бепарво» табиатнинг буюк тинчлиги ҳақидагина гапирмайдилар, улар яна абадий тотувлик ва мангу ҳаёт тўғрисида ҳам гапирадилар.

1861 йил август

На узбекском языке

И. С. ТУРГЕНЕВ

ОТЦЫ И ДЕТИ

Госиздат УзССР — 1953 — Ташкент

Редактор *А. Абдумавлонов*

Рисовал *А. Ошевко*

Техн. редактор *Я. Пинхасов*

Корректор *У. Мудамедова*

Босмахонага берилди 30/IV 1953. Воснига
рухсат этилди 27/V 1953. P 01251. Қироз формати
 $14 \times 108/32 = 3,875$ қироз ясти — 12,71 печ. л.
Нашр. л. 17,5 Индекс: и/а. Договор №329—1952 в.
Тиражи 45 000. Баҳоси 4 с. 45 т.

УзССР Маданият Министрлиги Эглованда-
тининг № 3 босмаханиси. Тошкент.
Ленинград кўчаси, 15. 1953. Заказ № 186.

MKJ O'QISH ZAL